2/2

11~

УЧБОВА
БІБЛІОТЕКА
ЛДУ
ім. Ів. Франка

Кабінет франкознавства
ЛДУ ім. Ів. Франка.
Інв. № ~~649.~~
372194

БІБЛІОТЕКА
Інституту
Франкознавства

М. ДРАГОМАНОВ.

ЛИСТИ ДО ІВ. ФРАНКА

І ИНШИХ.

1881—1886.

414/104-105

ВИДАВ

ІВАН ФРАНКО.

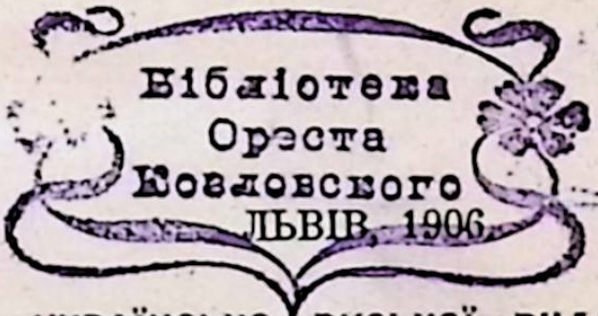

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Бедпарського.

Передмова.

Думка видати листи М. Драгоманова повстала в кружку його галицьких прихильників майже зараз по його смерти під впливом того авторітету, яким у тім кружку тїшила ся особа покійника, а також під впливом погляду на чимале значінє тих листів для розвою галицько-руської інтеліґенції. За виконанє тої думки взяв ся найгорячійший прихильник Драгоманова в Галичинї, д. М. Павлик. Його зусилям і заходам удало ся не лише зібрати з приватних рук значну скількість листів Драгоманова, але надто з паперів Драгоманова, що зберегають ся доси в Софії, видістати всю кореспонденцію Галичан до нього. Маючи такий матеріял у руках д. Павлик уложив собі плян публїкувати листи Драгоманова в суміш з листами його кореспондентів, і то кождого кореспондента окремо, додаючи при тім пояснення і вступні студії від себе. Не хочу відмовляти тій методї вартости, та не можна закрити також її хиби. Драгоманов старанно зберігав усї адресовані до нього листи, але його кореспонденти рідко зберігали його листи, а инколи вони, хоч і збережені, лишали ся д. Павлику недоступними. Відси вийшло таке лихо, що листів Галичан, переважно пустих і не вартих друку набрала ся купа, а листів

Драгоманова мало, а інколи (от прим. у виданій недавно д. Павликом кореспонденції з пок. Танячкевичем) читач замість листів Др – ва мав в руках чистісіньку воду, себто пусту, хоч шумну фразеольогію пок. Танячкевича.

Виходячи з того погляду, що в кореспонденції Драгоманова мають головну вартість власне його листи, я видаю отсе першу половину тих його листів, писаних до мене і до инших людий через мої руки або взагалї збереженых у мене (в часї їх присилки вони іноді ходили по руках у досить широкім кружку, часто пропадали, а іноді зберігали ся далеко від первісного адресата) як причинок до його біографії й характеристики. З огляду, що ті листи писані в першій половинї 80-их років, отже найпізнїйші з них мають рівно 20 лїт за собою, з огляду, що политичні і громадські відносини від того часу і в Росії і в Галичинї значно змінили ся і ті роки, в яких писали ся листи, враз із їх відносинами відсунули ся вже, так сказати, на віддаль історичної перспективи, я вважав зайвим заховувати всякі дискрециї, якими ледви чи можуть чути себе діткненими живучі ще люди; про те, щоб кому з них могло ще тепер пошкодити те, що писав про нього Драгоманов перед 20 роками, не може, здаєть ся, бути анї мови.

Моя кореспонденція з Драгомановим розпочала ся зимою в початках 1877 р. і тягла ся до самої його смерти. В тім протязї часу бували довші перерви, та всї листи від 1877 до кінця 1881 р. пропали в трівожных роках мого кочового житя. З пізнїйших лїт заховала ся майже повна сотка; се очевидно також не комплет, бо іноді наші листи бігали досить часто туди й назад, а Драгоманов мав звичай нераз писати листи день за днем або запізнивши ся одного дня присилати два листи в одній конвертї. До тих листів адре-

сованих до мене я додаю деякі річи, переважно також епістолярного характеру, друковані чи то по тогочасних ґазетах, чи окремо, тепер рідкі і не легко доступні, а потрібні, як побачить читач, для зрозуміня відносин Драгоманова до Галичан, далї т. зв. соборні посланія Драгоманова до Киян і инших Украïнцїв з р. 1886 і 1887, що виплили в головній части з його відносин до Галичан, кілька листів до поодиноких Украïнців, що приїздили до Львова для порозуміня з Драгомановим, і нарештї пару листків до Галичан (Богдана Бачинського та другого неназваного адресата), які знайшли ся між моїми паперами. Своï уваги обмежив я до minimum, не розвязував (з деякими виємками) псевдонїмів та анонїмів людий названих у листах і не пробував пояснювати всїх детальних згадок про книжки, ґазети, статї помїщені в листах; се вимагало би працї та пошукувань, на які у мене нема часу, тай не богато причинилось би до розуміня самого тексту листів, які майже скрізь і без того вповнї зрозумілі. Так само в отсїй передмові я не думаю детально розбирати змісту листів анї коментувати їх. Се все дїло будущого моноґрафіста, що захоче писати біоґрафію Драгоманова. Позволю собі лише тут, для заповненя прогалини на початку кореспонденції, подати кілька споминів про ті часи.

Михайла Драгоманова бачив я у-перве десь у початку 1886 р., коли він еміґрувавши з Росії їхав до Відня. Я бачив його тілько коротку хвилю в авдіторії Ом. Огоновського в унїверситетї; Огоновський своїм псевдоклясичним стилем дякував йому за те, що „зволив почтити його авдіторію своєю присутністю“, а по його відході мав Драгоманов до кружка молодїжі, який обступив його (я не був між ними) сказати, що скілько бував по Росії і Европі, а таких глупих викладів як

у Львові, не чував нїде. За весь час побуту Драгоманова у Відні я не мав з ним нїяких зносин.

В осени 1876 р. прибули до Львова два російські еміґранти, Кузьма Ляхоцкий і Ястремский, і замешкали у М. Павлика, що підчас переїзду Драгоманова через Львів найблизше зійшов ся і від тодїж кореспондував з ним. Я був раз чи два рази у них на кватирі, та десь коло Різдва почув, що обох еміґрантів, а за ними й Павлика, арестовано. Тодї я поспішив повідомити Драгоманова про се, що стало ся і передати йому деякі вісти з Київа, привезені приїзжим відтам земляком, який виїжджаючи зі Львова своїм необережним поступуванєм звернув на себе увагу і мабуть став ся мимовільною причиною перших львівських арестів. Я не тямлю, чи многими листами я обміняв ся з Драгомановим у ті перші місяцї нашої кореспонденції, та в липнї 1877 р. мене арестували на підставі одної згадки в листї Драгоманова, адресованім не до мене, переданім через руки приїзжого польського еміґранта Котурнїцкого, який привіз був із собою значну масу (не знаю, для кого призначених) книжок і пробувши два тижнї в отелї, буваючи в польських товариствах і кружках, не знайшов часу повіддавати Русинам адресовані до них листи, поки його разом з листами і книжками не накрила полїція. Отже в однім із тих листів Драгоманов подає не то поради, не то розпорядженя, що робити руським поступовим кружкам у Відні і в Галичинї, і між иншим згадує про мене, що я маю невідомо чого і до кого поїхати на Угорщину та обїхати Угорьку Русь. Я був тодї на третїм роцї унїверсітету, з запасом знаня мало що більшим від того, який винїс із ґімназії, бо унїверситет львівский дрімав тодї сном праведних на зв. Brotstudium, — для поїздок чи то аґітацийних з полїтичною метою, чи хочби навіть чисто етно-

ґрафічних не мав ані підготованя, ані часу, ані засобів. Догадка прокуратора, що се очевидний слїд розгалуженої політичної конспірації і що Драгоманов промовляє тут як голова, що має право командувати, видала ся менї так дикою, що я навіть крім простого заперечення не міг боронити ся против неї. Мене засуджено головно на підставі того листу, який признано фактичною вказівкою на істнованє серед нас тайного товариства. Се була перша і тривка завязка моєї кореспонденції з Драгомановим.

Вийшовши з тюрми зимою я почув себе мов спущеним на дно. Правда, на разї я перейшов жити до Павлика, що тодї жив у Львові зі своєю сестрою; по якімось часї до нас прилучив ся Остап Терлецький і ми жили разом усе лїто 1878 р. Я сам не мав нїякого жерела доходу і жив коштом Павлика, гесте Драгоманова як співробітник „Громадського Друга“. Павлик станув на тій думцї, що всї унїверситетські студії тепер нї до чого, бо посади він анї я не дістанемо. Я одначе записав ся на унїверситет і засїв до семінарійної працї про Люкіяна, а рівночасно предложив декілька розвідок і виголосив пару рефератів у психольоґічній семінарії проф. Охоровича. Та швидко я побачив, що на „Громадського Друга“ слаба надїя, що серед галицько-руської суспільности панує перестрах, що нас омминають як заповітрених наші недавні знайомі, а ті, що хочуть мати якесь дїло з нами, дають нам рандеву десь по кутках, щоб нїхто не бачив. Я не знав, що менї робити, і звернув ся з запитом до Драгоманова, що він порадить менї. Я дістав від нього дуже розумний лист, що все те, що стало ся з нами, властиво не велике нещастє, що кара наша дуже мала супроти анальоґічних кар у Россії і зрештою я повинен дбати сам за себе.

Коли Павлик зимою 1878 р. виїхав до Женеви, я опинив ся зовсім на леду. Якийсь час я жив на кредит у наборщика пок. Данилюка, тиняв ся по товаришах, нераз не обідаючи цїлими тижнями, і нарештї не скінчивши університетського курсу виїхав на село, де мав дістати лекцію. Та по дорозї в місточку Ясенові коло Коломиї мене арестували, подержали без нїякої підстави три місяцї в тюрмі і по етапу відвезли в рідне село. Там я прожив півтора року, занятий селянською роботою, викінчив тимчасом переклад першої части Фауста і повість „Захар Беркут“ призначену на конкурс „Зорі“, розписаний Партицьким. Треба додати, що вийловши з коломийської тюрми я почав разом з І. Белеєм видавати „Сьвіт“. Та що я переважно жив на селї, а редакційна робота і корректа спадала на Белея, занятого також заробітком на щоденне удержанє (він тодї був новинкарем у Дїлї), то не диво, що „Сьвіт“ був редагований не зовсім добре. Драгоманов сердив ся за те, що його статю про Костомарова в ч. 1 і 2 подано без його підпису, не тілько усунув ся від дальшого співробітництва, але лаяв Сьвіта, називав його в листах „галицькою помийницею“, поки його редактор не стратив і решти охоти і не покинув виданя. Драгоманов одначе звалював вину закопаня „Сьвіта“ на мене одного і довго колов менї ним очи.

Те, що було далї, побачать читачі в листах Драгоманова до мене. Для історика лїтератури і спеціяльно розвою Галичини вони мало інтересні. Драгоманов на підставі особистих вражінь не міг обєктивно дивити ся на Галичан, в тім числї й на мене; в його листах тої обєктивности ще менше, нїж у його друкованих працях. Та за те цїкаві ті листи для характеристики самого Драгоманова, його острого, льогічного розуму, що йшов рука в руку з безоглядним егоїзмом у поводженю

з людьми, з браком вирозумілости і невинною фантазією, яка йому самому, на вид так холодному та поміркованому, раз по разу мішала всї рахунки.

Я не буду детально розбирати змісту його листів до мене; подаю їх до рук публики без найменших пропусків і змін, як документи, хоч і як при тім терпить моя амбіція. Тілько тепер, прочитуючи їх у цїлости, я зрозумів, як мало ті листи дали менї для розширеня мого сьвітогляду, а за те як богато важкої муки вони причинили менї. Менї видаєть ся, що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсїм безцїльно, бож анї для загальної справи, анї для мене самого се не принесло нїякої користи. Драгоманов поводив ся зо мною не педаґоґічно, — се я писав йому колись у однім листї з гірким почутєм, і се повтаряю тут прилюдно з таким же почутєм.

За те там, де Драгоманов свобідний від особистого упередженя, де він порушуєть ся в ширших межах ідейної дїскусії і не зачіпав нелюбих йому осіб, його листи справдї можна назвати високими зразками епістольоґрафії. До таких листів належить поперед усього тзв. перший лист до Кіян, писаний з великим богацтвом аргументів і при тім простим та ясним висловом, піднесеним дивною сердечністю та тратізмом тону, що так і хапає за серце. Певна річ, meritum того листу не зовсїм таке сильне, як його зверхня форма. Відносини Драгоманова до Київської Громади історик мусить оцїнювати не зовсїм так, як їх оцїнює сам Драгоманов. Досить буде згадати ту працю, задля якої він головно виїхав як делеґат громади за границю: видаване українського журнала. Що власне журнал, виданий українською мовою на рівнї европейських revue бажала мати громада,

се я знаю з уст того делеґата, що приїздив зимою 1876 р. до Львова і телеґрафічно запитував відси Драгоманова: Wie mit Journal? А щож зробив Драгоманов із того журнала? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цінного, хоч досить односторонного змісту, але власне що до форми редаґованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і інодї досить механічно злїпленими статями самого Драгоманова (до таких злїпків треба зачислити статю про школи та фелєтонове балакане на майже 200 сторін друку пз. Україна і центри). Та се не все. В переднім слові до „Громади“ Драгоманов під вражінєм кружка сьвіжих знайомих анархістів-федералістів у Женеві підпустив на власну руку їх проґрамові ідеї також у проґраму „Громади“ і сим певно не причинив ся до скріпленя звязків громади тай усього українського загалу з собою.

Так само й другий плян Драгоманова, повзятий ним на власну руку, плян, на якім головно розбили ся його зносини з київською громадою, себ то плян виданя повного і стереотипного „Кобзаря“ в Женеві, не можна признати таким простим та раціональним, як се видавало ся Драгоманову. Поперед усього при тодїшнїх цензурних обставинах у Галичинї, де суди з пріндипу конфіскували все, що приходило з женевською фірмою, було більше як певним те, що й Кобзарь Шевченка, виданий під фірмою Драгоманова, від разу зробить ся забороненим товаром не лише в Росії, але також у Галичинї, а в такім разї й друкувати і стереотипувати його нема нїякої цїли. Я по друге, як бачимо з власного признаня Драгоманова в однім далї надрукованім листї, вже при кінцї своєї праці над „Кобзарем“ він побачив, що для такої працї у нього в Женеві нема відповідного матеріялу, нема анї перводруків, анї автоґрафів, анї засобів до усталеня хронольо-

тії Шевченкових творів. Може се й була причина, для чого видане Драгоманова, що по його запевненям було вже майже готове в стереотипах, так і пропало і ані одна його відбитка не появила ся в сьвіт.

Найбільше приходить ся пожалкувати того, що й третій плян Драгоманова, в якім він бачив ділло свого життя, себто видане третього тому політичних пісень укр. народа, лишив ся невиконаний, і матеріяли, яким він у своїм листї признавав таку високу вартість, і доси лежать між його паперами недоступні для дослїдників. Сказавши по правдї, другий том тих пісень (уважаючи першим томом те, що було опублїковане в Київі під фірмою Антоновича і Драгоманова) міг був переконати Драгоманова, що таку працю робити в Женеві, серед еміґрантських сварів і здалека від рідного ґрунту було майже неможливо. „Політичні пісні", видані в Женеві в двох випусках зовсїм не збудили такого ентузіязму ані серед публїки, ані в наукових кругах, який збудило було київське видане. Вбожество матеріялу і монотонність коментарія, при чім не обходило ся без явних натягань, усе те було сильним контрастом до тої певности себе та до того ентузіязму, з яким сам Драгоманов у листах говорив про свою працю. Особливо в Галичинї, де се видане — одинока з женевських публїкацій — якимось чудом не було сконфісковане, воно не зробило нїякого вражіня. Тим більші надії були на третій том, що мав говорити про події на правобережній Україні, про Гайдамаччину та Колїївщину. Драгоманов працював над ним ще в Софії, та в якім станї лишила ся та його робота, сього не знаємо.

Ів. Франко.

Рік 1881.

N. 1. Лист до І. Франка, без дати[1]).

Дорогвј товаришу! Ви певне получили вже три посилки з книгами, а сими днями получите ј четверту: Рекльу, післьа котроїі піде Герцен. Чому Гр[ома]ду получили раніпче чужі, ніж своїі, на те јесть усьакі резони. Першвј тој, шчо чужим по одному примірнику, під бандерольју, ј ја сам можу одіслати, а велику посилку запаковати тепер ја не здужају (вірите!! не мају сили в руках, шчоб вірьовочку добре зтьагнути!), а потім не розберу ја, шчо таке одньатьа дебіту в Громади, і бојусь, шчо Ваші посилки роспечатајуть перші, а потім і до других кинуть сьа. Через те шче мушу посилати через Ельпидина, котрвј, јак швејцарськвј громадьанин, маје право плакати на Ваш урьад через свого консула, јак загарбајуть јого посилку. А на це все треба час. Ја таки бојусь завше за Вашу квартиру, котру Вам би слід було очистити в часи мітінгу јосифінського, і все думају, шчо з Вами буде так, јак було з Н[аврощьк]им, котрому принесено посилку од мене, а потім і поліція првјшла. — Напишіть, јак дијшли ті посилки, шчо згадују, і јак посилать Вам

[1]) Писаний десь лїтом 1881 р. по виході кількох перших н-рів „Сьвіта“. Згаданий у листї портрет Максимовича був поміщений у числї Сьвіта з лютого 1882 р. Сьвіт виходив під редакцією Ів. Белея 1881—1882 р.

дальше, а матерjалу jа радиj Вам послати хоч ½ всього, шчо в нас jесть.

Ви ж присилajте нам Сьвіта хоч по 5 прим. і окрім того посилajте ь Берн — Russisches Lese-Cabinet, а також в Парижи M. P. Lavroff, Rue S. Jacques 326 pour la Bibliohéque Russe. 1 2 п. NN. пришліть мені 2 примірники, бо 1 треба дльа Кузьми, а другиj дльа мене, бо мij екз. хтось математично краде. Шче пришліть 3-j екз. 2 N дльа бібліотеки тутешніх емігрантів. Раджу також послати по примірнику в Дрезден — Ausländerverein і в Познань, в ред. Przegląd Sławiański на обмін, і в Варшаву в Przegl. Tygodniowy, в котрому недавно була статьтьа про Ваш гурт.

З Гоголем не знаjу jак і бути. Дуже мені не хочетьсьа писати, бо те, шчо jа знаjу, вже jа роскавав в Літер. росс., великор. укр. і галицкіj і в некролозі Максимовича в 1874 р. в Вѣстникѣ Европы N 2., а чого не знаjу, то нівідки взнати тепер. Далеко охотнішче jа б почав писати історичні листи, з котрих дльа першого, про состав т. зв. Мусіjевих книг, jа остатніми часами вибірав вже матерjал. В мене думка така, шчоб показати евольуціjі в жидівськіj вірі, а потім в христіjанстві, то б була евольуціjа релігіjі, потім евольуціjа власности. Перші статьті б заворушили Ваших семінаристів. А Гоголь — tritum pertritum, — та про jого j не роскажеш тому, хто не читав jого. Про М. Вовчка довідajтесь хиба просто з Петербурга. Jа з нею нijаких стосунків не маjу: не знаjу j де вона тепер. Jа б радив написати просто до Костомарова (Петерб. на Васильевск. Остр., дом Карманова). Максимовича фотографіjу посилаjу. Матерjал дльа біографіjі — брошьура Пономарьова та моjа статьтьа. Остатніх біографіj довідуjтесь просто з Кијіва, обертаjучись до самих особ, або до Ільницкого. Оце зараз пошукав в своjіх закутках і не знajшов фотографіjі

Максимовича, а з усїх літераторів укр. знайшов тілько Руданського, карточку рідку, котру Вам і посилаю. Про Максимовича і про других раджу написати Варварі Івановні Антоновичевій; вона скорше других справиться. (Адрес. Жилянская ул. собств. домъ). Окремо посилаю літогр. Срезневского і триіпостась: Герцена, Бакуніна і Огарьова. Про Срезневського јесть в Громаді II. також јак і про Бодьанского. Портрет Б-ого був, здајетьсьа, в „Русской Старинѣ“ 1879 чи 1880 р., та тілько в мене јого нема. Просіть з Кијіва.

З поводу Ваших листів і замісток на лист П-ка і брошуру Под-ского мені не раз хотілось побалакати докладно, та бојусь, јак Ви пријмете моїі слова. Шчо далекі льуде иноді не потрапльать јак слід, або і помильатьсьа, це наперед звісно, але најліпше не пускати далеких льудеј на сцену тим, шчоб близьким на нїј бути. А Ви ж усі там дозвольали поліціјі робити з сестрами П-ка, шчо зхотіли, і навіть слова печатно про те не сказали. Далі Ви пропустили мітінги львівські без усьакого слова з своєјі сторони. По всьому, шчо звідці видно, Ваша компанија передала народ тепер в руки Дѣла, з чого добра не буде ні дльа кого. Тут вже сказана моја думка і про Сьвіт, котроїі Ви питајете. Сьвіта добриј початок літературниј, але дуже вже кружковиј, народнього і сучасного в ньому мало. Јак так буде далі, то можна бојатись, јак би Ви в Галичині не повторили Цисаревшчини, котра в Россіїі шче поньатна јак послідок страху післьа долі Современника з Чернишевским, а у Вас зовсім була б жалка. Звісно, ја не стану з боку радити Вам лобом стіну розбивати, але взагалі думају, шчо і Ваш гурт, јак усі галицькі, вменьшује своїі права. Почастно шчо до Павлика ја скажу, шчо Ви таки дуже дратујете јого таким неузгльадньуваньем јого праці, јак напр. „Гроза“, або такими одпові-

даньами, як в його переписці з „Pracą“. Чоловік вірно каже, шчо „Praca“ вскакує в старий польський ліс, тобто псує справу і себе, а Ви йому одповідаєте таке, шчо нічогісінько не розбереш. Вибачте на цьому всьому. А про лист[1]) скажу, шчо як би схотіли, то б його в три дні розіслати можно б було, так шчоб і не зоставсь.

Чи бачите Ви коли Левіцького, автора статей про козацькі літописі? Ja йому послав через окказію X. том Актів югозападної Русі в обмін за N. N. Зорі з його працею, але доси не получив єї. Посилав ja книги і у „Зорю“, зклавшись, шчо редактор єї не той Партицький, шчо понаписував на мене свинства в Газеті школьній[2]). А тепер думаю, шчо мабуть це той Партицький, та мабуть його дух пристав і до Левіцького.

N. 2. Лист до ред. „Pracy“[3]).

Vełyko-miśka vsenarodnisť i krajeve narodovstvo v schidnij Hałyčyni[4]).

Na vśu Hałyčynu wychodyť teper u Lvovi odna tilko ščyro-robitnyćka gazeta — „Praca“. Ałe

---

[1]) Др-в натякає тут на отвертий лист М. Павлика „до людий“, виданий у Женеві і присланий на мої руки для кольпортажі, якої я не захотів узяти на себе.

[2]) В Газетї Школьній 1881 і в „Зорі“ 1882 р. Партицкий помістив про Драгоманова звістки на основі заграничних публікацій (головноб рошури Черкезова), де подавано в підозріне не лише його наукову працю, але й особистий характер.

[3]) Ще в р. 1878 навязали ми з Павликом зносини з робітницькою газетою „Praca“ у Львові, де містили популярні статейки та закликали робітників до солїдарности й до орґанїзації. Зацікавив ся „Pracą“ і Др-ов, особливо в 1879 р., коли Павлик пробував у Женеві. Результатом сього заціквлення явили ся дописи Павлика до „Pracy“, та отся статя Драгоманова, що не тямлю вже, чи була друкована, та в усякім разї не була докінчена автором

[4]) Wielkomiejski internacjonalizm a prowincjalny nacjonalizm we wschodniej Galicji.

vona pysana učenoju, vysokoju polskoju movoju, kotru dokładno rozumijuť sami verchy — najučenišči lvivśki robitnyki, bo robitnyki prosti, lvivśke pospilstvo, — słuhy, drovoruby i t. d., — i hovoryť inakše i ne rozumije nijakoji, značyť i polskoji pyśmennoji (literackiej) movy. Do toho „Praca" doteper hovoryła pro żyťe zecerśkych, stolarśkych, ševśkych, kravećkych i t. i. vyščych lvivśkych robitnykiv, a j ne začepyła šče spravy najbidniščoho i najprostiščoho lvivśkoho ludu. Z oboch cych pryčyn „Praca" ne pišła i ne może pity v spid samoho naviť Lvova.

A vže koły v samim Lvovi robitnyćki verchy ne zachopyły šče robitnyćkoho spodu; koły cej spid i tut ne rozumije i ne może rozumity, do čoho jduť verchy i jich gazeta „Praca"; koły, značyť, naviť u Lvovi ne rozumijuť śa i ne zvjazani z soboju vsi robitnyki, to dateko hirše stojiť u tim kraju, v kotrim ležyť Lviv — u schidnij Hałyčyni.

Z kraju do Lvova, a zi Lvova v kraj perechodyť vłasne tilko najbidniščyj robitnyćkyj lud, — a robitnyki, kotri majuť u Lvovi stału robotu, ti musať sydity i praćuvaty tut raz-u-raz: koło ťažkoji praci vony dale j zabuły, ščo je navkruhy nych jakyj-tam silśkyj i małomiščańśkyj lud, ne to aby vony mohły znaty, iak žyje toj lud, ščo vin dumaje, čoho vin choče, čoho jemu treba i t. d. Z druhoho boku ludovy tomu ni vidky dovidaty śa, do čoho jduť najperedniščі lvivśki robitnyki, raz ščo lvivśke pospilstwo jich ne rozumije, a druhe — ščo toj lud ne rozumije vže nijakoji polskoji movy, ne to takoji, jakoju pyše česna redakcija „Pracy".

Vynuvaty za ce ostatnu — hodi. Do vydavnyctva „Pracy" mohły vźatyśa tilko stali lvivśki robitnyki. Vona spravdi założena buła najperedniščymy uśuda robitnykamy — drukarśkymy, počała pysaty tak, jak hovor'at ti robitnyki, pryznačena buła 1878 r. dla samych drukariv, a potim vid

1879 r. i dla druhych stałych robitnykiv, — i narešti „Praca“ mała na dumci odyn Lviv. Zovsim naturalno, ščo tut vona zachopyła tilko tych robitnykiv, kotri hovotriať tak, jak vona pyše, t. j. učenoju polskoju movoju.

Odnako nezadovho „Praca“ nechoča (mimovolnie) musiła vyjty za hranyci Lvova, i tut-to vona j zrobyła svoju najbilšu. choť i ne-navmysnu pomyłku: vona pereskočyła more ukrajińskoho abo ruśkoho ludu, ščo dałeko i šyroko rozlahłośa navkoło Lvova; počała hovoryty pro polskyj narod, hranyci kotroho duže dałeko na zachid Lvova; počała pysaty pro krakivśkych, varšavskych. narešti j pro amerykańskych robitnykiv, — a ne skazała za 1879 i 1880 rik, koły vže u Lvovi ne buło nijakoho postupovoho ukrajińskoho vydavnyctva, pryznačenoho dla ukrajińskoho ludu, — ni odnisińkoho slova pro dolu mužyctwa j robitnykiv toho kraju, v kotrim ležyť Lviv...

Dyvno mabuť bude, koły skažemo. ščo j ce vyjšlo zovsim naturalno. Čomu v „Pracy“ ne pojavyłyśa dopysy z schidnoji Hałyčyny? Tomu, ščo tut na neji ne zvernuv uvahy lud, a ne zvernuv vin uvahy dla toho, ščo hovoryť po ruśki, a ne rozumije po polśki. Zovsim, značyť, naturalno. ščo na „Pracę“ zrazu zvernuły uvahu robitnyki polśkych krajiw, t. j. zachidnoji Hałyčyny (z Krakovom), rosijśkoji častyny Polšči (z Varšavoju) i pruśkoji (z Poznaniem). Ci robitnyki polśkych krajiv, perši z ne-lvivśkych počaly j pysaty do „Pracy“, a dali j sama redakcija vvažała potribnym zvertaty uvahu najbilše na tych robitnykiv. kotri hovor'ať tak, jak vona pyše, t. j. na robitnykiv polśkych krajiv. Z druhoho boku cym „Praca“ dała možnisť podumaty robilnykam polskych krajiv, ščo vona hovoryť tilko vid polskych robitnykiv, a tymčasom sama redakcija musiła potim skazaty, ščo v samim Lvovi tilko vsenarodna mova, t. j. taka, kotru vsi jakoś

rozumijuť — polśka, a ščo j tut je robitnyki — rusyny, a ščo dali na vsi boky po za Lvovom je ruśkyj narid taj ščo taka vsenarodna mova v cilij schidnij Hałyčyni — ruśka abo ukrajińska.

Korotko skazavšy, „Praca“ j doteper najbilše hovoryť tilko pro tych robitnykiv. kotri rozumijuť po polśki, a jich. jak vidomo, mało na Ukrajini, a duže bohato tilko v ščyro polśkych krajach, tak ščo ničoho dyvnoho, koły „Praca“ najbilše pide vłasne v Polšču. Odnako, tak jak „Praca“, jak my vže skazały, pyše pyśmennoju, a ne prostoju, ludovoju polśkoju movoju, to j v Polšči vona ne może rozšyrytyśa meży silśkym polśkym ludom, a musyť pity najbilše po bilšych polśkych mistach. jak Krakiv, Varšava j Poznań, taj tut vona. choť pevne j menše niž u Lvovi, musyť z povyščoji pryčyny deržatyśa samych verchiv robitnyćkych, a ne zmože pity v spid, meży najprostiščyj polśkyj miśkyj lud.

Takym sposobom vyjšło, ščo pered čysto robitnyćkoho polśkoho ruchu vede Lviv, kotryj, jak vidomo z geografiji j etnografiji, ležyť ne v Polšči. a na Ukrajini, de vin, niby małeńka vyspa, otočenyj navkoło morem ukrajińskoho abo ruśkoho narodu.

My ani słova ne majemo protiv zvjazku lvivśkych robitnykiv ne to z krakivśkymy, varšavśkymy, ałe j francuzkymy. anglijśkymy j amerykańskymy robitnykamy, — odnako my nahadajemo, ščo lvivśkym robitnykam najperše treba zhovorytyśa (porozumieć się) i zvjazatyśa z tym, bez čyjeji pomoči abo choť prychylnosty vony ne zmožuť zrobyty ani odnoho kroku. t. j. z ukrajińskym ludom, kotryj žyje na vsi boky zaraz za porohom mista Lvova. — a potim uže razom z nym vjazatyśa i z robitnyćkym narodom polśkych krajiv, bo do teper stojiť tak, ščo krajevyj robitnyćkyj ruch v odnij častyni avstrijśkoji Ukrajiny, t. j. v schidnij Hałyčyni, zostavśa, skažemo tak, — bez hołovy, t. j. bez lvivśkych robitnykiv, a lvivśki ro-

bitnyky — bez najmenšoji pidstavy, bez syły, t. j. bez zvjazku z ukrajinśkym ludom.

Lvivśki peredovi robitnyki ne tilko ščo samy ne zvertajuť uvahy na žyťe j potreby toho kraju, na plečach i praci kotroho zbudovanyj Lviv, ale navit ni vidky ne vydno, aby vony znały chot to, ščo nadrukovano vže pro ukrajinśki stosunki v postupovych ukrajinśkych vydańach, jak zahranyčnych, tak i krajevych. A tymčasom z davna i teper dla ukrajinśkoho ludu schidnoji Hałyčyny drukujuťśa v samim Lvovi najbilše taki riči, kotri abo zovsim vorochujuť na zahalno-luckyj postupovyj ruch chotaf dobra hołovno vyščym verstvam, abo chotiły by dobra j ukrajinśkomu ludovy, ta ne znajuť, ščo jemu poradyty, bo sami taki pysateli — ani ne robitnyki, ani ne prychylnyki tych dobrych dumok, kotrych derżyťśa gazeta lvivśkoji robitnyćkoji polsko-ukrajinśkoji vilnoji spiłky, „Praca“.

Čerez use skazane povyšče i v schidnij Hałyčyni vychodť vełyka zakrutenyna (chaos), kotru, po našomu najskorše możuť rozputaty vłasne lvivśki robitnyki i jich gaxeta „Praca“.

My ne dumajemo, aby „Praca“ mohła dobre stojaty za oboma ne-vełykomiśkymy ludamy Hałyčyny, polśkym i ruśkym, — bo najkrašče stojaty za soboju można tilko samomu, u svojich, miscevych gazetach, a dla ceho na provinciji teper šče nema ani ludej, ani miscevoji pidhotovy, ani sposobu, — ale my dumajemo, ščo ne dobre dla samych lvivśkych robitnykiv raz — ne rozumity, ščo robyťśa meży silśkym i małomiśkym ludom oboch narodiv, i druhe — ne objasnyty dokładno obom cym ludam, čoho choče lvivśka robitnyćka spiłka i jeji gazeta „Praca“?

I vłasne dla toho my radymo česnij redakciji 1) pysaty pro vsi lvivśki j poza-lvivśki robitnyćki stosunki tak prosto j jasno (popularnie), aby „Pracu“ zrozumiv i zacikavyvśa neju uveś lvivśkyj robit-

nyćkyj lud i, roschoďučyś po kraju, daleko j šyroko roznosyv dumky najperedniščych lvivśkych robitnykiv. Ce vypade „Pracy“ pysaty vse taki po polski, ale tak, jak hovoryť lvivśkyj robitnyćkyj lud (potoczną mową lwowskiego pospólstwa). Koły ž „Praca“ choče, aby jeji vid razu (bezpośrednio) rozumiv mužyćkyj i robitnyćkyj lud useho kraju ciłoji Hałyčyny, to my jij radymo sče j 2) vźaty v osnovu „Pracy“ obi krajevi ludovi movy: mazurśku i ruśku[1]). Ostatne my rozumijemo tak, aby raz u „Pracy“ korespondenciji z zachidnoji Hałyčyny buły pysani po mazurśki, a zi schidnoji po ukrajinśki, dla rusyniv (chof vidomo, łatynśkymy literamy).

Tym tilko lvivśki robitnyki pokažuť, ščo vony ne durno zvuť sebe „vilnoju spiłkoju polśkych i ruśkych robitnykiv“, ščo jim odnako dorohi oba narody Hałyčyny; tilko takym sposobom spiłka ća ne tilko ščo vychovaje v sobi učenych robitnykiv, kotri, dobre znajučy krajevi stosunki j movy, rozijduťśa kołyś po kraju j pomožuť uśudy vpor'adkuvaty (zorganizować) osibni gazety i robitnykiv, — ale j vid razu i sama zvjažeśa micnišče z oboma ludamu i pomoże jim obom lipše zhovorytyśa, bo j teper ukrajinśkyj lud lipše zrozumije

---

[1]) Pro tretyj narod Hałyčyny, pro žydiv, my vže skazały svoju dumku i v pyśmach do „Pracy“, z kotrych odno nadrukovane v 10. jeji N, i potim razom z dvoma inšymy ukrajinćamy, d. Drahomanovym i Lachockym, v łystku „Vid kupky socialistiv-žydiv“ (Ženeva, 15. juńa, 1880 r.), i šče dumajemo skazaty pro ce dokładnišče jak ukrajinśkomu ludovy, tak i žydivśkym robitnykam i najmytam, — a teper prosymo tilko „Pracę“ dopustyty do svojich čytateliv ti dumky, kotri roskazani v zhadanych povyšče pysanych i drukowanych łystkach. My duže były by radi, jak by počatok dla takoji praci chrystijanśkych i žydivśkych robitnykiv i učenych dały vłasne lvivśki robitnyki, i aby vony jak można skorše mohły nazvaty sebe „Vilnoju spiłkoju polśkych, ruśkych i žydivśkych robitnykiv“ i šyryty svoji dumky razom na vsich troch žyvych movach: polśkij, ukrajinśkij i žydivśkij.

Увага М. Павлика.

mazurśku, a mazurśkyj prostu ukrajinśku besidu, niż oba vony možuť zrozumity doteperišnu učenu polśku movu „Pracy“.

Šan. redakcija bačyť, ščo my jij radymo zachopyty šyrše, vsenarodne pole, jak u samim Lvovi, tak osobłyvo v samim kraju, i radymo jij to samo, ščo davno vže roblať pr. robitnyki v Buda-Pešti, hotri svoju gazetu vydajuť na dvoch krajevych movach: vengerskij (Népszava) i nimećkij (Arbeiter-Wochen-Chronik).[1])

Na peršyj raz my prosymo šan. redakciju „Pracy“ zrobyty tu małeńku usłuhu ludovy ukrajinśkomu v schidnij Hałyčyni — nadrukuvaty rozbir „Батькôвщины“. Gazeta ća, kotra vychodyť u Lvovi, vłasne pryznačena dla toho ludu; my chotiłyby pokazaty jemu bezposeredno v krajevim vydavnyctvi pomyłky „Батькôвщины“, ałe teper, okrim „Pracy“, v Hałyčyni nema ni-odnoji gazety, kotra by zvažyłaśa, jak kołyś 1876 r. „Druh“, nadruku-

---

[1]) Na nazvu „zahalne storonnyctvo robitnyćke v krajach vengerśkych“ vengerśka socijalistyčna partija ne zasłużyła, bo ani jeji vydavnyctva ne može tut zrozumity chto inšyj, okrim nimciv (1,898.202) i maďar (6,176.612), ani sama vona j dosy ne zvernula uvahy na inši narody Vengriji: Romuniv (2,608.120). Serbo-Kroativ (2,380.985), Słovakiv (1,835.334), Ukrajinciv (do 600.000), Žydiv (574.800) i Cyhan (141.560), značyť, ne zvernuła uvahu na bilše niż ciłych 8 milioniv ludstva Vengriji. My odnako zovsim hodymośa z łystkom d. Drahomanova „Na uvahu socijalistam-vychodćam iz Rosiji“ (Ženeva, 15 maja, 1880 r.), ščo socijalistam krašče praćuvaty na osnovi pryrodnych hranyć: geografičnych, gospodarśkych (ekonomičnych) i narodnych, niž na osnovi ur'adovych hranyć, teperišnych (np. Rosija) i starodavnych (np. Polšča v davnych hranyćach 1772 r.). Ščo v literaturnim zhladi miž inšymy i „Rosijśka socijalno-revolucijna partija“ šče menše vid vengerśkoji socijalistyčnoji maje prava na nazvu zahalnoji (powszechnej) v Rosiji, ce pokazano v zhadanim uže mnoju artykuli d. Drahomanova „Der kleinrussische Internationalismus“, i, pravda neśmiłyvo j nejasno, pryznano navić v „Черном Передѣлѣ“ i v nedavnij zajavi pro vydavnyctvo „Rosijśkoji socijalno-revolucijnoji Biblioteki“. *Увага М. Павлика.*

vaty sud na sebe samu, abo dopustyty do svojich čytateliv zovsim ne ti dumky, kotrych deržyt'śa redakcija, bo na ce treba okrim bezohladnoji česnoty, šče j velykoji vidvahy i lubvy do samoji tilko pravdy, jaka by vona tam ne buła, i vidky i protiv koho by vona ne jšła...

Šan. redakcija pobačyt', ščo „Батькôвщина" robyt' jak raz inši pomyłky, niž „Praca", — i ščo takym sposobom naša ocinka jak „Pracy", tak „Батькôвщины" duže tisno deržyt'śa kupy z roskazanymy povyšče dumkamy, čerez ščo i musyt' buty nadrukovana razom; a ščo jak ci tak i dalši naši dumky rivno tykajut' sprav lvivśkych robitnykiv i krajevoho, hołovno ukrajińskoho ludu, — to my j na chvylu ne sumnivajemośa (nie wątpimy), ščo česna redakcija dopustyt naš hołos do svojich čytateliv.

(Dali bude).

Рік 1882.

N. 3. Лист до Ів. Франка. Chemin Dancet 14, 5 Нојабрьа 1882.

Дорогиј земльаче!

Багато ја бачив сьурпрізів од галицкоји ј украјінськоји нерухливости, — а такого, шчоб Вам тільки тепер передано було зо Львова моју просьбу писати до В. Сл.[1]), котру ја написав був аж в Маju, — цього ја навіть і не ждав! Це вже гірко так, шчо аж смішно (јак і в пісні: „јак ударив мене в спину, аж ја засмијавсьа“)! Спасибі Вам, шчо хоч тепер написали корресп. Ја јіјі помішчу в ближнііј Nr. Пожалуста пишіть і дальше.

Питајете Ви про Сьвіт[1]). Звісно, колиб можна було јого вдержати, то добре б, тілько треба јого до коріньа змінити. Не розумију ја, јака нужда набивати газету манісінькими клаптиками великих статеј. Ја напр. кинув читати навіть „Бориславъ смієсьа.“ Јак скінчите, тоді заразом прочитају. Далі треба јакось та определіти собі, дльа кого ј дльа чого газета видајетьсьа, шчоб не були статьті такі случајні. Накінець, треба поділити працьу, шчоб ліпше обрабльати статьјі. Прикро бачити мајже в усіх статьтьах Сьвіта фактичні помилки. Так можна здеморалізувати авторів і публіку.

З Ргасу нічого не буде. Окрім усього

---

[1]) В. Сл. — Вольное Слово, що виходило в Женеві від серпня 1881 до мая 1883 р. під редакцією з разу Мальчинського при головнім співробітництві Драгоманова, а потім під редакцією самого Драгоманова. Мої кореспонденції (Письма изъ Галиціи) надруковані в чч. 49, 51, 54.

прочого дуже вона польська. Бойітьсьа вона вискочити з тисків польської демократії. Польська в неї і мова. Польаки не мають і доси того, шчо вони назвали хлопоманією: не вміють писати по мужицькому. Ог і Praca — польській Arbeiterblatt, а цей — скорочена Augsburger, по маньері писати. Не знаю, як хто, а я махнув на Pracę рукою. Тут таки і Вашої вини багато је; чому не підперли Павлика 3 роки назад, як він її приперав до стіни? Тепер пізно. Треба все на ново починати. Найліпше б було, як би Ви з П-ом вйать зійшлись.

„Сільскі Читальні" добре діло, — та вйать, коли буде аккуратно роблене. Про штунду і козацьтво ja радий написати. Про штунду (братська віра) ja навіть вже давно збирався писати. А більш нічого не обіцьую. Ja такий заклопотаний, шчо дай мені Ормузд сили пісні видавати, — це јесть діло мого життьа. (На днях вйде 1 випуск.) Для того і біографій, шчо Вам треба, не берусь Вам достачити. А своєї так і не хочеть сьа писати, як із патретом своїм лізти в льуди. Ja такого з роду не льубив, а в останні роки, не бачучи од льудей за свою працьу (в усьакім разі шчиру) нічого, окрім лайки та шче і клевети, — навіть мені дико думати, шчо хтось буде печатати мій патрет. Оце тижнів з 6 дістав лист од Брокгауза: каже, шчоб автобіографію прислати для 13 виданьня Konversationslexikon, шчо 2 тижні будуть чекати. Та так і доси чекають! А Німцьам було б досить сухої хронології та бібліографії. Вам би ж захотілось душі, та ja і сам не втерпів би, почав би росказувати напр. як став ja „украјіноФілом" і шчо мене звьазало в кінець з украјінством, то було б богато казати, та може нічого слухати! Хай другим разом, коли вже треба буде.

N. 4. Листок до М. Максимяка[1]).

Вп. Д. Максимьаку.

Шановнвј добродіjу! Получивши Ваш лист, ја було написав Вам зараз і збиравсь послати гроші, та случилось зі мноjу дешчо, частину котрого Вам роскаже Фр-ко, і моjі посилки затримались. Простіть. Гроші j книжки передасть Вам Фр-ко. Ја би просив Вас посилати сьуди дописі про Ваші праці (фактичні); ја jіх переробльу на московську мову і помішчу в В. Слові і вишльу за них гроші Прошу також збирати пісні, надто про громадські справи.

Напишіть мені про справу, з за котроjі Ви були арестовані. Надіjусь, шчо Ви видержите екзамін і підете на университет. Тепер було б велике горе длья Галичини, jак би тамошні соціjалісти поробились льудьми без профессіjі, jак россіjські нігілісти. Ці на самому „апостолованьу“ далеко не ввіjшли. Ваш М. Др.

N. 5. Лист до Ів. Фр. 27. Дек. 1882. Chemin Dancet 14.

Шановнвј земльаче! Оце тілько шчо получив Ваш лист з дописьами j пісньами. Дуже Вам дьякуjу за все. Про пісні тільки ја б сказав, шчо добре б було наперед усьакиj варjант писати на окремім паперцьу з підписом: де, коли, хто j од кого записав. Це дуже влекшуjе роботу впорьад-

---

[1]) М. Максимяк, селянський син із Купнович. рудецького повіта, тодї ученик дрогобицької гімназії, зацїкавлений соціялїстичними ідеями, вибрав ся був у 1881 р. до Росії і був там за щось арестований та держаний звиш 6 місяцїв по ріжних тюрмах. Вернувши лїтом 1882 р. до села він відвідав мене в Нагуєвичах і написав до Д-рва лист, у якім оповідав про свої пригоди та подав декілька пісень, якими Др-в зацїкавив ся. Надії Др-ва, що він видержить екзамен і поступить на унїверситет, не справдили ся.

куваннья, бо тепер треба все мені так поперепи-сувати. — За дописі безмірно вдьячнвј, такі вони цікаві. Ја помішчу јіх в 1-му N-рі за 1883 р. — Тепер буду одповідати на Ваш лист.

Ви невірно думајете, шчо ја з чого злого не писав Вам. Ја навіть написав Вам зараз одповідь, котору при цьому ј посилају, та не зкінчив, бо на мене најшло лихо ј клопіт. Дочка маленька в мене заслабла, не опасно, але клопотно, бо разів з 3 будила мене по ночі. Так ја в ночі не спав, а в день працьував коло В. Сл. та коло пісень. А тут шче мусив јіздити в Берн дльа переговорів про В. Слово, а потім в Лозанну, — то так збився зовсім з ладу. Потім одкладено було кінець Ва-шоји дописи до слід. N-ра, то одложив і одповідь. Ну, словом — безладьдьа вијшло. Мојеји вини тут јесть, — та ја иноді невміньајемвј, таки ледви голову ношу через усьакі клопоти, бо ја ј ньанька дітська, і дослідач і публіцист і переводчик і кор-ректор, і редактор, і експедітор! Ну, та вже ні-чого про старе. До справ!

Посилају Вам 100 фр. — 35 [гульд.]. Вам слідује за допись 25—30 фр. Дајте Максимьакові, коли јого знајете за роботьашчого чоловіка. Решту вдержіть собі за рахунок будучих праць. Напи-шіть мені про М-ка. Чи не можна б јого теж за-садити за писаньнья корр. або хоч збираньанья пісень?

Книги цими дньами пошльу. Манускріпти Ваші посилају тепер. „Німеччина“ коли б обробити, то було б варт напечатати[1]). А Ботокудів радив би кинути ј уперед такого не писати. Про „Сьвіт“, шчо пада тоді, коли Дѣло і Зоря јдуть в гору, писав мені ј П-к. Простіть мене, ја таки думају, шчо Ви сами (тај і братіја Ваша ј Ви, д. Іван Франко) тому багато винні. На шчо Ви зразу 20

---

[1]) Мова тут про мій переклад. „Нїмеччини“ Генріха Гайне.

діл почали писати і через те ніодного не могли обробити як слід (всі статьї, де про Россію і рос. Украйіну згадка була, повні помилок таких, шчо аж червонієш з сорому) і навели скуку на публіку, котра не може ж держати в голові мозайіки з шматків. Ja напр. великиј поклонник Ів. Франка як беллетриста, кинув читати „Бориславсмієсьа", аж поки не побачу кінця. Далі в Вашому Сьвіті не було нійакоји программи, а поза Сьвітом Ви всі пустили богато оппортунізму; був він і в Сьвіті, починаючи з правописі, котру не знаю почому Ви не вдержали Громадського Друга. Замітьте, ja зовсім не за доктринерськиј фанатизм; ja допускаю практичну, або ліпше педагогичну уміркованність початку, та не розумію оппортунистичноји promiscuité. Держітесьа собі смирненько, та часто не мінаjетесь з „Дѣлом" і Зорями вже через те, шчо не знаjете, куди оці підуть завтра. Через те ja з радістьу читав у Вашому листі, jакі дурниці говорить про Вас Барв-иј і jак одурив Вас П-иј. А Ви ж чого чекали? Шчоб сорока соловіjем співала??

Дуже ja розумію, шчо Вам (і братіjі j Вам І. Фр.) не легко, та держучись чисто, своjею хатоjу, за молоду, Ви хоч під старість будете чимсь, матимете своjу публіку, а може j своjі гроші, а тиняjучись по Дѣлам и проститууjучи себе, погинете даремне під тинами, бо все одно Барвинськими не будете.

Ja не знаjу, чи стане у Вас літературних сил на порьадну газету; думаjу, шчо ні, бо в Сьвіті не дурно ж усе писали Ви один. Тільки ж думаjу, шчо коли б вже видавати далі Сьвіт, то треба б поставити jому программу: I. загальносусьпільну і спеціально галицько-украjінську (сьвітова наука, політ. вольн., соціалізм; II. jедність укр. в Австріjі j Россіjі; прияжнь до народа польського, руминьського, до робочих жидів); хоч

самим літературним робом і хоч самою цензурною манерою, а проводити ту программу, шчоб хоч виробити в Галичині расу людей з світлою головою і не оппортуністів. Инакше, — не варто і починати.

Питаєте Ви про книги об Біблії. Ja маю тепер собі за джерело біблейської мудрости французкій перевод Reuss, La Bible (шість томів, коштує більш 160 фр.; ja jiji беру, коли треба, в нашій Société de Lecture); Encyclopédie des sciences religieuses p. Lichtenberg; Herzog, Real-Encyclopädie der prot. Theologie (jесть в мене, хоч старе виданьнье, 24 томи, колись куплені за 70 гульд. у антиквара). У Рейса не тілько перевод найраціональнішчий, а і комментар і історія кождої книги. Jак би jого Біблію запустити між семинаристів, то була б ціла революція. Та раз дорога, а в друге Ваші львівські нрави такі, шчо зараз порвуть і замотають книги, хто навмисне а хто з безпорьадочности. Ви можете судити об Россіїі по тому N-ру Revue Politique et Littéraire, шчо ja послав торік дльа Вас Белеjу вкупі з книжкою Coequerel, Des premiers transformations du Christianisme. A може не дістали? Так жаль: ja посилав, шчоб просто перевели статейку Верна (Моріса) про jевангелія по Рейсу. Тепер пришльу шче Верна Mélanges de critique religieuse, де jесть дешчо з результатів Рейса і jому подібних і між инчим про склад Пjатикнижжьа (по Kuenen-у, Noeldecke, Рейсу і др.). Ja радив би вам звернути увагу на M. Dunker, Gesch. des Alterthums перші томи, де добре, хоч і по шматках, росказана жидівська історія. Jiji б навіть можна б було зрезьумувати в популярну брошурку.

Добре б було, коли б Ви взьялись на істор. укр. літератури і дльа цього поjіхали в Київ. Ja радиj помогти Вам в цьому ділі, чим можу: уложити заг. план, по нар. слов., по віршам і драмі

Інв. № 342139

БІБЛІОТЕКА Інституту франкознавства

і т. д. Дайте мені Ваш пльан. З тим, шчоб не ділити нас, à la Рурін, ja згожуюсь. В Київ, ja думаю, можете їхать безопасно, а там звісно, найдете матерjал. А поки шчо: не могли б Ви поїхати на Угоршчину? Тепер просьба: спишіть мені всьу пісньу, котру Ви проводите в Індемнізації (Зозуленьку), а також довідайтесь, jак вона попала в руки попів 1848 р. Це шчо в загалі та брошьура, в котрій Ви знайшли ту пісньу? Цікаво б було в загалі прослідити, шчо таке внесли польські демократи 1840-х років в нашу нар. осьвіту і поезіjу. Ваш М. Др.

Ja досі не маjу звістки од Б-ja, чи получив він 150 фр., шчо ja послав jому на Фауста? Звиніть, шчо послав не 200: мені обіцьав дати на Ф. 50 фр. В-ий, та не дав, так шчо зібралось тільки 150 (50 моjіх, 100 редакції В. Слов.). Чому мені Б-ей не присила нijаких книг нових з Львова (вид. Просвіти і т. п.)? Ja jого прохав послати mit Nachnahme; він схотів ліпше, шчоб ja прислав книг (Нові пісні, Ш-ка і т. п.) і шчоб на виручені гроші посилати мені нові книжки. Ja так зробив, і получив тільки 2 брошурки, маjже рік тому назад. Далі... мовчанка! Чи нема грошеj, так слав би mit Nachnahme.

Просто сором мені з галицькими книгами. Через книгарів нічого не здобудеш, — через знакомих теж. Оце насилу добився Шекспіра Кулішевого і перше виданьня Крашанки з Віднья.

N. 6. Лист до невідомого Галичанина, без дати, з кінця 1882 р.

Дорогиj земльаче. Дуже прошу Вас, зробіть мені jак наjскорше, наjскорше ось jаку справку: Гльаньте в „Зору Галицку“ 1848—1849 року і знаj-

діть там стихи: 1. Ой ты Зоро Галицкая! яка жесь намъ ясна... 2. Полетѣла зозуленька і т. д. і випишіть мені їіх тексти, а також примітки редакції про те, шчо то за стихи, чи зложені ким, чи записані од мужиків (сьому ја не вірьу); коли сами шчо знајете про авторство сих пісень, то напишіть.

Ја об цьому прохав Фр-ка вже з два ½ місьацьа, та мабудь він не дістав листу. А тепер мені так припекло, шчо не можна чекати ј дньа.

Ваш М. Драг...

Rue de Lausaune, 19.

Ішче добудьте твори Падурри і пошукајте, чи нема там чого подібного тому, шчо напечатано в пісньах Головацького т. I, 26 про Костьушка, Потоцького і Домбровського[1]).

N. 7. Лист до ред. „Зорі“, без дати.

Шановні Добродіјі Редактори! Простіть, шчо непокоју Вас мојім листом, — але діло јде об громадськіј справі. Незабаром будуть везти з Парижа в Россіју труну Тургенева. При цьому поводу треба б було, шчоб украјінська печать в Галичині була достојне представлена. Простіть мене — а ја мушу сказати, шчо в некрологах напечатаних в галицько-руськіј печаті потрібноји достіјности не було: ні „Дѣло“, ні „Батькôвщина“ не тількі не згадали, шчо Т-в на літературнім конгресі 1878 р. піддержав протест проти заборони укр. печаті і театру в Россіјі, — але навіть не сказали того, шчо Т-в переложив Марка Вовчка

---

[1]) Виписки з Зорі Гал., про які згадує сей лист, були потрібні Д-ву для праці Укр. пісні про волю селян, що появила ся аж 1887 р. в „Кіевской Старинѣ“.

Нар. Оповіданнья („Новый Проломъ“ так навіть приписав Т-ву јакісь невідомі „Картины изъ русской жизни“).

Позвольте Вам порадити на далі зробити ось шчо: напишіть Ви на імја Madame Pauline Viardot, 50 Rue Douai, Paris лист, ліпше по французькому, а може по німецькому, од украјінськоји печати в Галичині і шчоб јого прочитали на церемоніји одправу труни Тургенева в Россіју. Шче раз прошу простити оцеј лист. Ваш покірниј слуга М. Драгоманов[1]).

N. 8. 23. Новембра 1883. Chemin Dancet 14.

Шановниј земльаче,

Хотів було ја Вам одписати і одіслати вкупі листи Навроцького і мій спомин про јого, — та мені ніколи стало, а то шче жінка заслабла, — шчо нема мині мочи розкладати з столів по долу старі папери і ја мушу всьу Навроччину одкласти на другиј час, а тепер тілько напишу Вам. П-к мені вже писав, шчо він мій лист прочитав Вам. По всьому тому листу П-ка, листу не тілько роздражненого, а грубого ј таки глупого (сердитись можна, а грубости ј глупости не то шчо не слід, а жалко, коли чоловік говорить, бо глупость хороба смішна і незлічима) виходить, мов би то він мене хотів покарати тим, шчо прочитав мій лист Вам. А ја по совісти не знају, чого мені соромитись за тоj лист: ја написав те, шчо м у с и в написати. Звісно, шчо јак би ја знав, шчо П-к на тільки безнадіјниј зрозуміти правду против мілкоји амбіціји, то ліпше б було не писати, — так П. сам підвів мене під помилку, написавши мені, шчо

[1]) Тургенев, як відомо, вмер у вересні 1883 р., на тій підставі кладу сей лист на котрийсь дальший осінніj місяць тогож року.

він зрозумів і цінить теперішню нашу розмову ліче в Женеві про подібні ж речі. Ja далекий од того, щоб сердитись на П-ка за той лист, а тільки мені жалко його самого, що він дійшов до краю самоосліпліньа. Жалко і за його теперішній стан матерjальний, — та жалче всього, що він сам його зробив собі і уперто не хотів зарані і слухати ради, по котрій він би міг себе вберегти од того, щоб дійти до теперішнього стану. Ja йому казав, що в Галичині він дійде крайньої нужди, коли зарані сидьучи в Женеві він не привчить сьа писати по россійському (про Галичину і Австрію) і по німецькому (про Россію). Бравсьа ja помогти йому в одному і другому, пришукати редакції і т. д. На все це одповідав мені П-к різними резонами, котрі зводились на ні, ні, ні. В останній раз, коли ja радив йому зостатись ліче на рік в Ж., аби за цей рік привчитись до того, що ja казав вищче (а тоді був ліче „Порядокъ“ і П-к міг заробльати корректоjу В. Сл., окрім того що і ja не одрікавсь йому помагати, на все мені П-к одповів, що він такі річі може робити тільки в Галичині. „Побачите, казав, jак робитиму“! — „Побачите, jак не робитимете“, — одповідав ja. Та таки і не можна в Галичині того робити, до чого там нема і способів, починаjучи з книжок. П-к стоjав на своjому, а тепер мені пише теж саме, що ja йому казав. Між иншим П-к збиравсь тут писати брошьуру про штунду. Поjіхав у Монтпелье, де не написав нічого. Тут jакось зайшла про це розмова. — Ja можу написати цьу брошьуру, — каже П. — тільки тоді, коли буду коло свого народу. — Дльа таких брошьур, — кажу ja, — ліпше бути коло оцієjі моjеjі шахви, де лежить Baur, Gesch. d. Chr. Kirche, Herzog, Encyklop. der protest. Theologie etc., ніж коло того народу, де нема і штунди. — Тепер П-к сам мені пише, що не може нічого зробити з штундоjу, бо не

маје історіїі протестанства, історіїі нашоїі церквн і т. д. Шчо будете робити з таким чоловіком? По правді кажучи, ja такоїі божевільно-упертоїі субjективности в льудини безспорно розумноїі j доброjі не бачив ніколи, рівно jак і такого лінивства в індівідуумі завше заньатому ділом. Усьака сістематична праця jому смердить, а найбільш праця дльа заробку. В останньому не тільки П. ініціативи не візьме, але коли знайдеш jому таку працьу, то він jіjі робить як каторжну роботу. Так було з корректою В. Сл., котру він кидав при першому случаjу, не сказавши навіть наперед редактору. А жити треба, ну і виходьать безтактности, а то j скандал, jак напр. з Подолінським, з Мальчинським, виходить таке, шчо jак собі не повертаj діло, а П. напр. потратив на своjіх родичів та на себе 1000 фр., котрі М. дав на галицькі справи. Тепер П. пише (ні з того ні з сього) мені: „Ja вам верну усе, шчо взьав у Вас, або через Вас". Але це просто глупа грубість, після котроjі він же мусив у мене ж вијать грошеj просити (послані) — та найгірше в тому, шчо ja не можу більше ні в кого прохати грошеj на галицькі справи, в котрих бере участь П., бо мені вкажуть на попередне j спитаjуть про результати попереднього. Особисто ja певниj, шчо П-ова праця j навіть розмови jого користні дльа діла, — особисто jак би ja міг, jаб П. давав довічну пенсіjу. Але ja не можу перекласти моjі думки в голови другим і не можу об'єктивно боронити П-ка, і не можу помагати jому инакше, як особисто від себе. Ja це завше робив, дільучи сьа з ним останнім, оддаjучи jому навіть ті гроші, котрі одкладені на науку моjеjі дочки, або на котрі ja мусив jіхати на конгрес географ. в Італіjу, або на котрі ja хотів печатати своjу працьу „Die Vergleich. Stud. über die Volksdichtung" і д. п. (котра так і лежить доси). То ja казав П.: Шчо ж буде, коли в мене нічого не

буде (в мене також тільки довги), або јак і мене на сьвіті не буде? Поки час, встроюјте себе, а ја Вам поможу до цього!“ Все даремно. Всьакі резони розбивались об субјективну упертість П-ка. Тепер дијшло до крају. Може він в розум увіде сам. А не ввијде, — то хај буде хоч пересторогоју другим. Јак не гірко мені таке говорити, але по совісти нічого другого не можу сказати після 5 років усьакоји возні з П-ом., котрого ја любив і на котрого покладав великі надиїі.

Про Ваш Етнограф. Кружок вже читав у газетах, та поки бачу тільки, шчо Ви самі тој кружок складајете, так шчо ј ваша Індија пішла в праці того кружка. Ја, правду кажучи, бојусь і за Вас, чи не роскидајетесь Ви в своїх працьах. Простіть, кожна працьа Ваша про ті речі, котрі мені трохи відомі, маје фактичні помилки. А за кружок зовсім вже бојусь, коли він себе в сістему не візьме. Моја рада булаб, на першиј раз зконцентруватись на досліді земельноји власности в Галичині і форм кооперациї, котрі виходьать з неји в пастьбі, сироварству, хліборобству ј т. п., а також всьаких форм ассоцијациї до громадського впорьадкованьа. Сьуди б увијшли б і Ваші досліди про шпіхлірі ј про еманципацију крестьан і т. д. Звісно, перед збором матерјалу крајевого треба б збирати бібліотеку дльа матер. порівньачого. Де шчо про Россију ја Вам посилају, хоч не повне. Раджу написати ціркульар про цілі того кружка і розіслати јого в дејакі земскостатистичні урьади, товариства і редакциї Россиї, просьачи о присилці видань, за котрі Ви приобіцьајте присилати своји. Таку просьбу пошліть в ред. Юрид. Вѣст. в Москві, Земск. Обзора в Полтаві, Стат. листка в Харькові, Горно-заводского листка в Харкові, в статистич. комітети при Земской управѣ: в Москві, Твері, Рязані, Херсоні,

Харькові, в Стат. комітети в Київі, Житомірі, Кам. Подольск. і Кишеневі, Чернигові, Нижнем, Новгороді, в Имп. Вольно Экономическое Общество в Петерб., в Имп. Русск. Географ. общ. в Петерб., в Технич. Общ. в Київі. Напишіть окремі листи з просьбами о раді і помочі — в Петербург П. А. Соколовскому (въ Импер. Публичн. библіотекѣ), П. Ефименку (в Харькові, в стат. ком. при земскій Управі), А. Ѳ. Кистяковскому, пр. унив. в Київі председательу Кредит. общ. (ja думаю, шчо кружок займетьсьа і „обчыним правом“) А. Я. Антоновичу (проф. в Київі, — не В. Б. Антонович), Хвед. Леонтовичу (проф. в Одессі), Конст. Дмитр. Кавелину (в Петербургу), Максиму Ковалевскому, проф. университета в Москві, Івану Лучицкому, проф. университету в Київі, Зайкевичу, проф. в Харькові. Дуже б ja радив Вам поки шчо купити собі Maurer, Einleitung zur Gech. der Mark-Hof-Dorf und Stadt-Verfassung und öffentlichen Gewalt. München 1854, а також Маjн (по росс. Менъ), Деревенскія Общины на Востокѣ і Западѣ, тогож Древнее право, тогож Древнѣйшая исторія учрежденій. Цитуjу Мена по росс., бо по англ. у Вас рідко хто знаje, а по нім. здаjетьсьа не все jесть переведене. Увесь Мен по росс. коштуje 6 рублів: можете виписати од книжн. склада Стасьулевича (в Петер. на Васильевском Островѣ, N. 7.) Впрочім ja колись подарував всього Мена черновецькому „Союзу“. Може звідти Вам дадуть на час. А ja б радив взьати Маурера j Мена та поділити між товаришчами, шчоб реферати поробили по черзі, то це б була классична основа дльа студій про громади, післьа котроjі счезлоб фельетонне танцьуванье по справі, до котрого, треба сказати, Ваші літературні льуде маjуть дуже велику звичку.

На першиj раз буде з Вас рад моjіх шчо до кружка. „Стат. Вjадомосці“ ja попереспав П-ку,

з міру як знаходив (він позоставльав свої папери і книги в мене і типографії в ріжних закунках і кутках). Посилаю остатне, шчо знайшов в себе. Прикладаю також по кілька екземпльарів „Писемъ Шевченка къ Бр. Залескому“ і 2 екз. „Задунайськоїі Січи“. Коли хочете, продайте, а гроші поверніть на бібліотеку „Кружка“. Всі книги, шчо посилаю, до тіїеї бібліотеки). Перше діло впорьадкувати ту бібліотеку, і ja певний, шчо коли Ви понаписуєте листи до всіх, що ja радив, то у Вас прибавитьсьа книг. Ja з свого боку напишу, кому міркую. А коли б Ви, покористувавшись вакаціями на Різдво, зібрали матерjал про товариства і громадське господарство і порьадки і думки про це народу, то склавсьа би томичок такого цінного матерjалу, котрий би зразу звернув би на Ваш кружок увагу не тілько в Россіїі, а і всього ученого сьвіту, і Ваш кружок став би міцно на ноги.

Про курс історіїі рус. літератури, котрий Ви збираjетесь писати дльа Німців, моja думка така, шчоб не гнавшись за бібліограф. повнотоjу, нальагти в ньому на те, шчо jесть найхарактерніш-чого в нашій літературі, найбільш в тій, котру писано на дійсно народній мові. Дльа того ja б радив поділити працьу на дві нерівні части. В першій ja б дав огльад письменства на нашій землі в звjазку з історіjеjу політичноjу і культурноjу в періодах: a) в Удільному (Кіjів. Володимир., Галич, Сівершчина) під впливом Византіїі і під покровом церковноjі мови, в) Литовському (звjазок з Вільноjу) при початку впливa латинського і еманціпаціїі од церковщчини, але з украjінським та білоруським макаронізмом 2) Польсько-козацького (з 1568 до 1709—1716) кінець Мазепи, перша руjіна Січі, кінець козацтва на правім березі, унія в Львові, розрив лівобер. Гетьманщини з Правобережноjу Галичиноjу, d) Возрожденіje в Россіїі

на основі козацьких споминів, в Австрії переховуваньа в церкві, — укр. вплив, панславізм і конституціоналізм. В усіх періодах ja б нальагав на те, jак проjавльавсь народнiй реалізм крізь усьаку схоластику (Слово о П. Иг., Ип. Літоп., переклади Св. Письма в XVI ст., протестанськвj елемент — в брацтвах, Апокрізіс, козацькі літописі), а також на звjазок цього реалізму і нового укр. руху з лібералвним культурним рухом в Европі. В другій більшій части ja б дав огльад содержанія літератури на нашій народній мові. I. Устная словесність (по программі, jаку ja виложив в передньому слові до Малор. Нар. преданій и разсказов). II. Школьні вірші і драма з XVI ст. до Сковороди вкльуч. III. Беллетристика і поезіja од Котльаревського. В першім поділі треба розгльанути осібно a) Матерjал власне національнвj, крajеввj, в котрому народ намальував своje життьа j думки, b) матерjал чужвj, котрвj народ переробив по своjому (пісні церковні византійські і латинські, повістки, новели, легенди византійські і латинські), при чому показати, як переробльував наш народ оце все, jаку ціху накладав (демократичну). Мajже те ж саме прijдетьсьа сказати j про 2-вj поділ, в котрому можна показати, jак демократизувалась школьна вірша і такиj же театр у них. В 3-му поділі треба показати, jак намальувалось життье плебса укр. в новій свідомій беллетристиці і поезіji. Таким робом, думаjу, буде показана власна оригінальність нашоjі літератури, litteratura di una nazione plebea (Ви не вірно передали заголовок моjеjі праці в Rivisti Minima). В I. части показана б була боротьба національного плебejського елементу з чужими, церковними, панськими і державними, в II. саме житье нашого плебса по документам на joго мові.

Не знаjу, чи добре ja виложив свій сістем. Не маjу часу поjаснити joго j розвити. Ja готовj

би був це зробити з часом довше, навіть і для печати, як би було куди напечатати це все.

Тепер до мілочей. — Чи не могли б Ви мені зробити вслугу — добути мені новішчі видання Просвіти (календар, Про гроші; Істор. Русі і т. п.) і в загалі впорьадкувати так, шчоб ja получав регульарно видання ея. Аже ja всі свої висилаю, та j Пр. раз торік прислала книжечку з надписом: на обмін, та тілько потім нічого не висилали. Шче в Вас торік і цей рік вийшли при Программі гімназіїі цікаві речі 1) Про козаків і Рудольфа II., 2) про шчось подібне. Ja того нічого не бачив, як і „Зорі“ з Вашою повістею. („Зорі“ я ніколи не бачу). Прислав було Закл. кілька NN. з його статею про літописі, неповною, в обмін на книги, котрі ja йому послав, акти. Звісно, за Программи і Зорьу треба заплатити, так ось моя просьба Вам: 1) ja колись послав 10 рублів в Księg. Polską, котра мені послала непотрібну мені іст. театру Estreicher'a. Ja йіїі вернув, але Ks. не захотіла вертати грошей, а взьалась продати Estreicher'a. Певно вона собі забрала j Estreichera і моїі гроші. Ja думаю, шчо це не резон вже потому, шчо Estr. не варт же 10 руб. Мусить шчо небудь од них зостатись, так чи не можна хоч Program взьати, та Kubalu, Skice Historyczne т. II. Цьу справу з Ks. P. зна Белей. Далі прохав ja колись Белея вислати мені mit Nachnahme Петрушевичеву церков Пантелеймона j Огоновського Хрестоматію, — так він менї написав, шчо то богато коштуватиме, шчоб ja прислав по 10 екз. пісень, то за виручені гроші можно буде купити ті книги. Ja послав 15 (нові Укр. П.), а потім П-ку стільки ж Пол. пісень. Получив ja Огоновського (не памjатаю, од кого), а Петрушевича ні. Спитайте Белея, як стоїть справа з Нов. укр. П. j політ. Пісньами, і коли jесть jака виручка, то купіть мені Зорю

за всі роки і пренумеруйтесь на 1884 р. Та пришліть мені один повний примірник Сьвіта. Оце буде вже. Простіть, шчо довго не писав зовсім, а тепер довго писав лист (Зараз получив лист Ваш од П-ка). Жінка заслабла, лежить вже 12 день, — а тут служниця переміннлась, нова нічого не розуміє, ja цілий день бігаю по хатах; не сьадеш і на 10 м., шчоб не одірвали. Ви мені не платіть тим же, а пишіть скоро. П-к пише, шчо наврьад Тов. Ш. збересьа всьу Геогр. Россіі напечатати. Дурне буде! Раз, шчо в комплетному виданьу не буде більш 20 листків, а то і менш, а в друге пора б зрозуміти, шчо в Галичині москвофільство не можна побідити ні австрорутенством, ні навіть узьким украінофільством, а тільки показом, шчо справди таке усьа Россія, та ліберальним погльадом на россійські справи. A propos! дуже жалко, шчо Акад. Бр., Січ і т. п. дали перед Проломцьам в демонстраціях з поводу Тургенева. Ja б радиј написати хоч до „Діла“ про свої стосунки до Т-ва, (в котрих було б і про мою переписку з ним про Федьковича, про jого ролью на Париськім конгрессі 1878 р. з моєjу Littéra. Oukrt, остатні розмови з ним про драм. оперу Марусьа Богуславка, котру збираєтьсьа писати по моjому пльану Duvernoy, зьать Mmee Viardot і т. п.), та тілько ja не можу дати своjеі статьті ні без подпсу, ні на цензуру львівських украjнофілів (проти австрій. урьаду моja статьа нічого не матиме).

Шче раз буде! Ваш М. Др.

Кланьаjусь Нагірному. Коли будете справди jіхати в Россіjу, напишіть. Ja де шчо перекажу.

N. 9. Лист до І. Ф. 2. Дек. 1883.

Шановнїй земльаче.

Вчора одіслав ja Вам лист і три пакети книг і зараз потім получив Ваш новиї лист, а також N. 129 „Дѣла“, в котрому описаниї скандал, шчо наробили на вечері в ч. Миклошича „Буковинці“ і напечатаниї протест Січі. Ja дам Вам докладну одповідь на Ваш лист через кілька днів, пришльу j книги, ті шчо просите, і шче дejакі статистичні і др. А поки шчо ja написав замітку, котру тут посилаjу. Отдаjте jeji до „Дѣла“ і просіть напечатати без усьаких перемін і з мojім підписом. Мимо всьаких других резонів, анонім тут неможливиї, бо Тургенів не писав же до аноніма; не напечатати ж такого листу Т-ва, jак мій, було б дурницеjу. Одкладати діло — теж. Ваш *М. Др.*

Перегльанувши своje „Переднье Слово“[1]), ja думаjу, шчо було б до часу зробити з нього дejакі витьаги в „Дѣлѣ“. Особенно кінець. Поки шчо напишіть мені, jак розсходитьсьа „Марія“, серед кого, шчо говорьать і т. д.

N. 10. Картка кореспонд. до І. Ф.

Chemin Dancet 14.XII., 14. 1883.

Дуже прошу, коли не можна здобути хоч в автора (котриї, кажуть, в Львові) Bajki, Fraszki etc. S. Barącza (Tarnopol 1866) книжки, то списати мені jак наjскорше варjант Królewna-strach — Вij Гоголья, на стр. 37, та при случаjу списати j увесь показчик виданьня. *Ваш М. Дров.*

Jеще молимсьа: перепишіть із Maly, Narodni báchorky a povĕsti (1865) N. 1. (теж. вар.

---

[1]) Мова тут про передне слово до женевського видання Шевченкової „Марії“.

Bija); Wolf, Deutsche Hausmärchen, S. 252—262, Die Leichenfresserin; Valjavec, Narodne pripovedke 59 i 245—246.

Kulda, Moravske nar. pohadki etc. (старе вид. N. 83—84, а нове 1874, не знаю).

В обох цих про те, як відьма поверта чоловіка в коньа чи скотину.

B. Nemcova, Nar. Bachorky, V, 27—40 (благороднїй мертвьак).

N. 11. Лист до І. Ф. без дати, з перших днїв грудня 1883.

Шановнїй земльаче,

Почав ja одповідати на Ваші запити про італійську і французську етнограф. бібліографію, та став у мене складатись цілий реферат, то ja так його j написав. Коли хочете, то прочитайте його в Етн. Стат. Кружку. Правда, тут явльяєтьсьа „прикльучка“, шчо ja jакась заборонена персона в Австрії. Однако, подумавши трохи, питаєш себе: хто ж власне забороньав мене, а коли j забороньав, то шчо власне заборонено в мені? Чи можно заборонити мене jак folk-lorist'a? Чому, коли jак folk-lorist'-a мене може показати напр. G. Paris (трохи не легітіміст) в парижскій Академії наук, то Франко не може мене показати въ Ак. Братстві? Подумавши таке j подібне, ja зважившсь таки написати свій рефератець і послати його Вам дльа прочитаньа в Етногр. Кружку. Ja навіть думаю, шчо j з поліцejського боку навіть ліпше буде, jак Ви не будете ховати відносин до мене: все одно знати муть про них, а ліпше зразу поставити своє право зноситись в науковім ділі з ким вгодно.

Поспішаюсь послати цej лист з прилогами.

Одповідь на другі Ваші запитанья дам через тиждень. Тепер дуже ніколи.

Ваш М. Др.

Книги по троху пересилатиму, в міру як будуть готові пакети. Набралось в мене ще де що і до статистики.

Ще прийшлось написати дві замітки для „Дѣла“. Настійте, пожалуста, особливо, щоб напечатали некролог Корфа і непремінно з траурними лінійами, а той N-р, де буде напечатаний некролог, не забудьте послати в коверті Марьѣ Александровнѣ баронессѣ Корф, Екатериносл. губерніи, Александровскаго уѣзда, Станція Благодатная. Під некрологом підпишіть моє імя, коли його не буде в печаті (лучше не треба, хай іде од коллективности). Треба сповнити довг перед прихильним нашому ділу чоловіком. А особисто ми були з Корфом приятельами і добре прожили тут в Женеві 4 роки.

Предсѣдатель „Буковины“ и „Малая Русь“ (Допись). Въ 89 N. „Нового Прослома“ прочитавъ я слова д. Дудыкевича, предсѣд. „Буковины“, о тôмъ, буцимъ то „въ первый разъ“ народъ въ Галичинѣ назвавъ малымъ русскимъ народомъ король польській Казиміръ В., ибо онъ (народъ) сталъ быти малымъ в очахъ его (короля) для того, що далъ ему покоритися“. Слова сіи показують, що предсѣдатель „Буковины“, може и „хорошій витія“, та тôлько слабый историкъ свого краю и мало ознакомленый навѣть съ учебниками, по котрымъ вчаться гимназисты в Россіи. Бо инакше ôнъ мусивъ бы знати, що за довго до покоренія Галича Казиміромъ, вже въ 1292 г. византійській литописецъ Кодинъ зве Галицко-Володимірску землю Малою Россіей (*Μικρὴ Ρωσσία*, і що вже ôтъ 1335 р. дôйшла

до насъ грамота князя Юрія Володимірскаго, который зве себе Nos Georgius Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris“. Воно конечно й Александръ Македонськiй герой, да зачѣмъ же стулья ломать?! сiи слова одного изъ лицъ в Ревизорѣ „Гоголя“ можемо мы нагадати д. Дудыкевичу и „Новому Пролому“. У.

Некрологъ. 14/26. Падолиста вмеръ въ Харьковѣ пôсля тяжкой хоробы баронъ Микола Александрович Корфъ, который богато потрудивсь для народного добра на Украинѣ. Покôйный выйшовъ изъ родины, котра стояла высоко въ придворному і бюрократичному кругу въ Петербурзѣ, — але волѣвъ лѣпше працювати коло народу, та на полѣ лутературнôмъ, нêжь добиватись чиновной карьеры. Имя его стало гучно звѣснымъ въ Россiи въ першй часы появы земства, якъ чоловѣка, котрый, носячи аристократичне титло, завше выступавъ въ земствѣ и въ литературѣ за демократичнй интересы. Съ того жъ часу бар. М. Корфъ посьвятивсь особливо народнôй школѣ и выбраный членомъ ôтъ земства Александр. повѣту, Екатериносл. губ. въ краеву шкôльну раду, ôнъ бувъ однимъ изъ первыхъ закладчикôвъ въ Россiи правдивой народной школы. Чимало написавъ ôнъ и учебникôвъ для такой школы и цѣлый пôдручникъ еѣ организацiи (Русская Нар. Школа). Не будучи самъ Украинцемъ по крови, але живучи середъ украинського народу, бар. Корфъ практикою допевнивсь о потребѣ хоть початковой науки на украйнськôй мовѣ, объ чôмъ писавъ не разъ, а найбôльшъ подрôбно въ статяхъ: Малорусская нар. школа (въ Одесск. Вѣстн.) и Этнографическiй елементъ въ дѣлѣ организацiи нар. школы въ Порядкѣ), котрй увiйшли въ его книгу, „Наши педагогическiе вопросы“ (Москва 1882). Съѣздъ народныхъ учите-

лѣвъ херсонской губерніи, котрый краєве земство допоручило руководити бар. Корфу, одноголосно постановивъ — прохати урядъ о дозволенє початковои науки на украйнскôй мовѣ. Будучи демократомъ, бар. Корфъ бувъ такожъ и либераломъ, стоявшимъ особливо за децентрализацію и земську самоуправу. Якъ особа, бар. Корфъ дивувавъ усякого, хто знавъ его, своею невсипучою працею, котрои не кидавъ навѣть въ часи самыхъ острыхъ приступôвъ тяжкои хоробы, котра мучила ёго въ останыхъ сѣмъ вôсѣмъ рокôвъ. Втрата такого роботника, въ лѣтахъ ще не старыхъ (покôйный не мавъ ще 50 рокôвъ) есть правдиве горе для усіей Россіи, а надто для Украины[1]).

N. 12. 18 Дек. 1883. Вечір. Chemin Dancet. 14.

Шановнij земльаче,

Оце вчора получив Вашу посилку, а сьогодні наготовив Вам два пакети книг, шчо Ви прохали, і длья Масльака. Од останьнього ja, скільки памjатаjу, нijакого листу не получив, а то б зараз послав jому книги хоч би вже длья того, шчоб влекшити склад. Ні, — без шуток, — мабуть лист М. де зачинився. Спитajте, коли він мені писав?

З Вашоjі посилки переглянув ja „Зорю“. Дуже жалко, шчо нема II-го річника. Не вже не можна здобути? То чому не прислали, коли вже знajшлась ласка, — і рочник 1883, окрім кількох NN, та j то неповних? В році 1882 дуже мене потішив витьаг з брошьури Черкезова.

---

[1]) До сего листу був долучений в датою 2 дек. 1883 реферат „З italjанськоjі і французькоjі літератури про народню словесность (Одповідь д. Ів. Франкові)“, якого копію я передав до збірного видання розвідок Драгоманова.

Треба Вам сказати, шчо ја брошьури не читав: так случилось, шчо ја получив јіјі за кілька годин јак мав вијіхати в Париж, — то ј перегльанув тільки кінець, — а в Парижі всьакий „росс. соціаліст“ побачивши мене починав розмову з замітки, шчо він не солідарнвј з брошьурою, — то в мене ј надто одпала охота читати, бо ја зоцсім не спосібен читати особисті речі, де нема принципа, — все рівно хвалебні, јак і лајку. Так ја пријіхавши до дому і не знајшовши там брошьури, — хтось узьав — вже за неју і не дошукувавсь. Так ось два витьаги, шчо Партицкиј зробив, були дльа мене нові. Ну, і попав же пальцем в небо „народовець-украіноФіл“, солідаризујучись з брошьурољу, од котроји одрікајутьсьа росс. рев. і котра надрукована на кошт набатчиків, то б то генерала Врубльовского. Попав надто виписавши про мене тираду власне „Набата“, котриј перше хвалив мене, підлешчувавсь, шчоб ја взьав в јому редакцију, а став нападатись на мене власне з того часу, јак ја не згодивсь на предложенье Турского ј Врубльовского обмошенничати графа Гарраха на панславизму і в загалі одвернувсь од простьаганьа руки сојуза з п. Вр—ським і написав, шчо Польаки такі ж до Русинів в Галичині, јак Москва дльа них в Польшчі! Нехај би вже Парт. був прав, шчо не знав, шчо таке Черкезов навіть в очах самих Россіјан (в мене јесть листи Ч—ва, в котрих він за кілька тижнів до того, јак ја јому сказав, шчо з таким дурнем не знајусь, — писав менї діаметрально противне тому, шчо напечатав). В Женеві јесть льуде, котрі знајуть, шчо Ч—в читав моју рукопись Йстор. П. і пр. (це те, котре споминаєтьсьа в краківськім процессі Мендельзона і К°), хвалив јеји ј навіть прибирав менї дејакі тиради з „Вперед у“, котрі ја пропустив. А вже шчо таке „Набат“ і те, шчо мене в першиј раз вилајано

в ньому власне за те, шчо ја сказав слова (Внутр. рабство и война за освобожденіе) за Галичан, — те б уже мусив знати галицькиј народовець, а надто коли почав про такі речі писати. Сміх і горе!

Сміх і горе і з „Дѣломъ". Очевидно воно не буде печатати моєјі замітки з листом Тургенева. Будьте ласкаві, пришліть мені мій орігінал назад. Сховају на памјать мудрости народовського органу. Без документу льуде не повірьать, шчоб була така партіја, котра б не пустила в свого противника такоју кулькоју. Пришліть також і мій рефератець до Етногр. Кружка. Ја вам виразно писав, шчо не хочу мати з ним стосунків під маскоју ј псевдонімом. (Бо тепер вже ј у „Вѣстникѣ Нар. Волиˮ У к р а ј і н е ц ь појавивсь, так шчо чого доброго Плошчанскиј скаже, шчо в „Кружокˮ дінамітчик росс. пише!). „Етн. Кружокˮ волен терпіти, шчоб „Дѣлоˮ јого на посміх виставльало јакимсь страусом, котриј дума сховатись (з чим? тим, шчо не назива автора книжки, котриј пропечатаниј на нијˮ), та ја сам добровольно в пута лізти, ні робити з себе шута не хочу, бо ј права на те, јак льудина, не мају. Правду сказавши, отпала в мене охота говорити і про самиј Кружок, в котрому, јак бачу, вже вспіло загніздитись звичајне народовське політікуваньња, — та вже чисто по інерціји буду вести до кінцьа розмову про те, про шчо почали ми. З „Дѣлаˮ ја бачу, шчо. предположені Кружком досліди зовсім не тичать сьа того власне, про шчо писав ја ј на шчо, писали Ви, згодивсь Кружок. В „табельках" по „Дѣлу" нема нічого про спілки праці і про громади. Звісно ј те, про шчо „табелькиˮ, цікаво, — та се зовсім друга річ. Ја все таки радив би не кидати тих річеј, про котрі ја писав, бо певниј, шчо на них, окрім усього иншого, Кружок зискав би собі пошану в усьому вченому світу.

Ассоціація з громадами, мала індустрія (те шчо в Россіїі звучить „кустарная промышленность“) і звичаєве народне право — на цих трьох коніх добре б виїхав Кружок в льуде, та і самі члени його розбивали б на них схоластику. В усьакім разі безпремінно Вам треба здобути собі виданьньа тих комитетів в Россіїі, котрі займаюуть сьа цими річами, вже за дльа того одного, шчо в тих виданьах масса матерјалу про Украјіну ј багата бібліографіја. Ја од себе хотів був послати Вам „Матерьалы объ артеляхъ“, та чи не взьав јіх Павлик (він користувавсь ними дльа своєјі праці про спілки на Украјіні; спитајте јого про це та ј про Васильчикова Землевладѣніе и Земледѣліе). Ја маю надіју здобути Вам де шчо по всіх отділах, та все таки радив би Вам написати самим до 1) Коммисіи по изслѣдованію кустарной промышленности въ Россіи при Департаментѣ Торговли и Мануфактуръ въ Министерствѣ финансовъ в Петербургѣ. 2) Шчоб вислали Вам „Труды Коммиссіи“, 2) в Комитетъ о сельскихъ ссудосберегательныхъ и промышленныхъ товариществахъ, при Императорскомъ Московскомъ Обществѣ Сельскаго хозяйства и 3) въ С.-Петербурское отдѣленіе Комитега — шчоб вислали своји отчеты и другі виданьньа, а також Сборникъ матеріаловъ объ артеляхъ въ Россіи. 4) в Центральный Статистическій Комитетъ при Министерствѣ внутреннихъ Дѣлъ в Петерб., шчоб прислали Статистич. Временникъ і др. виданьньа. Замічу, шчо київській проф. Антоновіч, до котрого ја радив Вам обернутись, не јесть Вл. Бон. А-ич (цеј само собоју), а другиј А. Я. Антоновіч; він не без сукин-синства (тепер. ред. Кіевлянина), та працьував над крест. товариствами. Про звичајеве право Вам најбільше поміг би Кистьаковскиј пр. в Київі, јак би взьавсь до того, — та Ефименко. Вони б могли повпливати на Петерб.

Географ. товариство, котреб вислало Вам свої виданьнъа по цьому ділу (хоч би VIII т. Записокъ по Отдѣленію Этнографіи). Коли б же в Вас знайшовсь чоловік, котрий схотів би стати хоч до прелімінарних студій в усьому ділі, то ja б міг йому прислати на час:

1) Bogišić, Aperçu des travaux sur le droit coutumier en Russie. Paris, Larose 1879. 2) Кистяковскій, Программа для собир. свѣденій объ обычномъ правѣ (По цим двом штучкам можно б було показати, на скільки наука про звич. право в Россіиі јесть украјінська наука, бо ј в Археол. изд. јеји заніс Ефименко).

3) Оршанскаго Изслѣд. по русскому праву обычному и брачному. Петерб. 1879 (2 рубл.). 4) Зарудного Законы и жизнь. Итоги изслѣд. крестьянскихъ судовъ (Петерб. 1874 1 р.). По цим двом можна показати, на скільки писане право не заходитьсьа з звичајевим і в чім остатнье часто розумнішче. Статьја Оршанского Нар. судъ и Нар. право — капітальна штука, навіть длъа Европи. 5) Чубинського, Матерјали т. VI (мабуть у Вас јесть) — најновішче про звичајеве право власне на Украјіні.

В суммі могла б вијти добра студіја длъа початку. Тільки, позвольу ја собі сказати, треба Кружку раз на завше розірвати з дуже вкоріннвшимсьа в Галичині звичајем — скакати поверхом роботи і вдовольньатись фразами та бібліографіјеју, — а також політіканським лицемірством та підлажуваньньем сьа під тенденцијні авторітетики і т. п. Працьа — так працьа; — наука так наука! Доси, јак собі хочете, не видно в Кружку ні того ні другого.

Щчо до приповідок, то ја не дуже б то радив братись за них, хиба хто вже дуже, дуже вченнј візьметь сьа. Приповідки најбільш інтернаціональнинј елемент, такиј інтернаціональ-

нвj (шче більш, може ніж казки), шчо ja з перельаку перед великоjу працеjу кинув занимативсь ними. Дльа того j не можу Вам дати новоjі бібліографіjі jіх. Великоруські збірки: Снегиревъ, Русскіе в пословицах (навряд, чи купиш де тепер), Даля, Послов. Р. народа (можно купити), білоруські Носовича. Знаjу ja також діло Ida Düringsfeld, Sprichwörter (чи jакось так), в котрому зрівньані пословиці німецьких і романських народів і по части славjанских. Передивльавсь ja колись і Čelakovsky, Mudroslovi narodu slovanskeho v přislovich. Так jак багато пословиць латинських перejшло до нових народів, то хто хоче тільки приступити до цього діла, тому потрібно загльанути до Vannucci, Proverbi latini comparati, etc. От і все, шчо можу сказати про це діло.

Рік 1884.

N. 13. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Avr I-er. 12 Апр. 1884.

Шановнїй земльаче,

Давно вже нема од Вас звістки! Ja, полученвши Ваш лист шче об Різдві, зараз же почав Вам писати довге посланіje про справи Етногр. Кружка j. т. и. Та прочитавши NN. до 3 „Дѣла“ задержав одсилати посланіje те бачучи, шчо воно не до діла, — а так став ждати од Вас звістки про те, чому не печатаjеть сьа лист Тургенева в Дѣлѣ, — та j доси не дождавсь. З мого старого листа посилаjу Вам тілько те, шчо одповіда на Ваші питаньа про пословиці. З увагами ж по своjій ініціативі задержуjусь, бо бачу, шчо вони до кружка не пристануть і Вам би прijшлось замазувать те провальлья, jаке jесть між моjіми бажанььами до Кружка і jого настроjем такими втішками, jакі Ви мені написали про моjі проекти досліджуванььа економичних спілок j громадського господарства в Галичині, — шчо, мовльав, увijде в программу про читальні і церк. братства. Де ж таки б воно могло увijти? Дуже мене вдивовало прочитати в протоколах кружка про реферат jакогось „Украjінця“. Ja Вас найвиразнijше прохав давати мij реферат тільки тоді, коли можна буде jого дати під моjім власним іменем, а Ви моjеjі просьби не вважили. Ja крijусь під псевдонім в Россіjі, тай то мені прикро, але шчоб шче в конституц.

державі під псевдонимами ходити, то спасибі! Ja на це безусловно не згожуюсь і прошу Вас прислати мені мій реферат назад, а в Кружку сказати, шчо Ви передали мій реферат без моєї волі. Ja не згожуюсь по волі попирати львівську політичну мораль, і без того не високу.

Прошу Вас також прислати мені замітку з листом Тургенева. Мені вона потрібна jak документ, свідоцтво про мудрість львівських народовців, без котрого льуде не повірьать, шчо була колись така партія, котра не вжила такого оружьжьа на свою користь, jak лист Тургенева.

Мені дуже жаль, але ja мушу прибавити тут шче один вираз дуже гірких чувств з поводу того, шчо Ви мені не прислали не тілько тих книг, про jакі ja прохав Вас, се j. тих, котрі сами обіцьали. Писати Ви, шчо посилаjете брошьури нові просьвітськi, j Ваші, Зорьу за 1883 і будете висилати за 1884 р. Ja дістав тільки Зорі 1883 г. NN. 19, 20 і 22. За 1884 р. нїчого. Брошьур P. Заклінського нема, просвітських нічого. Ja ж Вас виразно прохав купити мені це все за ті гроші, котрі виручаться з продажу книг наших, або вислати mit Nachnahme. З „Дѣла“ взьав, шчо з книг виручено 50 ар. і отдані од jакогось Украjінця на виданьньа Навроцького, — значить, гроші були. Не гріх би було одложити ренських з 10, шчоб прислати нашій колоніjі книги, котрі jій потрібно. Просте, здаjетьсьа, це діло, влагодити обмін виданьньа між Львовjанами j Женевцьами — так і того не можна добитись. Ми своjі виданьньа посилаjемо, а од Львова дістаjемо тілько клеветн Барвинських та Партицьких і навіть проби получати львівські виданьньа за своjіж гроші кінчаjутьсьа дурницеjу ось вже третиj, коли не пjатиj раз! А книгарі тутешні не берутьсьа добувати книг львівських торговоjу до-

рогоју, — ось тут і працьуј дльа матери-Руси, про котру там у Вас так усї побивајутьсьа!

Посилају дльа кружка кілька книг.

Ваш М. Др.

Знајете Ви, шчо в Magazin f. d. Litteratur des Auslands 1883, N. 34 переведено Кавказ Шевченка Віктором Umlauft von Frankwell? Зараз получив N. 4 Извѣстій Слав. Благотвор. Общества в Петербургѣ, а в ньому статью проф. Вл. Ламанского, „Западно-слав. вопросы занимательны для насъ и въ мирное время“. Між иншими там викладајетьсьа программа „австрійскаго панславизма“, ворожого Россіји, — а в цьу програму постављајетьсьа отбудованьньа Историчноји Польшчі. „Возстанетъ изъ мертвыхъ, воскреснетъ наконецъ и Польское Литовское Королевство. Не приглашаютъ ли къ тому самъ батько Кулішъ и женіальный, какъ говорятъ славяне, Драгомановъ? Такимъ образомъ Варшава, Вильно и Кіевъ съ разными городами и пригородами, съ Полтавою, Харьковомъ, Одессою, возымѣютъ право и обязанность войти в ту будушую австрійско-славянскую федерацію“.

Чи не перепечатав би Партицькиј цих слів в „Зорі“? Слід би було в рьад з рецензијеју на „Магију“ ј витьагами з Черкезова.

„Mélusine“ просьать мене розіслати пробниј N-р звісним фолькльористам. Просьать корреспонденцій. Ја буду писати.

Оце пријшов до мене Вовк і побачивши „Зорю“ нагадав, шчо хотів би туди передати орігінал оповіданьньа Запорожцьа Коломијцьа, з котрого переклад був в К. Стар. В мене теж јесть масса етнограф. матерјалу. Так ніодин поважајушчиј себе Украјінець не зхоче мати діло з такими редакцијами, јак „Дѣла“ або „Зорі“. Ог тобі ј безцензурна Галичина!

N. 14. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14. 25 Apr. 1884.

Шановнпй Земльаче,

Вчора получив ja Ваш лист. Будемо говорити jак najобjективнiшче, але на прьамки. Треба Вам сказати перш усього, шчо лист свiй ja писав не зовсiм з власної iнiцiативи, а j за радоjу тутешних земльакiв. Треба коли небудь впорьадкувати вiдносини нашоjї колонijї з Львовjанами i почасти з Вашим кружком. Мiж нами je не тiлько особисті вiдносини, а j обовjазкові, так сказати служебні. От перегльадаjучи не малиj вже срок, вiд коли ми сидимо тут (не зовсiм з власної волi, а j jак послані сьуди на свого роду воjацку службу), ми по чистiй совiсти можемо сказати, шчо своjі обовjазки перед Львовjанами сповньаjемо, а взаjемни не бачимо. Сповньаjемо ми своjі обовjазки навiть перед „народовцьами“, посилаючи напр. всі нашi виданьня в jix товариства (скажуть може, шчо тим товариствам не треба наших видань — так на це ja скажу, шчо матерjалiв, котрі ми видаjемо, не може не бути треба, а далі jдуть i такі речі, jак „Волп“, котрих i самі народовці мусили хвалити — через 3 роки по виданьню, — jак Кобзарь, або хоч би j Вовкові працї про Сiч i т. и.), i навiть пишучи на рiзних мовах про працьу народовцiв, хоч ми j не в усьому з ними згожуjемось (вказуjу на моjу статьтьу в Rivista Minima, в Петербурському „Дѣлѣ“, з котрого зроблено за моjім заходом статьтьу в Augsb. Allg. Zeitung „Die panslav. Bestrebungen der Ukrainer“, шчо перевело собі j львівське „Дѣло“ воспітого Вами j Белеjем Барвінського, тілько подлим способом викинувши конець). Jак же поступаjуть з нами народовці?

Виданьня jix ми мусими видирати з страшними вилами (бо через книгарів jix не доста-

неш); шчоб подати звістку галицькій публиці про наші книги, ми мусимо посилати платну објаву в „Дѣло“; дльа всьакого Купчанка јесть місце в Науці і Штуці „Дѣла“, а дльа наших книг нема навіть дльа Політичних пісень, або ј Шевченка. Мало того, нема такоји подлости, котруб не приписав нам Барвінськиј або Партицкиј, — не кажу вже Плошчанськиј, котриј теж не сьмів би так брехати на нас (і значить на тих, котрі послали нас і перед котрими иноді на задні лапки становльатьсьа ј Ваші народовці). Колиб хто небудь хоть објективно, або навіть з показом незгод, та розказував галицькій публиці, шчо таке справді ми думајемо і робимо. — Ви спорите, шчо ј не хвалите народовців, та тільки за них одповідати не можете. Не зовсім так з тіјі пори, јак Ви та Белеј панигирики Барвинському почали печатати, а надто з того часу, јак стали сотрудниками „Дѣла“ та Зорі. І ми до Каткова і до Піхно в сотрудники не поступајемо. Прибавльу, шчо остатніми часами сотрудництво Ваше, Белеја, Навроцького ј др. в народовських орґанах на стілько обширне, шчо Ви всі дијсно показујете себе силоју, з котроју б мусили рахуватись старші народовці, ј а к б и В и е а м и с е б е в и ш ч е п о ц і н у в а л и ј ставили јім своји умови. А Ви дајете на собі вијіздити чорт зна кому і Вашими іменами підпирати подлости, котрі говорьать проти Ваших власних сојузників, — а головнішче, терпите, шчо діло, котре очевидно дорожче дльа Вас, ведетьсьа в болото, та шче помагајете принижуватись і без того невисокому урівню своједі інтеллігенціјі, підпирајете приміром својім опортунізм, близькиј до ренегатства. Вам особисто навіть не можна оправдуватись скілько небудь благонаміреним оппортунізмом, бо в Вас в руках була возможність зробити своју напр. „Зорю“ в „Сьвіті“, так Ви зарізали цеј „Сьвіт“ з першого же N-ра безпринціп-

ностью, компроміссами, нещирістью до товаришчів, як напр. до Павлика, — а потім поверховностью і урывчатостью праці, массами помилок і т. п. А потім Вам прийшлось підпирати своєю працею Партицького і Ви думаєте, цього льуде не бачать! Ja то мовчав, шчоб не розходитись, та льуде бачили і не мовчать, і тепер певно „Сьвіт“ не так то скоро скомпонуєте.

Перехожу по части до точок, про котрі Ви пишете в своїй одповіді на мій лист. Ja нійак не згоджуюсь з Вашою теорійею, шчо коли Ви передали мою замітку с листом Тургенева до ред. „Дѣла“, то по тому вся Ваша роль і скінчена. Мені часто трапльяєтьсьа передавати чужі статьті навіть з Женеви до Петербурга, навіть знакомих мені льудей, та і то ja вважаю обовязком просто літературного братства звістити автора об тім, шчо рішила редакція, нагадати редакції, як довго не одповіда, поясніти їй працьу, стан автора і т. п. А миж з Вами брати не тілько загальні літературні, а і спеціально літературні, а окрім того хіба ж Ви самі не бачите, яку вартість для Вашого діла маје лист Тургенева? І Ви можете бути спокійним, бачучи, шчо „для якихось то причин“ редакція „Дѣла“ не печатаје листу“ і навіть тепер на мою просьбу одібрати мій орігінал в редакції одповідали мені, шчо Ви „готові мені переслати јего, колиб Вам удалось јого видобути“! Про реферат з јого наслідками треба сказати теж саме, та шче додам, шчо Ви зовсім помильяєтесь, коли кажете, шчо ja „пересилаючи јого, ні об чім не згадував“. Ja Вам виразно і навіть довго написав, шчо ja нередаю реферат кружкові тілько тоді, коли він піде не анонімно і буде демонстрацією, шчо кружок признаје за собою права хоч в наукових справах зноситись з усьаким еретиком, — si no, no! Кружок міг так мені сказати, як колись Манди-

чевський: відчепіться од нас! і коли так не сказав, то мусив не позволити „Дѣлу“ обернути свого референта в якусь простітутку, з котрою можна потанцьувати, тільки надівши на неї маску. (Про скілько небудь суріозний поліцейскій резон тут і розмови бути не може!) А коли „Дѣло“ од себе зробило пакость, то кружок мусив поправити зараз же, а не терпіти пакость в друге і у третье. А коли кружок стерпів, с. ј. розділив з Дѣлом одвічальність за пакость, то Ви мусили кружок заставити поступать по джентльменському, бо Ви провели з собоју на львівськиј бал женевську даму і мусите бути јеј рицарем.

Про книги ја тепер не стану вператись, шчо ја писав Вам так виразно ј подрібно, јак про реферат, тількиж ја думају, шчо в усьакім разі не трудно було зробити дедукцију про те, чого мені (нам) треба і јак поступати. Ја прохав у Вас дејаких книг і прохав довідатись у Белеја, шчо сталось з тими нашими книгами, котрі ја послав јому, по јого ж проекту, шчоб з продажу јіх мені купили книг, котрі ја в јого (а потім у Вас) прохав. Ви мені одповіли од Б., шчо мовльав, книги десь розійшлись по льудіх (чудесна одповідь чоловіка, котриј попрохав книг на продаж), і за тим маючи в руках нові книги, не повернули части јіх вартости на те, шчоб добути мені (нам) трьох-чотирьох брошьурок, котрі можна здобути в Ставропігіји, або в Просвіті, ані не пренумерували газети, в котрій сами пишете! До того Ви написали мені, шчо посилају, мовльав, те ј те (Заклиньського, Просьвіту, Зорьу) — та ј не прислали ј не написали з місьацьа, шчо ј од чого не посилајете. А шче до того читајемо ми в „Дѣлѣ“, шчо наш соју̀зник Франко видав три брушьурки, не считајучи праць в „Зорѣ“, — а тих брошьурок дасть біг у нас. Думајете, це добре вплива на скріпленьня солідарности? Про напрьа-

мок праць Етн. Кружка може ja поспішивсь сказати свій суд і може ja не зовсім Вас зрозумів. Тількиж зостаєтьсьа j післьа Ваших слів правдоjу ось шчо: Ви в мене спитали уваги про працьу Кружка; ja написав план праці про живі потреби народні, цікаві j з наукового боку; Ви похвалили пльан і сказали, шчо частина jого увійде в таблиці j т. п. На ділі нічого такого в ті таблиці не ввійшло. Та j в загалі всі реферати кружка jдуть без усьакого плану та до того добра дольа jіх зовсім случаjні, а дejакі зовсім шарлатанські, jак видно навіть і з резьуме. Чи не правиj же ja був сказати, шчо Кружок поверта на звичаjне украjнофільсько-галицьке пѣнкоснимательство? Окрім Вас ja не знаjу з кружковців нікого, може там jесть льуде шчирі j дотепні і тим більш жаль jіх, коли вони почнуть іти дорогоjу старших народовців (або j середніх, оттаких jак М. Подолінськиj, шчо намолов з три короба вовни, а з пjать фактичних помилок в двох тілько фельjетонах „Дѣла“) і в політичному j у науковому напрьямку. Чи сердитесь, чи ні, а j Вам ja скажу, шчо Ви б більше послужили j ділу j кружку, j самому собі, jак би поважніше обходились з своjіми працьами, — не такі вже ріжнородні сьужети зачіпали та ліпшеб jіх обробльували. Про реферати ja не можу говорити, бо не бачу jіх, а в „Сьвіті“, а то j в Зорі ніодноjі статьті Вашоjі ja не бачив без помилок і часом зовсім великих. А Ви чоловік з таланом! Ну, та це тільки так к слову прийшлось, — а головна ціль усього листу поставити питаньнья наших федеральних обовjазків на чистоту: „дружба дружбоjу, а служба службоjу“, jак говорьать москалі, — і „коли служить, так служить!“

Mélusine ja послав Вам зовсім не з тим, шчоб Ви на неjі абонірувались, а шче менше, шчоб вона конкурувала з Kosmos. Кожне виданьнье

маје свою вартість. „Mélusine“ ја добуду Вам безплатно, јак сотрудник оноји. Напишіть мені тільки адрес Кружка. Ја буду печатати в „Mélusine“ серију переводів казок і легенд з дејакими увагами, а Вас попрошу переслати мені звістки про статьті, котрі будуть показуватьсьа по folklore в Галичині, польські і нашу.

Ваш М. Др.

Про Навроцького скажу, шчо не дільу Ваших надій на те, шчо јого твори дадуть Вам гроші. Напроти, ліпше б було на кошти виданьнья де шчо в бібліотеку купити, а статьті Навроцького можна ј в Правді і в Дѣлѣ прочитати, кому треба. Біографіја бојусь чи вијде доладна, јак з Н-ого теж свјатого будуть ліпить, јак з Барв-ого або навіть з Качковського або Лавровського. А по чистій совісти, јакиј же він свьатиј був, Н ној? Добриј чоловік, але без усьакіјі ініціативи!

Оце получив лист од Павлика. Пише, шчо Просвіта з тов. Шевченка не згожујетьсьа печатати перекладу Реклю всього тома про всьу Россіју, бо кажуть, шчо це буде вода на млин москвофілів! Не вже таку дурницьу може виговорити рот льудськиј? Так це ј Рекльу вијде москвофіл? Першим наслідком перекладу всього Реклю було б тільки те, шчо всьакі М. Под-ські не писали б таких дурниць про россіјські народи, јакі читајемо в Дѣлѣ, а другим би було те, шчо в москвофілів би підрізано було ідеалізуваньнья Россіјі. Та шчо ј казати! Скажіть хоть Нагірному, јак може терпіти, шчоб јого товаришчі по комітету такі дурости говорили; він же чоловік з головою ј бачив світа!

N. 15. Лист до 1. Фр. 1 Маj 1884.

Оце написав вже кілька днів назад ја до Вас лист, та ј бојавсь послати; все думав:

а може ја неправиј, може тільки пошкоджу листом і ділові, і собі, тоб то привязним стосункам до добрих льудеј? А тут привішла Ваша посилка, а далі і лист Ваш. Рішив ја послати таки свій лист, бо справді, писав ја іого шчиро, хоч може здалека і помильаюсь де в чому. На Ваші слова об тім, шчо ја сужу про Ваші справи занадто докірливо і требовательно, ја скажу, шчо спокійно мені тепер трудненько дивитись на них, бо ја по правді можу сказати, јак тој јамшчик в Горбунова: „шеснадцять лѣтъ, — и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ“ (перекидаюсь). Ось јак надрукують біографію Навроцького, то побачите, шчо в 1872 р. ми з ним про „Правду“ теж саме розмовльали, шчо тепер з Вами про „Дѣло“ та „Зорю“. Ја, јій богу, не перфекціоніст і можу вдовольнюватись малим, спокійно чекати Августа, шчоб покуштувати јаблук, готов навіть вмерти в Маju, не бачивши навіть пупјанків тих јаблук, а тілько завітки, навіть листья, — та колиб тільки бачити певно, шчо по листьу жди јаблук, а не чого иншого зовсім до них неподібного. Так то і горе моје, шчо 16 літ, — і все чекајеш јаблук, котрі навіть обіцьајуть тобі, а дивись: верба! І јій же ти богу, — најменше мене болить, шчо та верба власне мене по лиці мазне, а на шчо вона росте, та шче иноді за јаблуко себе вдаје! Ја знају, јак то трудно на сьвіті жити, та шче і розвиватись і других розвивати, і багато не бажају, — а хоч би мені побачити купку льудеј на нашій землі (почастно в Галичині), котрі б: а) не крутили принціпами і льудьми јак самі вузькі, мілкі оппортуністи, і b) скілько небудь глибоко, а не поверховно брались за працьу. А при цьому хај вони будуть несмілі, нескорі і т. и. Це все можна стерпіти. Ну, скажіть мені јасно, чи видно, до чого, з ким, јаким способом дума јти Ваша громада? Покажіть, хто береться до діла сурьозно,

хоч би і не спроста? Ні по „Дѣлу“ і „Батьковщинѣ“, ні по Кружку ја цього не бачу. Нічого казати, шчо все виходить од бідности і слабости. Скільки то тепер напр. переводиться на всі Н. Проломи, Дѣла, бібліотеки найзнак. писателів — а на вішчо? Ось здаєтьсьа, шчо б за трудність була хоч „бібліотеку“ налагодити, а шчо таке переводьать в ній? Так і згадуєш бајку Крилова про Цвіркунів (сверчка): „еще хозяева въ него (въ домъ) не вобрались, а ужъ сверчки въ немъ завелись“. А шчо таке, јака провідна ідеја вказује хоч напр. теми праць Етногр. Кружка? Чому напр. в Кружку нема Павлика, чому не читаютьсьа јого реферати про спілки на Украјіні, чому не підбираютьсьа факти подібні про Галичину? Чи дурне оце все, не потрібне, або чи за це голову одріжуть, або навіть в тьурму посадьать і т. д. і т. д.? Буду чекати од Вас одповіді на ці питаньња, а поки шчо зупиньусь на Кружку. Јак собі хочеге, а ја настојују на тому, шчоб Кружок проштудирував Мена і Ф. Маурера та концентрувавсь на виспідах гром. житьтьа і права в Галичині. До остатнього посилају Вам на час, а не на власність: 1) Богишича і Кистьаковського (хај хто зробить хоть бібліографічні реферати про те, шчо писано в Россіјі про звичајеве право і скілько Украјінці винні в науці про нього і 2) Ефименкову і Оршанського (хај хто зробить реферат про „трудовое начало“ і інтерес звичајевого права в близьких до нас сторонах). Јак не треба буде цих книг, — верніть јіх мені. — Шчоб скінчити поки з Кружком, спитају: не вже нічого не получили навіть од Кістьаковського з Києва? Скажу, шчо на дньах поједе в Россіју один мій знакомиј економіст, то ја јого попрошу, шчоб спеціально взьавсь позбирати дльа Вас де шчо.

Про лист Тургенева скажу, шчо тепер вже пройшла горьача пора (спасибі „Дѣлу“), а окрім того ja в „Зорі“ не можу нічого печатати, поки редактор jiji Партицькиj, або все рівно, поки він не візьме назад всього того, шчо він написав проти моєjі особистоjі чести в Газ. Школьніj і в Зорі. Не довіряючи самому собі, ja питав сьогодні про це тутешніх украjінських приjателів, і вони теж саме сказали. Так, значить, остаjетьсьа тільки взьати собі манускріпти свого писаньньа на спомин. „Іронія судьби“ підводить так, шчо украjнофільськиj лист Тургенева буде перш усього напечатаниj в Англіjі, куди ja цими днями буду писати статеjку про своjі спомини про Т-ва з листами, котрі ja получив од нього. А „Зоря“ вже хаj бере з „Forthnightly Review“. Сьмішно це, та не в першиj раз. „Revue Critique“ і „Archivio per lo studio delle tradizioni populari“ раніше j більше сказали про „Нові укр. пісні“, ніж Дѣло і т. и.

Буде на цеj раз. — Ваші брошьури j статью передивився, а про потоп навіть вспів прочитати. Про „Жіночу невольу“ jак і про folk-lore в Зорі напишу в Archivio. А про потоп скажу, шчо не варт було за Німцем в геологіjу jти; треба було зостатись при поезіjі, — а то натьажка виходить. В усьакім разі велика це храбрість Зорі.

Ваш М. Др.

Прочитав ja Вашу статью про „Укрошченньа Упертоjі“. Добриj початок. Тільки Stroparol не новелла, а збирач новелл (Piacevole notti). Занадто вже хваліте украjінців і вибір жениха jесть в казках других народів (в Вашім варjанті він причепа, а жінку і тепер в нас запрьагаjуть в пісньах лірницьких д., напр. у Вересаja), котрі маjуть близькиj звjазок з Вашоjу новеллоjу. Оце вишчучив хтось в „Дѣлѣ“, каже (N. 43) шчо

Шах-Наме неначе „списана з казки про 2 братів“. Божечку! Але казка ціа заима од 5 до 28 стр. маленького формату Maspero, Contes egýptiennes, а Шах-наме кілька томів.

Хоч би малиј початок праць Кружка про громадські порьадки і звичајове право був би тим користен, шчо дав би мені повід написати замітку в јаку небудь путнішчу газету московську (напр. Р. Вѣдом.) про Кружок, з чого можно б було чекати добутьтьа книг з Россіјі.

N. 16. Лист до Ів. Фр. Chemin Dancet, 14 (5) Маја 1884.

Шановниј земльаче,

Оце посилају Вам сьогодні пакет з книгами. Ті, на котрих написано „прошу вернути“, Ви мені звернете, јак не треба буде; инші отдајте в Кружок, коли знајдете потрібним. Шче раз почну вговорьувати Вас, шчо добре б було, јак би хто зробив у Кружку реферат про праці в Россіјі про звичајеве право. В початку можна було б сказати про те, на скілько украјінськиј рух причинив сьа до початку роботи про те право в Россіјі і про те, јак потім на Украјіні наукова працьа про те трохи одстала[1]). А далі може б сконцентровали реферат на статтьах Ефименковоји і Оршанського, шчоб показати, на скілько в звичајевому праву јесть точок, котрі получајуть нову ціну дльа опори нових ідеј справедливости. Ја дуже б бажав, шчоб в Галичині пришчепивсь тој інтерес до звичајевого црава, котриј јесть в Рос-

---

[1]) Через загальну дезорганізацију украјінськоји культури, а також через те, шчо в украјнофілів формальний націоналізм (по реакціјі нагніту адміністрациј) взьав верх над дослідом осередку соціјального життьа народу.

сіїі; тільки добре б було, јак би Галичане обійшлись без того народничеського містіцізму ј ідеалізаціїі, в јакі впали Россіјане. Треба памјатати, шчо всі вигади льудські виходьать з потреби приспособитись до обставин життьа. От „народ“, мужики в своїх перших потребах віками приспособльались, — і звісно, виробили багато розумного, порьад з дурним, від котрого не можна було обійтись там, де простого приспособленьня було мало. „Інтелігенціја“ приспособилась де в чому другому і власним іспитом і наукоју, — і противуставити јіјі „народу“ — дурницьа. Правда, в Россіјі јесть одна обставина, котра даје перевагу „народу“, то б то селу перед інтелліґенціјеју, — а именно: јак в Россіјі здавна нема політичноїі волі, то в Россіјі власне нема города, а јесть полициjська будка, обставлена домами, в котрих живуть ізольовані льуде, тоді јак село з громадськими сборами або ј господарством все таки јесть societas, од чого сельанин „мужик“ в Россіјі більш ζῶον πολιτικόν, ніж городьанин, навіть високо культурнеј. Але цьа ріжницьа виходить не з самоїі суті „народа“ та інтелліґенціїі, а з несчасноїі історіїі Московщчини. На пльус народа (тоб то робучих льудеј, все рівно, сельан, чи городьан) треба записати ј те, шчо потреба непереривноїі праці піддержује в них здоровеј розум і погльад на льудські взајемини. От через шчо все, а зовсім не од јакихсь містичних причин, виходить те, шчо в звичајевому праву ми здибујемо зерна дуже розумних і справедливих погльадів на власність, сімју (жінку, дітеј, законних і незаконних і т. п.), спадщчину і т. п., котрих не вспіли підкосити Феодалізм, бјурократизм, католицизм і т. п., і котрі мусьать ожити при нових рухах в інтелліґенціїі.

Не знају, чи до ладу ја пишу, бо важко раптом це все добре виложити, јак ја хотів би

тому, хто буде робити реферат з поводу посилаємих матерjалів.

Получив з Украjини звістки. Погано там впjать починa робити цензура. Мирного повість не пропустьать. На моjу думку нічого не зостаjеть сьа, jак перенести курінь в Галичину, та зробити це радікально: не мати діла з цензуроjу, хоч би років з 3—4 прjйшлось зовсім не бачити нічого путнього напечатаним в Россіjі. Тільки треба, шчоб в Галичині була кадра, котра б шчиро прjньала в себе прогрессівнjй рух з россійськоjі Украjіни, котра б могла збудити до себе пошану в усьому прогрессівному елементі укр. громади (і просто украjінському, j не зовсім украjінському). А дльа цього ні Дѣло ні Зоря не годьать сьа. Коли ж jавить сьа таке, шчо буде годить сьа? Цікаве теж робить сьа з штундоjу: росте і обрусіваjетьсьа, входить в звjазок з Петербургом, а не з украjнофільством! А галицькі народовці, навіть молоді, — унijу од Jезуjітів думаjуть боронити, замісць того, шчоб пустити на обох штунду. На старших, звісно, треба махнути рукоjу і нехаj собі jідуть в Відень; вонi не порозумнішчаjуть і тоді, коли дурно проjіздьатсьа. (Не вже ж дльа „гарних очеj“ Огоновського та Димета урьад і папа посварьать сьа з Jезуjітами??). А хоч би молодші раз подумали сурjозно про діла! Та буде! годі!

Ваш М. Драгоманов.

Та хто це пише в „Дѣлѣ“ про Петрова? Де далі все більш бреше і вже не про Персіjу, а про Украjіну. Просто сміх, jак би не горе. І певно, це россіjськиj Украjінець (може сам Кон--скиj). Тільки ж куди гльадить редакція?

N. 17. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14. 26 Сент. 1884.

Шановнiй земльаче.

Дві неодложні служби: потреба закінчить виписки з книг, котрі мені посилав з базельської бібліотеки один приятель, шчо мусив лишити Базель в середині Јульа — і служба, — денна і нічна, — коло жінки, родившої сина, — задержали мій лист до Вас, а далі ја розсудив і не турбувати Вас в часи „вандрівки“, — не турбувати між иншим моїм скептіцізмом. — Тепер вже ј у природі похолодало, — то ј мені не гріх вилазити з своїми студеними листами.

Впрочім, остудившись сам од непрійатної втрати шче одної іллъузіји, ја не буду Вам більше розводитись про incident з Кружком, Дѣлом і т. п. Ви ј сами мусите бачити, шчо не сповнились ні моји умови, ні Ваші навіть обіцьанки. Значить force majeure, — хоть вона ј сидить в льудьах! Прошу тілько непремінно звернути мені моји рукописі листу-реферату і замітки про лист Тургенева, а також ті книги, на котрих ја надписав, шчо посилају јіх на час (висилались на Ваш адрес, а також на Павликів). Звісно, книжки зверніть тільки тоді, коли там у Вас нікому не треба. Багато б можна було написати Вам про ту параллель, котру Ви провели між росс. украјінцьами ј Вами (старо- ј новонародовцьами), а також про відносини між р. Укр. ј Галичанами. Та треба бути коротким.

Перш усього скажу, шчо ја зовсім не вважаю за спірну аргументацију, коли мені вказуют шчо небудь недоводне, одповідати показом на друге, хоч би шче недоладнішче. Украјівці в Россіји робльать багато непохвального, так це не резон Галичанам робити таке ж саме. До того-ж прибавьте, шчо в Вас јесть конституција,

а в Россіїі адміністративна ссилка і предварительна цензура. Та і то спомин Ваш, шчо росс. Укр. печатаїуть сьа в „обруситсльа“ ред. К. Ст. не їде до справи, про котру в нас је розмова. Ред. К. Ст. стільки ж „обруситсль“, скільки і „сепаратист“, в нього перш усього каша в голові. З цијеју кашеју він напечата јаку небудь обруситсльну дурницьу, а рьадом з тим і путне, та при тому він ні на кого ні на шчо путнього не пльује. А Вас самих і Ваші прінціпи обпльовували Барвінські і Партицькі, котрим Ви покланьаїетесь або служите без того, шчоб вони одкликали своју слину. Мало того; „Ваші“ ухитрујуть сьа вести газету („Дѣло“) шче гірше, шче мертвішче, ніж вів јіјі Барвінськиј, і узьавши в руки своји газету, не сказати в ній ні одніјі думки, котра б, здавалось, була Вам дорога, а годувати публіку јакојусь староунијатськоју половоју, або жувати жвачку в роді статеј „Нові дороги“. Коли хочете шукати „Дѣлу“ аналогіјі в Россіїі, то возьміть Кіевск. Телеграф 1875 р. і скажіть по совісті, чи можна ж навіть здалека рівньати обидві украјнофільські газети: підцензурну і вільну!

Ваша оцінка відносин росс. Укр. до Галичини цілком мильна. Почати з того, шчо ја навіть не розумију, јак можно ставити в вину росс. Укр., шчо мовльав, посьилајуть Вам своји праці, а не посилајуть грошеј на виданьньа. Кожниј посила шчо може: працьа теж гроші![1]). До того ж у Вас через конспіраціју і т. н. јесть вже правильна публіка дльа нашоји літератури, а через те Ви можете покривати кошти виданьньа. Коли цього не бува, або не завше бува, то винојуцьому, окрім безпримірно скандального обертань-

---

[1]) Та скілько ја знају, Нечуј завше посила і гроші. Також, на скільки ја знају, ні оден з Россіјан ніколи не міг добитись обрахунку своіх книг в Галичині.

нья з грошевими справами (шчо признано навіть в Пер. слові до Руск. бібліот. т. III), шче те, шчо галицькі народовці ніколи не приложили систематичної праці до того, шчоб поставити свою літературу на ноги. Вони ј почнуть јак слід, а там дивись, і перельакајуть сьа оппозіції рутінерів, наробльать јім уступок, переміньать правопись, почнуть печатати гнилину то дльа „нашого патріотичного духовенства“, то дльа „красавиць“; — дивись, і народовська література зијде на коломијсько-лаумовицку, а потім не дивно, шчо на всьу Галичину не знајдеть сьа 100 чоловіка, шчоб дати по гульдену навіть на повісти „славного нашого Федьковича“. (Ја вже не кажу про такі штуки, јакі проробило „Діло“ з „пропущеним без уваги“ романом братів Рудченків „Хиба ревуть воли“. І тут, јак в усьому, галицькі прогресісти дајуть світові нігде не видане зрілишче: замісць того, шчоб систематично вести своју громаду вперед і тим вміцньати своју силу, вони сами організујуть собі реакцију. От шчо најголовніше отніма всьаку змогу галицьким народовцьам стати не тільки передовоју партијеју дльа росс. Украјінців в загалі, але навіть готовим росс. украјінофілам опертись на Галичан, — ба навіть страшно шкодить самій елементарній солідарности росс. Укр. з Галичанами. Ви дуже помиљајетесь, коли думајете, шчо в Россіји не бажајуть тијеји солідарности, коли дуже вже низько рахујете навіть грошеві проби організувати дльа росс. украјноф. „курінь“ в Галичині, јак колись казав Куліш. Тут обијшлось далеко не одноју тілько підмогоју типограф. Шевченка, котру Ви нагадујете. Навіть коли не рахувати того, шчо видав Подолінскиј по тому, шчо він буцім то дуже багатиј (це не так то було!), то видже, шчо росс. Укр., далеко не багаті, јак напр. Куліш, Кијівські громадьане, „азъ

многогрѣшный“ і видали чимало на галицькі літературні заклади і справи: на Правду до 1868 р.. Правду 1873 р., бібліотеку Січі, Союза, ріжні львівські бібліотеки починаючи з тих книг, котрі ja справив в 1876 р. з Київа на імя Павлика і котрі той допустив вкрасти Просвітьанам, на Гр. Др. і т. д. Усі ці видатки росс. Укр. робили маючи на меті „заложити свій курінь у конституційній Галичині“. Ja Вас можу запевнити, шчо бачив сам в ріжних кружках в Россіїі не нехіть, а навіть ідеалізацію цієї Галичини. Тільки скажу Вам просто і як чоловік, котрий багато потрудив горла і потратив чорнила на те, шчоб піддержувати в Россіїі потребу солідарности з Галичиною, шчо цьа ідеалізація завше переміньалась нехітьтьу, найбільше по вині Галичан. Тут причина була вже згадана культурна отсталість Галичан, їх уперте „дьачківство“, сказав би ja, полохливий оппортунізм і т. п. — а окрім того дуже вже явне обертаньня до Россіян як до дійної корови, і при тому скандальнішча безцеремонність в грошевих справах. На це все жалівсь мені шче Куліш, шче тоді як ja ідеалізував Галичину (на скільки ja по натурі своїй способен ідеалізувати шчо небудь; прибавльу: ja через те і зоставався завше при ідеї потреби солідарности з Галичанами, шчо не дуже то способний до ідеалізації, а через те і видержував себе в періоди „розочарованьнь“). Шче Куліша вважав галицький „батько“ Качала за шкодливого чоловіка ради його „евангелізма“, а не уніатства; шче Кулішеві редакція Правди подавала скандалезні рахунки — історія, котра скінчилась тим, шчо Партицький насилу вернув (за гроші) Кулішеві його листи, котрі грозив отдати поліції россійській. А з Вол. Барвінським вже ja сам, по довіренности Куліша, переписувався в справі виданьня Псалмів, при чому не добився од нього ні рахунків ні грошей за про-

данні екземпльари, ні навіть оставших сьа екземпльарів (а ја тоді мав моготу перепустити все виданьньа евангеліја ј Псалмів штудинстам); еванг. од Пульуја добув таки, од Львовјан не добув мајже нічого, а од Вол. Барвінського зовсім нічого, окрім листів до того плутанних і брехливих, шчо јак би ја јіх публікував, то виставив би јого в најгіршому світлі. Коли ја зклав Кулішеві всьу справу і питав, шчо далі робити, то К. одповів: „Застановити слідство і обертатись з Вл. Б. так, мов би то він порьадњој чоловік, то може він сам постидајеть сьа далі так поступати". Але, звісно, шчо ні сам К. ні другі, котрі за јого ініціативоју почали солідарізуватись з Галичанами, великої охоти на дальше з цього всього не винесли, хоч сам К. все таки не залишив дальших проб вести своје діло в Г. Потім наступила черга Полтавців, инакше справа Тов. Ш—ка. Полтавці дуже ідеалізували Г—ну і дались переконати, шчо все лихо Галичан од того, шчо в јіх грошеј нема. При мені привезено було в Львів 8 т. рублів, та потім шче дослано було до 4000. Але ја голову кладу, коли львівська типографіја, котру мені показано в 1876 р., варта ј ½ тих грошеј. А шче гірше: Тов. Ш—ка, котре почало з того, шчо вибрало своїм головоју Качалу, чоловіка противного росс. Укр. за јого брошуру „Політ. Русинів", — недодержало ні одноїј умови з тих, котрі були положені в Львові в мојему присутьу в 1873 і в Полтаві в 1874 р., між иичим умови робити загальні сбори шчо-року літом, шчоб могли там бувати і наші делегати хоч півофіціально. Кінчилось тим, шчо ми, Кијане, мусили розірвати з старшими народовцьами ј аппельувати до молодіжі, параллельно чому нас самих, в моїм лиці, предали анахтемі ці народовці за проводом В. Барв. ј Вас. Ильниц. в 1875 р. в Львові, коли ја повертавсь з Угорщини в Россіју.

Молодші Галичане тоді представльались Січчю, до котроїі потім стали прилучатись де хто з Львовян, намітивших себе в 1876 р. в Акад. Кр. і т. п. Оповіданьнья С. Подол. про Січ, котру ја застав в 1873 р. шче доволі „Качалодушною“, привізд Терлецького в Кијів в 1874 р., стрічі наших де з ким з львівськоїі молодіжі в 1876—7 рр. дуже підньали в очах Кијан і Одесців (котрі тоді були кијівськими сојузниками), молодших Галичан. „Ідеалізација“ цих Галичан мала навіть рішучиј вплив на замір видавати Громаду і на моју еміграцију. Але ні один Січовик, навіть з тих, котрі взьали гроші (замічу, не малі) за працьу в Гр-ду, не дав јіј нічого ј навіть не підміг јіј нічим. Січовики середні, јак Буч. і Под., навіть јавно приступили до ворогів наших. Львівська молодіж передала Черепахина в руки поліції, не взьавши в јого книг зовсім безопаски в Австріјі і не сказавши отверто, шчо не візьмуть[1]). Јаку штуку викинув Мандичевськиј, Ви сами знајете[2]). Ја вже не кажу про те, јак себе держали старші народовці. Нічого дивного, коли в Кијіві положено було брати „штроф“ з того, хто заговорить про јаку небудь солідарність з Галичиною. Одначе ја з свого боку робив, шчо тілько міг проти цього настроју Россіјан, — богато пролив чорнила, попортив крови і навіть торік трохи не побився з Мальованим із за Галичан, — і все таки мушу сказати, шчо ні одна не тільки надіја моја на Галичан, звісно перш

---

[1]) Докір зовсім безпідставний і невірний. Раз, що Черепахин (1877 р.) був арестований зовсім не за причиною молодіжи, а тому, що звернув на себе увагу поліції живучи в готелі, а друге, що книжки від нього забрав я з деякими товаришами перед його арестом, про що й писав тоді Др-ву. *І. Ф.*

[2]) По процесі 1878 р. Манд. написав Д-ву, що не хоче вести з ним більше ніяких зносин.

усього Вашого кружка, але навіть ніодна прьама обіцьанка цих Галичан не була додержана. Ja вже не кажу про те, шчо власно з моєю то особою з усіх росс. Укр. Ви всі найбезцеремоннішче оберталисъ, починаючи напр. од хованьа мого підпису в статі про Костомарова в вашому „Сьвіті“ і до того, шчо мені не можна в Галичині заложити навіть такого простого діла, шчоб за мої гроші мати сталу доставку цікавішчих книжок. Звісно, інтеллектуальне і моральне розвитьтьа в Галичині трохи посунулось у перед в останні роки, шчо не зостались без впливу і на нове збуженьа довірја до Галичан в Россіїі. Од кількох прьателів, котрі бували недавно в Відні і Львові, котрі бачили в Россіїі Окуневського, ja вже впjать чув слова про таке довірја. Теперішній момент ja вважаю за благопріjатнij до того, шчоб коло чого небудь зорганізувати солідарність росс. Укр. і Галичан, — та тілько за це діло треба взьатись умійучи. Перш усього треба признатись хоч в глибині душі в попередніх гріхах, а не обіжатись на те, коли на них вкажетьсьа; а найголовнішче, треба взьатись за справу орґанізаціjі сурjозно, терпеливо (по троху та все наперед!) і систематично. Ja Вам скажу отверто: не кладіть надіjі на ініціятиву і навіть на першіх порах на енергічну підмогу Россіjан, — а знajте, шчо најбільша працьа льаже на Вас, Галичанах. Россіjан же Ви притьагнете по троху, з часом. Россіjане пересічно розвитішчі Галичан, більше знajуть, більше Европеjці (навіть ті, шчо ні в зуб не знajуть ні фр. ні нім. мови, — дивно це, але так!). Але духу ініціятиви і сістеми у них шче менше, ніж в Ваших. З цим Ви муснте рахуватись і, кажу, взіати на себе ініціятиву. Але взьавши jіjі на себе Ви муснте рахуватись і з тим, шчо Ви маjете притьагнути до себе льудеj, котрі розвитішчі, ніж загал Вашоjі громади, — то вже j не ганьа-

тись, шчоб Ви притьагли до себе ј россійських раціоналістів і галицьких уніатів. Ви мусите заложити з проміж себе громаду прогрессистів, нехај најбільше поміркованних, та безповоротних, — тоді по троху будете навірно рости в силах сами і притьагати прогрессивні елементи з Украјінців россійських. А будете кидатись на всі боки, сьогодні того, шчоб притьагти до себе кого небудь, зрікајучись раціон. правописі, завтра одвертајучись од певного друга, післьа завтрього співајучи дітірамби пустоті Б-ого, а дальше роспинајучись за свьату унију, — то „такъ себѣ ни за что пропадете, добраго слѣда отъ Васъ не останется“, јак каже Собакевич прокуророви.

Всьу остатньу alinea написав ја најбільш мајучи на думці Ваш недавнїј проект журнала. Перш по словам Вашим і Павлика ја думав, шчо справа піде нормальним ходом і зложить сьа кружок льудеј, котрі згожујуть сьа в основних прінціпах, — то ј почне сьа видавньа. Аж бачу, на вічі академ. пішли справи звичајною галицькоју дорогоју: положено притьагти сьуди ј Тов. Шевч. ј навіть Матицьу. При такому способі діло або не вигорить (шчо скорше всього буде), або родитьсьа мертвјаком, — бо јаке не мертве діло ј не порожньа фраза про рушчину може погодити і Вас і Павлика і К. Сушкевича ј Качалу, ј Мандичевського ј навіть Плошчанського ј Ко? А тим часом журнал, це ј јесть справа, котра б скорше всього могла зсолідарізувати рос. Укр. і австрійських.

Лист мій дуже ростьагсьа, а тим часом у нас зосталась шче одна справа дуже важна в мојіх очах і дуже делікатна, це питаньньа о Ваших особистих працьах. Дорогвј мій, Ви себе не шанујете і не бережете! Перш усього; за все Ви беретесь, тратите сили навіть на программи подорожі в стихах, котрі нагадујуть ті, шчо в Герма-

ніїі консьєржі роздають квартирантам на новиї рік, коли поздоровльають їіх, шчоб дістали на шнапс. Хиба на те Ви маєте талант беллетриста і здібність дослідача, шчоб писати таке? Далі Ви просите вказувати Вам помилки в Ваших статьтьах. Длья цього треба б написати трохи не том, бо в усіх Ваших статьтьах, а надто про Россіїу, помилки кишьать. Багато помилок в остатніх статьтьах виходьать з фактичного незнанья джерел, а другі з того, шчо Ви јак і всі другі Галичане навіть неспособні критично гльанути в джерела, бо не знајете основного про Россіїу і Украјіну. Ньуху у Вас до цього нема, от через шчо таке все жалке, навіть не до сміху, напр. те, шчо понаписувало (з добрим заміром, конечно) „Дѣло“ в статьах „Нові дороги“ і пр. А під всіми цими хибами лежить незвичка до суріозного методу досліджуваньнья. Прімір цього најлучшиј Ваша статья про „новеллу“.

Ваша новелла нијакого мајже стосунка до Шекспировоји кумедіји „The taming of the shrew“ не маје, — а належить до теми Turandot. Між тим Ваша редакција, јак кажете Ви, викинула в Вас власне вступ про Turandot. Значить, толком Ваш редактор не здібниј судити про такі речі. На шчож він собі позволья судити і навіть рішати їіх? (Власне, на шчо він редактор?). Мало того: јак нарочито у Рудченка (I, 171-181, 172) і в Чубінського (II, 523-548) јесть варјанти власне новелли одного короба з Шекспировоју поемоју, — а Ви їіхто і не згадујете. Ог цеј факт, шчо чоловік, котриј сіда писати про наші нар. новелли, не загльанув навіть в збірки Р. і Чуб., і јесть показ того, јака непевна школа в галицькому письменству. Од браку скілько небудь сурјозноји школи і виходьать всі помилки і Ваші і Ваших собратів по літературі, — і ні к

чому б не повело, як би хто почав Вам показувати по-одиночо помилки в Ваших статьях: одні поправите за показом, а другі зараз же поробите. Тут треба радікальної зміни методу: треба вивчити основи, треба починаючи про шчо говорить, вибрати певні джерела і певних критиків тих джерел, а потім вже і говорити.

Ви писали мені, шчо підбераєте варіанти до Вашої новелли. Сама по собі вона не дуже то варта праці, але погнавшись за нею Ви можете пізнатись з классичними працьами по казкам і новеллам, працьами, без знатьтьа котрих не слід і пускатись шчо небудь говорити про такі речі, а по нужді, — треба ограничитись одним тілько збором матерјалу. Ваша новелла певно пішла од буддійської сатири, в котрій ткач одьагнутиј в Вішну літа до царської дочки (дивись у Benfey, Pantschatantra II, 48—56 і примітки до неї, також I, 159—163). Цьа тема до нас Украјінців дійшла в прьамішчому виді, хоть без сатири, в казках про летьучиј корабель (Рудч. II, 78—85) і також в більш перероблєннім, близче до Turandot, як Ваш варјант. Цьа тема перемішалась і з темоју чарівної флејти і обсложнилась темоју про загадки, котрі даје та царівна та јеји жених. Получити повну ідеју про ці всі метаморфози теми ви можете, гльанувши в a) Benfey, op. cit. окрім вказаного шче I, 445—448, далі в b) Der Pentamerone von G. Basile, übers. von F. Liebrecht, день I, нов. 5. і день IV, нов. 10; c) V. Hagen, Gesammtabenteuer т. III), L, XIII, L, XIV, (т. I, N. X); 1) Grimm., Haus- und Kindermärchen I, 52; 2) Hahn, Griech. und Alban. Märchen, N 114 (Die heirathsscheue Prinzessin); f) Schott, Walach. Märchen. N 13 (Die Prinzessin und der Schweinhirt); g) Jahrbuch f. roman. und englische Litteratur, 1866, стор. 24 і далі, 1867 ст. 241. 246 (італьјанські казки, порівньані Рејнгольдом

Köehler-ом. Перегльаньте всьу коллекцію Jahrbuch, а також Götting. Anz. за 20 років і вистудіуйте всі примітки до казок Köhler'a, а також рецензіі joro і Liebrecht'a; h) в Götting. Gel. Anzeigen 1868, 1883—84. і Gesta Romanorum ed. Oesterley, c. 70 (і примітки до неіі). Думаіу, шчо ці книги знайдете в Львові в університ. або в Оссолінских. — Добре б прибавити a) Archivio per lo studio delle tradizioni popolari, I 63—64, 6); Legrand, Recueil de contes pop. grecs, 39—46; 6) Sebillot, Contes populaires de la Haute Bretagne, N 23, варіант дуже близькиі до Вашого). Звісно, треба о взьати на увагу великор. і укр. варіанти (з примітками), котрі напечатані в Афанасьева, Русск. Нар. ск. (NN 131, 132, — також 105, 106), а також у Чуб. II, стор. 52, 227, 272, 274, 276, 278, 352. Ceterum censeo: не перегльанувши хоч названних вищче німецьких виданнь (та, звісно, і русских і руських), до котрих треба б додати Dunlop-Liebrecht, Gesch. d. Prosadichtungen, нічого і підступати до писаньнья чого б то не було про казки, легенди, новелли і т. п.

На цім зкінчу. Простіть, коли чим небудь вразив Вас в цьому листу і повірте, шчо моіім пером водило не іаке небудь особисте вражіньня, а льубов до справи, та не менше і до Вашоіі особи. „Кому багато дано, з того і потребуіетьсьа багато". Жаль би був несказанниі, іак би Ви зоставили себе в украіноφільському болоті, а не зробили з себе Европеіця.

Ваш М. Др.

P. S. На іміа Нагірного, котрому шчиро кланьаюсь, мусить прийти з Херсоняшчини пачка казок і под. етнограф. матеріала. Попросіть переслати мені. Це мусить бути од Потапенка, беллетриста укр. нар. житьта на московськіі мові.

Він думав спинитись у Вас у Львові літом, як повертав у Россію. Чи був у кого?

Ще появиться в Вас та в Наг. один Россіянин, барон Корф (звісно, не вмершій педагог). Він хоче купити грунт у Гал., або ліпше в Буковині, не далеко од границі россійської, щоб жити собі та помагати при случаю і нам. Ја його не знаю добре, але одпихнути вважаю себе не в праві, та і не тактично. Може і згодиться. На біду, кажуть, він любить випить. Порадьте йому і направте в Буковину до певних і практичних людей, але і стережіться, щоб не вийшов другий Јастребський.[1])

Ја тільки через те настоював на тому, щоб ні в кружку, ні в Дѣлѣ не ховано було имені, що таке хованьнье вменшувало б законне право Кр. і Дѣла. Не вже Дѣло не розуміє, що через те „Поляки“ позволяють собі і „хрести трираменні“ нищчить, що і само „Дѣло“ вменшує свої права називати укр. літератора його іменем?

N. 18. Лист до І. Фр. 25 Окт. 1885. Chemin Dancet. 14.

Шановнїй земляче,

Оце вчора получив Ваш лист. Мені тепер дуже ніколи, бо саме случилось, що цими днями перејіздять через Женеву двоє земляків, з котрими треба подовгу балакати (хоч результат певно вийде той же самий, як в јамщчика-фурмана

[1]) Ястрембський, Українець, соціялїст, що еміґрувавши з Росії був в осени 1876 р. арестований у Львові, за чим пішов арест М. Павлика і розпочала ся ера політичних, антісоціялїстичних процесів у Галичині. Відсидївши невеличку кару у Львові, Яст. був вивезений за границю, та незабаром вернув назад до Росії, був засланий на Сибір і згинув там підчас одного арестантського бунту, не тямлю вже, в Карі чи в Чіті
І. Ф.

в кумедіїі Горбунова, шчо казав по переду: „Помилуйте, В. бл-діе, слава Богу, 16 лѣтъ ѣзжу!“ а потім, јак перекинувсь, то сказав „Вишь ты! 16 лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ!“). А потому багато писати Вам не буду. Поспішајусь тільки одповісти про саме найголовнішче, ј саме головнішче про „Зорю“. Перш усього прошу „реферата“ мого не печатати, бо він того не вартиј. Пришліть јого мені, або сами виберіть з нього чисто бібліографічну замітку про книги, в котрих је спомнин про инші етногр. виданьньа. Далі про „Зорю“ в загалі. Ја Вас здивују својеју уміркованностьу. В прінціпі ја зовсім не против компроміссів, а надто формальних. Тілько ја думају, шчо компромісси мусьать бути в скількости, а не в јаковости. Коли організм шче не виносить літру молока, давајте 0,10 л., тож молока, а не чорнила і не молока з чорнилом! В справах же, котрі тичутьсьа мојеји особи, ја не льубльу тільки сьурпрізів, а надто нещирих, — а по вмові та по волі ја ј голову своју отдам, коли справди треба, або коли навіть чоловік, близчиј до діла, скаже мені отверто, шчо треба.

По всьому цьому ја не буду сперечатись з Вами про всі ті формальні компромісси, про котрі Ви питајете, починајучи од правописі ј до підписів. Починајте, або ліпше продовжујте максимовичкоју, та тілько не бороніть јеји теоретично ј навіть ідіть до того, шчоб звести јеји на раціональну фонетику. А дльа того трохи згодом піднімітъ в Зорі питанья про педагогічну вартість фонетики і максимовички, запросіть напр. вчителів, шчоб прислали Вам своји замітки про те, јак в них јде діло навчанья дітеј азбуці.

Про підписи діло зміньајетьсьа з того часу, ак в рахунок ввіходить Россіја. Ја не можу цілком згодитись з К-м, та не хочу цілком не приньати јого резонів. Россійські украјнофіли більш

сами себе нальакують, ніж начальство їх льака. Ja Вам скажу такиј курјоз: позајак ја все таки видав дејакі сирі матерјали, то мене не можна викинути з науки в Россіїі, — і не обходитьсьа місьацьа, а иноді ј тиждньа, шчоб в виданьах, котрі мајуть діло з слав. етнографіјеју, починајучи од В. Евр. і кінчајучи Извѣстіями Имп. Акад. Наук і Журн. Мин., Нар. Просв. не було спомину про моїі виданьньа. Тілько ось в чому курјоз і ја пізнају, чи статьтьу писав украјнофіл (і навіть пријатель), чи чужиј, — по тому, јак він цітује книжку: коли не зве автора, — значить украјнофіл і пријатель, — коли зве — чужиј! Далі скажу в загалі, коли ховати, шчо „прокльаті льуде“ можуть і непрокльаті праці робити, то тим тільки більше піддержиш думку, шчо вони прокльаті і т. и., словом, і в цьому, јак в массі случајів, треба стерегтись, шчоб не врізати самому собі рук навіть ранішче і більше, ніж того требује кат! Та нехај вже робитьсьа проба: не підписујте мене! Тільки вже далі не робіть уступок росс. цензурі і росс. полохливости. Зміст газети держіть отверто европејськиј, хоч спокійниј тоном. Шчо до П-ка ј Терлецького, то ја думају, шчо К-иј дуже вже далеко заходить. Јіх не зна росс. чиновник і нијаких страхів проти них не маје. Најбільше, шчо Ви можете зробити, перемінити (проти Громади) імја повісти П-ка ј не підписувати јого имені, а також Т-ого, аж поки не скінчитьсьа печатанье јіх праць, а під кінець непремінно підпишіть. Ја б на місці К-го написав тоді в Россіїі рецензіју на ці писаньньа П. ј Т. ј показав јіх сурјозність, то публіка б взнала в Россіїі обох авторів не јак „галицьких нігілістів“ (котрих вона, вірте, не зна), а јак авторів поважних і інтересних праць. Імја ж П-ові і Т-ому, јак починајучим писательам, потрібно і однімати в них імја зза полохливих фантазіј кијев-

ського украйінофіла неделікатно до них самих і шкодливо для справи і партиї стількиж на Украйіні, як і в Галичині. А шчо я правду пишу, шчо сама цензура не бойітьсьа імен Т. і П., доказом того служить, шчо я в петербурському „Дѣлѣ“ (1881) писав статтьу про Галичину і в ній називав і Вас і П-ка, і цензура нічого не зробила.

Така моя думка про формальні боки діла. Впрочім я залічую до формальностей і справу прокламациї од редакциї, або навіть і остентативну программу. Про мене можна б обійтись і без прокламациї і без программи на показ, аби була программа для самої редакциї, котра б программа виявлялась в самих статтьах. Навіть таке безпрограмя найліпше власне для таких станів, як тепер в Галичині, де публіка бойітьсьа слів і не зна річей і де вона мусить і може легко польубити речі, а потім взнати, як вони звутьсьа. Майже теж саме можна сказати і про добру частину росс. публіки з оффіцц. помазкою.

Кон-ого нарис прокламациї мені не подобаєтьсьа. Він зовсім не такий цензурний, як вдає його К-ий і це показує справді противупрпродність того опортунізма, котрий проповідаје К-ий. Небійсь, національне питаньня К-ий ставить прьамо ребром. Чомуж не ставить також і політичного і соціального і культурного? Тому, шчо в К-го або в голові темно про ці питаньня, і вони йому не лежьать близько до серцьа, або він, як всьакі націоналісти, крутить в цих питаньах, забігаючи і до консерваторів, і до прогресистів, аби тілько вони пристали до націоналізму, — або те і друге вкупі. Ja нічого не маю проти постанови ребром націон. питаньня, але тілько тоді, коли также постановити і другі питаньня. А поставити ребром с а м е націон. питаньня вмовчавши про другі, не вдовольниш ні поліцію (котра б рада була, шчоб нійаких питаньнь не ставити і котра все рівно

„сепаратізм“ побачить в программі), ні публіку. Націоналісти помильяються, коли думають, шчо публіка може жити шчо дня націоналізмом, завше думати про „свою хату“. Звичайний чоловік перш усього дума, яка хата, а потім вже, чи своя, чи найнята. Та й с в о я хата тим найбільш інтересна людям, шчо їйі я можу зробити такою, я к а мені подобаєтьсьа. В житьу громадськім чоловік частішче пан, чи мужик, ліберал, чи абсольутист, раціоналіст чи клерикал і т. д., а дуже рідко Русин чи Польак, Москаль і т. д. От і од літератури чоловік бажа перш усього навчитись чи господарства, чи політики, чи релігії, й т. д. — а потім вже вдовольнити своє національне почутье, навіть коли воно в його збужено, — і через те він буде читати охотно ч у ж і видаваньня, коли вони будуть його навчати тому, шчо йому цікаво. Ідеал національної газети, шчоб вона давала той шчоденний, в основі космополітичний матерйал, котрого потрібуе чоловік, в національній формі. А національних (як і сектанських, в роді соцїалістичних) газет через те ніхто й не читаје, шчо вони не дайуть такого матерйалу. От через шчо я бойусь за будушчність газети, котра поставить на першій пльан національне питаньнье, а надто шче, коли вона зовсім промовчить про другі, в суті найцікавішчі для звичайного чоловіка питаньня. По части для Россіїі деклараціа К-го шкодлива тим, шчо вона знов подасть повід суперечкам між украйнофілами і сусідніми напрьамками, (котрі давно б вже були украйнофільськими, як би украйнофіли були розумнішчі і осьвітнішчі) про те, шчо мовльав украйінство тільки націоналізм, романтичний та вузький і т. и.

По всьому цьому я радив би зробити декларацію зовсім уже загальною і короткою, — шчо ось, мовльав, Зорья позволена в Россіїі, а через те ми й обертаємось до публіки на Вкрайіні, шчо

Зорьа постарајетьсьа бути дзеркалом житьа громадського в украјінськіј землі в Р. јак і в Австрії, освіченого світлом всемірноји науки, а також провідником цијеји науки в украјінськіј громаді, органом потреб цих громад в сфері національній, політичній, социјальній і культурній (Таке шчо небудь). А впрочім читателі побачуть все дальше з самих статеј. Тут би ја назвав ті статьті, котрі або јесть вже, або обішчані. „Такова, великій Государь, моя мысль и сказка; обаче же твори како Богъ тебѣ на душу положитъ“. Шчо до статеј, то ја б радив дати хоть з 3—4-го нумеру статьті по новим роботам над Біблијеју ј евангелијами. На орігінальні праці зібратись діло не так легке, а потому ја б радив „не мудрствуја лукаво“ просто дати на першиј раз переводи хоть напр. з рефератів M. Верна про результати праць Рејса (ја Вам послав колись ч. Revue Politique et litter. і Mélanges M. Vernes). Згодом можна дати напр. реферат про книгу Wellhausen, Prolegomena zur Geschichte Israels.

Од себе ја обіцьају Вам дати a) рьад статеј про народні новелли на Украјіні, b) Старі ј нові вірші на Украјіні, c) Недруковані кобзарські утвори, (b) і c) з приміткамн. Окрім того беру на себе всьу редакцијну роботу по folk-lore, т. ј. посилајте мені на перегльад все, шчо до Вас пријде з матерјалів, котрі Ви думајете печатати, то ја прибавльатиму порівньані вказівки ј також буду вести бібліографију цього діла. Берусь також давати звістки про цікаві дльа соц. політ. розвитьтьа публіки статьті в франц., англ. і італ. revue, — а по части ј книг. Коли хочете од мене получити роботу шче к першим N-ам, а разом коли хочете зробити мені власне добродијство, то зробім так. Почнемо печатати своји праці під тітулом: Порівньані досліди про украјінську народну словесність

і перш усього пустім працьу: I. Едіп — св. Григорій в укр. словесности. II. Знов найдені брат і сестра. Ці праці написав ja шче в 1876 р. і тоді вичерпав усе, шчо було печатане про такі речі на 8—10 звісних і півзвісних мені мовах, і з того часу все відновльаю. Працьа писана по московськи j половина переведена по німецьки (сукин син переводчик взьав гроші за увесь переклад, але 3-вj рік не даје другоjі половини). Працьа трохи важкенька дльа такоjі часописі jак Зорьа (хоч легче, ніж світогльад Левицького в Правді і статьті Заклінського і т. и.), зајме вона листів з 8. Але все таки вона не без інтереса дльа звичајного читача, а дльа вченого j студента вона показује цікавиj матерjал, способи jого опрацьуваньня ріжними методами в Россіjі і у Европі, j на решті метод, jаким, по мојому, треба опрацьувати jого, а також важність укр. нар. слова дльа історіjі зросту европ. нар. казок і легенд. При порівньаньу варjантів ріжних націj ja хотів натьакнути скрізь на одміни нац. псіхологіjі. Авторитети, jак R. Köhler і G. Paris пророчили мені великиj успіх в европ. науковіj печати, коли вијде цьа працьа, через шчо ja (не добившись місцьа дльа неjі в Россіjі через поліцију) вадумав вијти з неју до Німців, але коли то шче буде! А працьа гнітить мене, jак не притулена дитина, і тим паче, шчо там ja вимовив в сістемі дејакі загальні прінціпи, котрі приходитьсьа говорити порізнь при других працьах. Так ось збувши в світ цьу працьу, ja вільнішче б пішов далі; може б все в купі зроблене j те, шчо ja з легкоју душеју зроблю далі, j згодилось би сьвітові j оправдало би мене, шчо ja не зовсім дурно jів льудськиj хліб. Славjанськіj печаті (науковіj) працьа моја здалась би, бо ja там перебирају варjанти усіх слав. племін. — Так ось і рішајте. Тільки шче мушу сказати, шчо ja

дам Вам мою працьу по московськи (нема моїєї сили ще раз перекладати їїї), а Ви вже самі мусите їїї переложити. Впjать: „такова моя мысль и сказка“ і пр. На цьому поки скінчу, надіjусь скоро Вам послати Чубинського казки. Ja ніколи не думав, що „Нові дороги“ Ваші. Простіть: Ви часто помильjаетесь в фактах, але у Вас завше jде мисль jасна і jасно! А в Н. Дор. нічого того нема. Jакесь бездорожьжьа.

Ваш М. Др.

Спасибі за добре слово до „престолонаслідника“. Він гарненька дитина, хоч завдаje багато клопоту мамі, а через їїї хворість і таті. То може з нього льуде будуть, хоч певно тато не побачить навіть початку того.

Ще скажу. Праця моja про Едіпа — св. Гр. і про брата j сестру може служити натуральнішим уводом разом в дві серії праць: а) про прозаїчні новелли чужостороннього походу на Укр. і б) про пісні такого ж походу, — дві серії, котрі ja вважаjу обовязком своjім опрацьувати, jак і політичні пісні, — три сьужети, котрі, кажучи отверто, ніхто тепер і на 10 років вперед не зможетьсьа опрацьувати, окрім мене, не через те, щоб ja був до того найздібнішчвj, а через те, що ніхто стільки штанів не протер коло тих сьужетів. А тру ja штани років з 15.

Поки що, а в мене так і нема Зорі за 1884 р. (окрім тих неповних 3-х NN, де Ваша статьja про потоп, в котрій Ви дуже вже ідете за тим одним Німцем геологом).[1]) Мені треба Зорьу дльа того, щоб написати в Archivio delle tradizioni про тоj матерjал folk-lore-у, що в нij je. Чи не

---

[1]) Се був реферат, зроблений на основі нової тоді книги E. Zicca, Das Antlitz der Erde, т. I. *І. Ф.*

можна здобути книжки Устіяновича про Рајевського, ја б написав рецензію в В. Европи.

N. 18. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 15 Dek. 1884.

Шановнїй земльаче,

Два листи Ваші получив. Остатнїй примушує одкласти на далі ті дејакі замітки, котрі ја б зробив в відповідь на Ваші літературні плани ј думки. Скажу тільки, шчо ја через те завше подав би голос за перекладн коротеньких статеј, јак напр. M. Vernes, бо це синицьа в руках, а до того шче ј така, шчо не шкодить і журавлеві в небі. Льахи далеко дужчі нас літературними силами, а вони колись почали трохи не всьу своју нову літературу в Prz. Tyg. і Niwie з перекладів, а тепер вже мајуть де шчо ј оригінальне.

Звістка Ваша про кгедз, котрнј вкусив народовців і Партицького, мало мене здивувала, — далеко менше, ніж попереду звістка про те, шчо Вам „Зоря“ вручајетьсьа. З боку народовців справди було б неконсеквентно давати самим на себе ножа Вам у руки. А до того вони мали резон не страшитись послідків свого поступка, — бо Виж (простіть, і Ви персонально ј другі товаришчі Ваші) привчили јіх думати, шчо Ви јім усе простили, то ј до них в усьакім разі прајдете. Ја вам давно казав, шчо Ви себе не цінујете. То ј не диво, шчо ј льуде Вас не цінујуть.

Тепер по мојій думці Вам ј К-о зостајетьсьа або піддатись народовцьам і вкупі з ними випустити з рук новиј рух в Галичині, або виступити хоч з маленьким ділом, (чи газетоју, чи серијеју книг, чи відчитів) маленькоју купкоју, та твердо ј солідарно.

Дуже цікавиј ја знати, шчо далі буде. Прочитав справоздавьнье Етнограф. кружка і згадав піснь: јак ударив мене в спину, аж ја засміјавсьа. Бідниј Украјінець, згубивши навіть свіј реферат, зовсім уже зробив сьа Кониським. Так јому дурньу ј треба, нехај не лізе в воду, не спитавши броду! Напишіть мені, будьте ласкаві, шчо таке јесть дльа мене цікавого в Zbiór wiadomości Ак. Кр. післьа 3-го тома, бо в мене јесть тільки 1—2—3 тт. Також шчо воно за штука X. Sadok Barącz, Bajki, Fraszki etc. na Rusi (Tarnopol 1866). Ја замовльав через нашого George цьу книжку, а також Pokucie Kolberga, — та Ваші львівські книгарі ј одповіди не дајуть. Јакиј би в Вас знајшовсьа книгар, шчоб обходивсь з нами по европејському? Мені дуже треба Barącza, Kolberga та шче Listy Żółkiewskiego (1866)? та јак јіх видрати, не знају. Ваш М. Др.

Ја тепер почав друк II випуска Пол. пісень XVIII ст. ј дуже заньатиј.

Рік 1885.

N. 19. Лист до І. Ф. 22. Јанв. 1885.
Ch. Dancet 14.

Шановнвј земльаче!

Недавно получив Ваш лист, хоть книг, шчо Ви споминајете, не получив. Післьа того дістав звістку од П-ка, шчо јідете на Украјіну. Радвј би ја був передати через Вас лист, та бојусь, шчо старі пошльуть Вам наздогін донос і лист у Вас витрусьать. Најголовнијше, шчо ја б хотів написати в Кијів, це докладні уваги о потребі прогресивно-демокр. газети в Галичині, котра б поставила рух укр. гал. не по народовському. Та думају, шчо це Ви ј сами роскажете на словах. Ја раджу Вам напирати на дві точки: 1) на те, шчо самі мужики Ваші бажајуть чогось живішчого ј радикальнішчого, ніж дајуть јім народовці, 2) шчо клерикально-унијатська політика народовців окрім того, шчо безплодна в Галичині, не східна з всеукрајінською ідејеју, бо окрім того, шчо вона отдальа Галичан не-унијатів, вже зовсім не інтересна ј навіть антипатична Русинам православним в Буковині ј Россији. Ergo політика безконфессијна најнатуральнішча Русинам. Прибавив би, шчо дльа росс. украјнофілів безконфесијність навіть оппортуністичнішча, ніж унијатство, котре збирајетсьа orientem convertere. В усьакім разі Ви внесете світло в кијівську кумпанију про галицькі справи. А то ја од сестри мају звістку, шчо вона

напр. і не чула про те, шчо „Зорьу“ Вам не дали і через те ј послала своју повість в Зорьу Вашу, а вона дісталась М. Подолінському ј братіјі.

Радив би ја Вам розказати Кијанам про нетерпимість народовців (в и е л і м і н у в а н ь а) і про партіјність Тов. Шевченка, котрому гроші дані були з Украјіни на те, шчоб воно служило всім партіјам і напрьамкам, а не однііј парафіјі Качали. Напрајте на те, шчо тепер стан річеј подібнііј до того, котрііј був в 1873 р., коли Кијане посилали свій „отвертий лист“ в Львів, шчоб вкоротити Staatsrechtlichkeit і клерикалізм Качали ј Сушкевича, ј на те, шчо ніколи Кијане не притьагнуть до себе своји прогресівні елементи, поки органом јіх буде „Дѣло“, а не справді прогрессівна газета. Про мене особисто скажіть, шчо ја прошу посилати мені нові книги аккуратніше, ніж досі, а також прошу одібрати в крутопопа Лебединцева моју статьту про казки; дурень з перельаку не друкује, і не варта! Після цього ја більше јому нічого не пошльу.

Книги, јакі можна, пожалуста пришліть мені перед вијіздом, а то вони застрьагнуть, та верніть мені моји манускрипти: статьу в Д ѣ л о про Тургенева і „реферат“. Ваш М. Др.

Пісень усьаких, шчо Ви споминаєте в листі Вашому, мені дуже треба. Чи скоро вијдуть Ваші матерјали про Федоровича?

Та пришліть, ради Аллаха, K u r j e r L w. ті NN, де вся колотнеча напечатана, з то ја ані словечка не знају, хоч мені з ріжних боків про це говорьать. Та це чи не Ви написали кантату на јубілеј Конисього? Еј гльадіть, шчоб не поновився Вам Вол. Б-иј! Це того ж поля јагода, — і на Украјіні буде Вам великоју перешкодоју. Ја навіть думају, шчо ј ті гроші, котрі вже зібрані на В а ш у Зорьу, льубісінько підуть на теперішньу.

N. 20. Лист до І. Ф. 1885. Ch. Dancet 14.

Шановнпй земльаче!

Позавчера получив Ваш лист і 500 рб. Спасибі за скору пересилку, хоч вона все таки (звісно, не з Вашої вини) не вберегла мене од жидівських рук, — бо саме днів за 4 перед тим прпйшлось позичити, шчоб заплатити за квартиру j. т. и. Але Ви j не можете собі вообразити, jаку плутанину в мойій голові j справах наробив Ваш лист тими словами, що гроші од К-го, а шчо N. нічого про гроші не передав через Вас! Не буду j питати Вас дальше про це, бо Ви навіть не зрозумієте моjіх запитань, не знаjучи ні наших розмов з N., ні листів jого. Споминаjу про це наjбільш, шчоб дати Вам пересторогу, jак чоловіку, котрпj тепер приступа до ділових стосунків з Украjінцьами: ніколи не покладаjтесь на те, шчо вони обіцьаjуть, бо непремінно переміньать і думки і самі особи підставлятьсьа другі, — а строку ніколи не додержать. В усіх грошевих справах держітьсьа одного modus vivendi: беріть шчо даjуть (даjуть же вони справді часто останнье, більш ніж можна б бажати), але не рахуjте на них, а на себе. Почавши тепер з сентенцій і рад (а к тому начитавшись за останній час усьаких Авадан та Каліл і Дімн) буду j продовжати сентенціjами з поводу Вашого редакторства, в котрому ja бачу рішучпj момент і дльа справи j дльа Вас особисто.

Перш усього позволью собі сказати де шчо про редакторство в загалі, з проби 20 років сотрудництва і редакторства: 1) Не заражуjтесь двома редакторськими хоробами: а) вважати публіку за дуже дурнішчу писателів, думаючи, шчо мовльав того j того публіка не розбере, тим не зацікавитьсьа j т. и. Давajте усьаку сурjозну

справу публиці, розказуйте просто, але сурйозно, і публіка розбере. б) Не вважайте сотрудників дурніщими себе, підберіть льудей по власному вибору, вмовтесьа з ними в основному, — а далі дайте їм вольу робити, а особливо не одкладайте розмови про справи пекучі до того часу, коли сами зберетесь поговорити може й ліпше, ніж готовий сотрудник в готовій статьті. Далі як украйнофілові позвольу сказати Вам: перш всього не політикуйте! Поставте minimum прінціпів та держітьсьа його не огльадаючись ні на Івана ні на Петра. На решті, як бувшому редактору Сьвіта і безспорно потопившому цей журнал, скажу: починайте зразу з ясного напрьамку. Можете не писати осібної программи, але робіть так, шчоб в кожній статьті чулось, шчо в Вас вона есть, і прінціпи й система проводу їх.

А найліпше почніть таки з программи. Чи Ви, чи П-к писали мені, що думка була колись назвати нову газету „Нова Наука". Добре імя. Ваша публіка буде поки шчо головно молодіж, то б то ті, хто готуйетьсьа до громадської праці. От Ви й можете сказати, шчо всі питаньа практичної тактики Ви залишаєте на боці, а будете виставльати наукову теорію житьтьа і праці в громаді й будете їйі виставльати без урізок, без ваганьа. Дві головнішчі цілі будуть у Вас: наукове вустудійованье нашого крайевого житьа — й перенос в нашу крайіну наукових здобутків Европи. Прибавльу два почастні бажаньа: а) непремінно зразу поставте себе ясно в Россіїі: поставте себе зразу панукрайінцьами, але без формалізма національно-політичного. Скажіть, шчо Вам ходить о вольність і розвитьа всього укр. народу, а не об тім, в яких він державах останетьсьа. Звісно, заявіть себе федералістами і прихильниками переробу Россіїі на вільну державу і обіцьайте слідити за ліберальним і демокр. ру-

хом в Россіїі. Далі поставте себе јасно до Польшчі, а особливо до польського льуду в Галичинні. Добре б, јак би Ви зразу дали кілька статеј про тој льуд. Ја думају, шчо поки в Польаків нема практично-демократ. партіїі (јіх соціјаліст. рух на $^1/_3$ јазикомельство, а на $^2/_3$ доктринерство), то русинська демократіја мусить виступити ј за Польаків.

З прінціпіјальним боком діла тісно звјазанниј і адміністрацијнниј бік. Мене дуже страшить отој фантом комітету, організаціја газети, котру постановили в Коломиїі літом. Навіть звістка про нього здивувала мене. По листам Вашим і П-ка ја був ждав, шчо у Вас јесть купка зорганізованих льудеј, котрі зважились почати роботу, јак авангард. Коли це читају, всьу справу поставлено на діскусіїі усьакого, хто назвався народовцем і хто навіть не буде ј писати сам, а буде тільки діскутувати, јак писати, і јак не писати В а м. Звісно, льудеј питај“, але перш усього „свіј розум мај“, особливо јак сам будеш одповідать за наслідки. А кажу Вам, — момент рішучиј і дльа діла і дльа Вас. Пора Вам вже бути самим собоју і рішити раз на завше, чи хочете Ви залишити по собі імја видного чоловіка в нашіј історіїі, чи стати львівським народовцем, 2. виданьем Навроцького, або шчо. Та ј діло, коли Ви јого провалите тепер, то на довго провалитьсьа, а надто спільність Галичан і росс. Украјінців. В Россіїі ж знајте, шчо дійсну і сталу поміч, особливо працьу, Ви получите тільке от радікальних льудеј (не кажу вже об тім, шчо тільки притьагши радікальні елементи росс. укр. громади можна поставить твердо украјнофільськиј рух, виведши јого з кругу діллетантства ј схоластики). Так треба, шчоб Ваша газета була ј не те, шчо П р а в д а ј шчо С ь в і т, а дльа того перш усього підберіть Ви собі персонал сотрудників, котрі б

без усьаких еківоків були прогрессісти, і згодились би писати дльа газети, тай з ними і засьадьте за виробку программи. Стережітьсьа таких, котрі раді будуть записатись в партію, а на ділі робить не будуть, а будуть вишукувати в газеті резони, шчоб оправдати своє неробство, а Вашій роботі будуть кидати палки під колеса. Простіть, шчо пишу все може абстрактне і лишнье, — але од Вас шче нічого конкретного не знаю, а нальаканнї усім попереднім і в остаиьнье Акад. братством, поворотом діла з газетоју літом, а також поворотом на пустоту біографіїі Навроцького, — бојусь усього. Ваш М. Др.

N. 21. Лист до І. Ф. 20. Марцьа 1885.
Chemin Dancet, 14.

Шановнїј земльаче!

Вчора в вечері получив Ваш лист з программоју. Сьогодні в ранці перечитував программу з одним земльаком, од котрого жду великоїі користи дльа Вашого журнала, коли він (через кілька місьаців) повернетьсьа на Украјіну. І тепер пишу уваги стільки ж своїі, скільки і јого. В вечері буду говорити про теж з Вовком, котрїј може писати до журнала. Думају наперед, шчо В. скаже теж, шчо і ми, — бо ја вже розмовльав з ним про цьу справу перше.

Программа нас не вдовольнила, починаючи од імені журналу. Шчо воно за Братство? Кого з ким? Далі нїјакі прінціпи не намічені — окрім обшче украјінськоїі једности і самопізнанья, котрого форми теж не показані. До того нема проспекту ближчих сотрудників (всі значнішчі писателі — з одного боку за богато, — та і невірно, а з другого за мало), ні тих статеј, котрі вони обіцьали. Ми радікально не годимось на таку думку, шчо, мовльав, газета хоч і перестане, то

залишить кілько доброго корму людям; коли так, то ліпше просто видати кілька окремих книг і брошьур. Ми б бажали (та, по Вашим і П-ка листам шче торішньої весни, і Ви бажали), шчоб газета, навіть коли б перестала скоро виходити, то залишила по собі ясний напрьамок дльа праці літературної і громадської. Мені же здаєтьсьа, шчо цей напрьамок вказує нам сила річей в Галичині. Тепер у Вас можуть бути тільки три дороги: а) радікальне ультрамонтанство (Мир), в) радікальна Побѣдоносовщчина (Слово, Пролом), і с) радікальна ж прогресивна партія, така јакі јесть в усій Европі (особливо в західній Европі, Англіји, Фр., Італіји), шчо не сьогодні завтра візьмуть в руки і державну силу, шчоб передати јіјі через кілька десьатків років соціјальній демократіји, јак та підросте і мозком і організаціјеју. Россійська украјінська громада шче в протесті проти Качали і Слова (див. Правду кіньца 1873 р.) зајавила, шчо пристаје до того пр. радікалізму, коли поставила прінціпи: федералізм (најконсеквентнішча форма ліберализму) в справах державних, демократизм в соціјальних, раціоналізм в культурних. Ви в своїх попередніх виданьах прибавили: реалізм в умієтности, ассоціјаціја в економіји. Чому ж не поставити јасно цих всіх прінціпів в програмі, котра у Вас німало не одрізньа „Братства“ од „Дѣла“ „Зорі“ і т. п.? Без јасноји программи, котра мусить бути видна і у підборі ближајших сотрудників і статеј, журнал обернетьсьа в збірку, котра може бути корисна в літературі багатій і устројенії, тоді јак нам треба літератури руководьачоји, педагогічноји, так сказать.

Ми поки надумали предложити Вам: одкластп вихід першого н-ра на 1 Маја, а впорьадкувати: а) генер. штаб редакціји, б) спис статеј і порьадок јіх видаваньньа (Од себе посилају на

окремому листочку, шчо думају дати дльа газети). Ми ж пришлемо Вам своїі уваги јак матерјал дльа программи. Тепер поки посилају Вам конспект того, на шчо ми згодилисьа. Воно дійсно можно б було цим конспектом і ограничитись, бо не можем же ми писати программу, котру все таки најбільш будете виповньувати Ви. Ми можемо тільки подати од себе матерјал программи, котриј Ви пријмете на увагу, — а з конспекта видно, чого ми власне хочемо. Через це прошу Вас: зібравши редакцију тепер же предложіть јіј конспект; може тепер же вироблтьсьа шчось середнье між присланоју программоју ј нашими думками.

Од Вас персонально жду ја детальнішчих звісток про Кијів (котрі Ви обішчали) і про ті крутанини ј колотнечі, про јакі Ви згадујете в останньому листі... Все це мені необходимо ј дльа того, шчоб ліпше служити Вашому виданьу. Вірте, шчо ја готов отдати јому највозможну частину своїіх сил, — і коли воно поведетьсьа, буду дуже счасливиј і махну рукоју надовго, коли не на завше на все, шчо виходить за границі зовсім специјальноїі праці. Коли ж вона піде зразу хоть тихо та јасно і шчиро, то обіцьају приложити всьакі моїі сили ј звјазки (најбільш на вакацијах, коли можно буде бачитисъ з льудьми з Украјіни і Петербурга), шчоб знајти дльа неїі најбільшу поміч. Ваш М. Др.

Јаку книжку Ви мені привезли? Жду моїіх манускриптів. „Кацапів“ Ваших нічого ні бојатьсьа ні навіть зајмать: на доноси літературоју не одповідати, — та ј доноси јіх дуже дурні. Вони все таки мертвјаки ј неуки. Це ми ј покажемо ј прьамо ј косвенно.

Поступ.

Щомісячний огльад літературно-науковий і політичний.

Загальний зміст огльаду, як усякого иншого revue.. (Тут можно і перечислити зміст, шчо в присланній программі, тільки не повторьаючись).

Спеціальні задачі теперішнього украінського виданьня, котрі диктують вибір (чи підбір) матерялу і напрьамок суду редакції про сучасність:

а) оборона національности і іїї вольности і збуженьа потреби једности національноі в усіх поділах нашоі країни;

б) вишуканьа в минувшому і теперішньому ознаків нац. сили, змагань до волі і самостійности, організуючих інституцій і т. и.; вишуканьа найпрактичніх способів до осьагненьа повишчоі цілі;

в) наповнити рьамки національности (бо нац. тільки форма, а не суть) здобутками всесвітньоі культури в гром. житьу, письм. і умілости.

г) зробити тепер же наш народ причастним в тій всесвітній культурній праці.

д) винайти в проіавах поступу передових культурних народів засоби дльа самоі нашоі боротьби за нац. автономію, знайшовши почастно серед наших сусідів, котрих привілйовані елементи тісньать наш народ (у Великорусів, Польаків, Румунів, Мадіар, почасти Жидів) поступові елементи, з котрими б могли працьувати спільно дльа цілів всельудських і почастно наших.

Прінціпи сучасноі всесвітньоі цівілізаціі найбільш одповідні такому поступу: лібералізм в іого найконсеквентній формі — Федералізму — в справах державних, демократізм в справах соціальних з іого найтвердішчоіу гарантіеіу — ассоціаціеіу в справах економічних, раціоналізм

в справах письменських, наукових і умілостьах. Наші відносини до текущчої політики: щчо-денні питанья політ. тактики зоставльаєтьсьа газетам і спеціялістам політ. боротьби. Наша задача — критика політ. життьа з наукового погльаду і закладаньнья твердих теоріїі політ. дійальности, найбільш в поколіньах, щчо готовльатьсьа до виходу в життьа.

Наші відносини до сучасних політ. партій і кружків на Украйіні Русі: стоїмо окремо од всіх тих партій і кружків.

Дамо в себе, на скільки нам позволить величина виданьнья, коло наших думок місце всьакому щчирому голосу, котрий хто схоче подати в важних справах нашого краю і народу.

N. 21. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 14. 4 Јульа 1885.

Шановний земльаче,

Ваш лист з грішми дістав давно та не писав Вам, бо не знав Вашого сільського адресу, та до того і П. не радив мені писати Вам на село. Тепер же пише П., щчо Ви будете на диьах у Львові — а ја виїіжжу на кілька часу на село (жінка везе в адміністративну ссилку, бо ја льублу проходити по горах, а не сидіти в них без діла, без бібліотек). Пишу на скоро, тільки щчоб подати Вам адрес, щчоб не тратить часу. Буде так: Mr. Dr. Chesières sur Ollon, Vaud, Suisse. Јак би хто јіхав, хај не льакаєть сьа, це просто над Aigle. П-к зна. Та ја не довго і буду.

Пишіть мені про журнал. Ја за нього „трепещчу“, колиб часу не пропустити. Саме тепер, коли всі партіїі галицькі осрамилисьь — нам виступати.

Бојусь ја щче: П-к пише, щчо хтось мусить прибути з Украйіни, щчоб вмовитись про журнал.

Ja знаю, шчо не завше той їіде, кому слід, а хто може, — і через те бojусь, колиб jаке Конишчьа не прийіхало, котре почне лебезитись з Просвітьанами. А нам тепер счепльатись з львівськими народовцьами шче більша дурницьа, ніж народовцьам було jти в „центральнij комітет“ (читаjу оце Ваші дописі в „Kraju“). Так Ви вже держіть сьа твердо і не дајте провести ненатурального шльубу, иначе все прогресивне на Украjіні не буде мати прихильности до журналу. Пишіть, будьте ласкаві, скоро j богато.

Ват М. Др.

Ja оце, пишучи денно j ношчно, скінчив II-ij вип. Політ. пісень (кінець Гетьманшчини). За місьаць вијде.

Попросіть Павлика прислати мені кілька пробних н-рів „Слова“ j „Пролома“, напр. тих, де вони проти Романчука j т. н. говорьать. Скажіть, шчо инакше не діждусь Пролома. В остатньому листі ja, памjатаjу, виразно прохав jого вислати именно по кілька н-рів. Неполучка дуже мені шкодить.

N. 22. Лист до одного рос. Украjінця Д. 8. Jульа 1885.

Пишу до Вас на догад, по словам других, не знаjучи допевно, чи до Вас треба обертатись в справі, про котру пишу, не знаjучи навіть деjаких дрібниць в стані цеjі справи, а через це прошу Вас вислухати моjі слова, jак мову загальну і при тому шчиру, хоч би ja де в чому j помиливсьа по вашому досліду на місці.

Справа усьа — заснованьа в Львові журналу всеукраjінського j прогрессивного, під редакцијеjу Франка. Ja про це вже писав і переказував

прнјательам у Россіју, рекомендујучи Франка, — але тілько при двох умовах: 1) коли журнал виступить з отвертим радікальним програмом, — в дусі кіївської громадської деклараціі 1873 р. (Федералізм, демократизм, раціоналізм), 2) коли журнал зразу стане цілком самостійно од теперішніх галицьких партій, в тім числі і т. назв. народовців (lucus a non lucendo), шчо теж згідно з кијівською декларацијеју 1873 р. Тепер ја чују, шчо мов би Фр. готовить јакісь компромісси з т. назв. народовцьами. Так перш усього прошу Вас і других прнјателів знати, шчо ја на таких умовах ніколи не рекомендував журнала, і ніколи до нього не пристану, бо де в чім іспитом в галицьких справах доневнився, шчо всьакиј компромісс з льудьми так нерозвитими інтеллектуально і морально, так не мајучими політичного ньуху, јак львівські народовці, не може дати нијакоји гарантіі на успіх журнала навіть літературниј, а надто на россійській Украјіні. Вступајучи в компромісс з львівськими народовцьами, ми б були непевні, чи завтра вони нас не поведуть на поклон не тілько австрійській бјурократіі і унијатському клерікалізмові, а і самим навіть москвофілам, з котрими ж сидьать народовці по всьаким комітетам і топльать нашу справу. Ми не можемо одступитись од нашоји деклараціі 1873 р. вже через те одно, шчо це minimum того, чим ми можемо притьагувати до себе прогрессивні елементи в себе дома, — а подивітьсьа на все, шчо писали і робили львівські народовці навіть з того часу, то побачите, шчо вони писали і робили все, шчо могли, напроти тіјеји деклараціі, топчучи і передајучи в руки поліціі најшчирше прихильних до прінціпів тіјеји деклараціі льудеј (не виключајучи і самого Франка в јего lucidissima intervalla). Правда, і народовці посунулись упереД з того часу, јак К. Сушкевич, В. Барвінськиј

і т. п. обявляли нам, шчо „хлопові тільки через те погано, шчо він пяниця“, та посунулись вони не тільки лаючись і клевещучи на тих, хто їх будив, а навіть так нерішуче, шчо не можна бути певним, шчо впять якиї небудь Качала не поступить в політичні лакеї до Чарторийского, Барвінськиї впять не піде на поклони Сембратовичу (ходив же навіть Окуневськиї до Пелеша). Шче важнішче те, шчо теперішні народовці навіть меньше розвиті політично і навіть культурно, ніж сам „народ“, котриї і в читальньах і на виборах ставить такі запити, на котрі народовці не вміють і бояться відповісти. Шчо ж нам за користь ставити себе в компромісс і значить в зависимость з партіїеју, котра робить нас смішними в Россіїі і топить народну справу в Галичині? На решті треба б якоїі небудь консеквенціїі, а яка буде консеквенція, коли ми будемо плакати, шчо в Россіїі цензура калічить Шевченка, а в Галичині піддержувати виданьня, котрі будуть ховати $^1/_2$ Шевченка, та шче і видавати його за австрійсько-унійатського легаліста? Шчо за консеквенція видавати гроші на напечатаньня в Женеві „Волів“, Шевч., Політ. пісень, а в Львові брататись з тими льудми, котрі тільки за гроші напечатають про ті виданння звістку між торговими обявами, коло пільуль Матіко і т. п. тай то не завше, а тільки лиш на ці виданьня гавкнуть Льахи або і Плошчанськиї, то зараз і од себе прибавляють: дуємо і пльуємо!

На скільки можна судити не живучи в краю, але пильно досліджаючи його житьтя через 25 років, — я думаю, шчо в самій Галичині теиер момент рішучиї, коли може скластись років за 2—3 міцна демократично-прогрессивна партія і з інтеллігенціїі і з народу, до котроїі пристане все, шчо не вмерло із старих партій. Тільки дльа цього треба, шчоб появився на сцену

хоч невеличкий гурт, котрий би самим смирним і легальним тоном, та висказав отверто і безповоротно пріпціпи новоїі европейської науки, культурні і політичні. Журнал такого напрьамку може (і мусить навіть) на перші роки не пускатись в практику політичну, або ліпше парламентаризм, та бути тілько науково-літературним та критичним (і в справах біжучоїі політики), поясньаючи пріпціпи своїі і безприпціпность або гнилость пріпціпів других, і тоді він викличе нову породу льудей, навіть коли він би прожив сам тільки рік-другий. Журнал же оппортуністичний, та шче по галичанському, це гірше ніж псуваньня паперу, це продовжіньня деморалізаціїі, котроїі і так богато у наших закордонних братів.

Шчо б же галичансько-оппортуністичний журнал міг стати органом всеукрайінства, а не австрорутенства, цього і думати не можна.

Ja думаю, шчо наш обовязок не тілки не помагати в Галичині новому закладу дльа повишче характеризованого оппортунізму, а всіми силами стати проти того. Коли б же нашоїі ради не послухали і льуде в роді Франка, то залишити їіх на їіх власну одвічальність: хай шче раз стукнуть сьа лобом і скоштують пошчечину, це буде лишній стан дльа їіх евольуціїі, може і потрібний їім, а нам не якиї резон з дітьми на чотирі ноги становитись? Ми пождім, поки вони на дві піднімуть сьа! Вибать кажу, шчо не знаю ні Ваших планів, ні львівських обставин справи журнала (Фр. мені давно не пише, а про своїі компромісси і переговори ніколи не писав), але позвольаю собі, окрім повишчих загальних уваг, радити Вам поставити умовоюу россіїсько-укр. помочи дльа нового журналу три точки: 1) независимость редакціїі од старих кружків, 2) ясниї програм, 3) участь в редакціїі Павлика. Во всьакім разі ja прошу Вас передати приятельам,

шчо ја тільки на цих умовах буду писати в новиј журнал (та впрочім, будьте певні, шчо журнал компромісовиј і сам дльа мене буде новиј „Кіевльанинъ“) і шчо предлагаіу парі 10 проти одного, шчо перед ½ року-рік усьакиј з приjателів, котриј без цих умов полізе в новиј журнал, сам побаче, шчо поліз в болото.

Ваш М. Д.[1])

N. 23. Лист до І. Ф. Chesières sur Aigle, 2 Септ. 1885.

Шановниј земльаче,

Оце зараз получив Ваш лист. Поспішаjусь одповісти Вам пукнтуально.

1) Ја ніколи не закидав Вам через П-ка нетовариського поступованьа зо мноjу в справі, котру Ви описуjете в початку листа Вашого, т. j. реформи (переформаціjі) „Зорі“, j нічого не писав П-ку про Вас. Це певно П-к сказав Вам свіj суд. Ја з Вами (або ліпше Ви зо мноjу) мав діло не про Зорьу, а про осібну газету під Вашим редакторством і все чекав од Вас звістки, або хоч отповіді на моjі листи, і тепер тільки, коли получив Ваш лист, котриj треба вважати за requiem задуманоjі газети, ја позвольаjу собі склести свіj суд і висказати jого Вам. Суд цеj такиj, шчо все Ваше поступованьнье цілком не одповіда звичаjам, jаких держатьсьа льуде в діловних справах.

Ми зачали діло. Ја Вам вијаснив своjу вихідну до нього точку, своjі умови. Ви прижньали jіх. Ја поробив звісні виступи в цьому ділі перед дејакими діловими льудьми. За тим Ви замовка-

---

[1]) Копія сього листу, адресованого не відомо до кого, була менї доставлена тодїж М. Павликом.

јете, і через кілька місьаців звішчајете мене, шчо Ви по јакимсь резонам прилучилисъ до реформи другоји газети (добавльајучи при тому, шчо нијакоји реформи доси нема) і шчо ја сам знеохотив Вас до редагованьња нашоји газети тим, шчо предложив в ред. јіјі П-ка. В середині таких звісток Ви розказујете, шчо були на зборі, на котрому Вам докорьали, шчо Ви переписујетесь зо мноју і шчо Ви на цьому зборі були мовчаливим свідком! (Не можу припустити, шчоб Ви вважали за достаточну одповідь Р-ка, шчо ј він був в переписці з Др-м до недавна, поки не взнав, шчо Др-в вкрав у Огоновського перед пасхоју двоје поросьат??)[1]) Про реформу скажу далі, на скільки ја обовјазанij сказати про це, јак кијівськиј громадьанин та шче такиј, котрого імја першого таскајуть в болото і в Россіји і у Галичині за всьакиј глупиј і подлиј ступінь львівських украјнофілів. А тепер скажу про П-ка. Ја предлагав јого в редакцију, бо вважав, шчо редакција діло коллективне, а П-к чоловік не дурниј і досить освічениј дльа такоји роботи, далі дльа того, шчо јого знајуть з звісного боку в Россіји і можуть прихильно обернутись до газети, в котрій він буде, — а накінець потому, шчо маjучи взьати широку часть в праці дльа газети ја вважав себе в праві предложити за себе alterum me, котрого ја најбільше знају і котриј најблизче зна мене, побік з тими, котрих ја зовсім не знају і котрі, јак Ви писали, мусили бути в редакції. Ја тим паче не думав образити Вас особисто, шчо знав доси, шчо Ви були з П-ком вкупі в редакції Друга ј Гром. Друга і шчо Ви з П-ком в загалі пријателі. Коли ж тепер Ви мені кажете, шчо моје предложеньнье сталось Вам „тим дотклившче... шчо ја бодај потроха знају, јаку сімпатију маје П-к

---

[1]) Се якийсь дотеп незрозумілий для мене. *І. Ф.*

в Галичині не тілько перед старих але і серед молодіжі", — то ја можу тільки здивуватись. Јаке діло нам з вами „до старих"? Јіх антіпатіја јесть дльа нас рекомендаціја. Шчо ж до молодіжі, то мені і не снилось, шчо б вона антіпатіјувала П-ові. Правда, ја читав елімінаціјну глупость (шче більше ніж подлость) написану в „Дѣлѣ", котрого офіціјальним редактором состоіть молодиј товариш П-ка (про котрого П-к завше говорив, јак про најсимпатичного собі чоловіка), та колиб уся молодіж Галичини справди була солідарна з тіјеју глупостью, то це б значило, шчо і вона не варта навіть старих Плошчанців, і шчо значить нам треба видавати газету, шчоб создати нову молодіж. На решті дивно мені, чому ж Ви в свіј час зараз же не написали мені того, шчо тепер пишете, а напроти того пријмили моју умову і обіцьали написати незабаром программу і т. и.???

2) Тепер про згоду — реформу? Ја, не можу судити про те, јаку вартість і јакиј резон маје згода невідомих мені льудеј, котрі називајуть себе галицькоју молодіжьжу, з староју редакціјеју Зорі. По правді не моје діло судити і про те, јака може бути згода між Вами, котриј збирајетьсьа попульаризувати Рејса, і попом Ом. Огоновським, не можу судити тим паче, шчо Ви не пишете ні про јакі принціпи з гори, а тілько про особи редакторів, котрі мусьать знаменувати згоду. Але коли Ви кажете, шчо згода наступила і на бажаньнье „Украјінців" то тут ја собі „позволю смѣть свое сужденіе имѣть".

Перш усього згода, так згода! По јакому праву Кон. чи хто другиј не обернувсь в цьому ділі до мене, до В-ка і до П-ка? По јакому праву П-к не був покликаниј на раду? Оставивши на боці те, шчо ми, објективно кажучи, јак літератори, не гірші од М. Под. і т. и., ми не тілько

не вне ліміновані з украјінської громади, а навіть рівночасно з тим, јак нас елімінујуть у Львові, Украјінці поручајуть нам написати звісні праці, посилајуть нам гроші і т. д.

Накінець і најголовнішче, ніхто не маје права робити од імені кијівської укр. громади згод, противних деклараціјі 1873 (отвертиј лист до ред. Правди), котра јесть нішчо друге, јак основа программи, котру ја Вам послав. Та деклараціја підписана була ј нами ј другими људьми, котрі тепер по ріжним кінцьам працьујуть дља нашого народнього діла ј котрі не можуть признати своїми представительами, а шче більше начальством панів з „Дѣла“, Тов. Шевченка і т. п. Јак собі хочете, а тут з Украјіноју вијшло по меньшій мірі qui pro quo.

По Вашим же словам впрочім виходить, шчо з усього цього угодово-реформового пива не буде нијакого дива. По мојому — вијде трата 2—3 років, на котрі одкладено виступ справді прогрессивного органу ј прогрессивноји партіји в Галичині, а вмісті з тим і підньатьа пошани до украјнофільства і в Россіјі. Певно, так сталось через те, шчо инакше не могло бути, а через те треба помиритись з цим фактом. За себе скажу, шчо ја вже мајже помирився, та жалко мені Вас, бо Ви багато винні в тому, шчо так склалось, бо Ви підрізали ј справу, ј самого себе. Через кілька років справа випливе, але керманичем буде хтось иншиј, а не Ви!... Про Рејса зараз почну клопоти, јак вернусь в Женеву, т. ј. через кілька днів. Тільки одного Рејса мало дља таких виданьнь, јакі Ви задумујете.

Вијасніть пожалуста справу посилки мені Вами книг: ја нічого не полученв. Требујте з почти. Вчора писав ја карту П-ку і прохав роспитатись в кого знајучого:

1) Чи були коли друковані по польськи Gesta Romanorum, або чи јесть рукопись 2) чи про них хто писав? В звичајних курсах Пол. літер. нема спомину, а ја не вірьу, шчоб G. R. не було по польському. Справку цьу мені треба дуже, дуже скоро.

Ваш М. Др.

Оце шче перечитав Ваш лист, і тепер најбільше кинулось мені в вічі, шчо „Зорьа“ маје тепер матерјал з Украјини. Ја певнісінькиј, шчо тој матерјал дано на Вашу газету. От і ввесь результат Вашоји унији-згоди. А погодивсь з о+а (—1) і забрали матерјал даннј Франкові, а Франко був „мовчаливим свідком“, а потім підписав згоду. Во истину свьата Унија, не згірша тијеји, котру бороньать львівські народовці од „фанатиків нігілізму“.

N. 24. Лист до І. Ф. 18 Септ. 1885 Chemin Dancet, 14.

Шановниј земльаче,

Оце получив Ваш лист. Спориться ја нельубльу зза одноји кріміналістики, ні прокурорськоји, ні адвокатськоји. А до того Ви нічого не говорите про головні точки мого попереднього листу (визваного тільки Вашим). Так шчо ја тим паче мушу „предать волѣ божіей“ і останьньу нашу тьажбу, јак передав јіј „дѣло о неджентльменствѣ Стат. Кружка“. Скажу тільки об тім, в чім, мені здајетьсьа, Ви омильно зрозуміли моји слова.

І. Пишучи Вам, шчо за кілько часу повстане нова партіја в Галичині, та тілько не за Вашим проводом (ја не памјатају, јаке власне слово ја написав), ја зовсім не думав вкладати Вам осо-

бисту амбіцію. Цього ја тим паче не думав, шчо написав Вам, шчо мені жалко за Вас. Ви можете сказать, шчо Ви не просите мене казати Вам шчо небудь про моїі чувства, і ја замовчу. А поки ја поіасньу своїі слова. З теперішніх Галичан Ви більш других маіете данних стати проводирем новоїі партіїі, дльа польси самоїі тіїеїі партіїі. Бути ж ініціїатором — підніма самого чоловіка, сили іого, віру в себе, без котроїі не може бути енергіїі. Огльанувши ж всьу історіїу Вашого розриву з народовцьами (до статеї в Kraju) і потім згоди (до мовчанья перед Вахньаннном) Ви в глубині духа сами не можете не бачити всіїі чудности свого поведінья, та ј другі бачать і тепер, а далі вбачуть більше.

II. Ја не хотів сказати, шчо Ви отдали „јакісь матерјали“ Зорі. Шчо матерјали јесть, ја це звідав з Вашого листу (Ви казали: „Зорьа, маіучи тепер матерјал з Украіни, засне“ і пр.). А з листів з Россіїі ја знав, шчо дехто готовив матерјал дльа Вашоїі газети. Зведши до купи дві звістки ја міг вивести, шчо хтось, напр. Вернивольа (alias Пустомельа) отдав Вахньаннам Ваші матерјали. А за це, ја думав та ј тепер думаіу, спасибі іому де хто не скаже. Це мене підводить до

III-го пукту. Ја б мусів здуріти, шчоб винити Вас за те, чому Украіинці не держутьсьа деклараціїі 1873 р. Ја тільки нагадував про декларацію і казав, шчо Вернивольа не мав права јіїі обходити, коли говорив до Украіинців. Ја ј тепер на тому встоіуіу і тим паче, шчо јесть на Украіині льуде, котрі јіїі не забули і котрі не підуть в сотрудники народовського журналу инакше, јак по непорозуміньу. (Ја Вам писав, здаіетьсьа, шчо в 1877—82 рр. через тих народовців в Кіїві було заборонено в громаді говорити про Галичину і шчо власне ја до сварки лајавсь листами і словами проти такоїі проскрипціїі).

IV. Про alter ego ja скажу, шчо і ja знajу, шчо в літературній праці прокураційа не можлива, — та редакційна працьа друге діло, особливо, коли вона зразу поставлена була j Вами на коллегіальну точку. Ja мав резон бажати, шчоб коло членів Стат. Кружка був чоловік трохи твердішчий і більш Европеєць і джентльмен. До того ja думав, шчо це б і Вам було ліпше — опора в коллегії, та j особа дльа Вас прijатна. Тепер тільки бачу, шчо в останньому ja помилився, бо Ви j в сьогоднішньому листу зачіпаєте П-ову „натуру". Накінець ja думав, шчо наш обовjазок показати П-ові довірьа після глупого j подлого вилімінуваньня.

Те, шчо Ви тепер пишете про Ваше редакторство в Зорі, шчось неожиданне після того, шчо Ви писали в попередньому листі. А куди ж ділись другі редатори, пропоновані на раді? Окрім того Ваша звістка мені не зовсім і jасна. На jаких умовах Ви стаjете редактором? Jаку компетенцію матимуть над „дejакими (!!) статьтьами" Парт. і Под.? Jаку Ви над jіх статьтьами (напр. над компільацијеју з Бедекера Под-ського)? Чи Ви будете підписуватись редактором? Чи зостанетьсьа газета власністьу Тов. Шевченка? Не розумију ja j смислу Ваших слів, шчо Ви „не смијете просити мене ні о шчо".

За справку про Gesta Romanorum спасибі. Ja знав, шчо до 1879 р. нічого не було про польськиј переклад jіх, та думав, може послі шчо знајдено. Ja таки певнісінькиј, шчо Gesta були по польскому, бо дејакі руські (мало-j біло-) переклади прьамо говорьать: „переложено з друкованоjі польськоjі книжиці", а одна рукопись (в Петерб. публ. бібл.) так назива рік і друкарньу краківську. — Семенського ja ніколи не бачив.

Про арест П-ка ја взнав учора з јого листу ј бојавсь, шчо діло почалось зі Львова, з Петербурцьа ј Вас. Тепер бојусь тільки, шчо „Дѣло“ і з поводу П-ка напише глупость і подлость подібну тій, јаку сьогодні прочитав ја про Паломників (N. 97). Јак таки не розуміти, шчо hodie mihi, cras tibi? Најгірше, шчо такі підлости підхопльујуть „Кіевлянины“ і роблъать всіх нас виннми за них. Та јак і не робити, коли наші не тільки не протестујуть проти тих подлостів, а шче ходьать під ручку з авторами јіх? Скільки посилок мојіх Ви получили? Шчо з ними сталось далі? Шчо сталось з Петербуржцем? Шчо з баришнеју? Напишіть скорше хоч по два слова! Получили Ви мій лист дльа Петербуржцьа?

Оце перечитав Зорьу 17 і в „Дѣлѣ“ шче допись з Украјни про штунду. Безшчасниј Ви чочовік з такими сојузниками. Автор „Въ гостяхъ“ сотворьа характери (кукли) ј коллекціјі зовсім вільно од реальности, а Кокорудза крутить Шевченка, јак попи Христа і заплутајетьсьа шче гірш попів, бо в Посланіјі Шевченка јесть просто чепуха, јак напр. всі виходки против німецькоји мудрости. А шчо собі думав автор дописи про штунду, — то ја собі ј пригадати не можу. Але ж все рівно јого архіјерејем не зроблъать, шчоб він викоренив штунду. Пожалуј, можно подлости робити, але дурнем бути, јіј Богу не можна. — „Штунда — результат обрусенија!“ Ну, а молоканство серед кацапів, а реформаціја серед Европејців???

Одважившсь ја також прочитати два листи „Соколиків“. — Боже ти мій!

Съ кого они портреты пишутъ?
Гдѣ разговоры эти слышутъ?

От, јак на путне (Рекльу, Ланге, Тіле), то нема в Львові грошеј, а дурниці печатајутьсьа! І Ви теж муситимете кінчати „Соколиків“? Шче

літом прочитав ja Горовенка. Тож штука! Анахронізм, невірности, герој придуркуватвj, розвjазка — дурень з печи. А „Зоря“ каже: „збудила загальнвj інтерес так в Галичині jак і на Украjіні“. Не вже? Коли правда, то можно поздоровити нашу публіку з літературним ньухом. Ні, jак собі хочете, а така література і така публіка перш усього потрібуje Геракловоjі лопати.

Получив лист Петербуржця і Вашу приписку. З Павликового аресту наврьад шчоб було шчо сурjознішче, jак було з Вашим в Дрогобичу. В моjому останньому листу нічого цікавого дльа поліціjі нема; розмова jшла найбільш про літературу. А про самий факт ареста скажу, шчо він не без звjазку з „внеліміновань'ньем“ П-ка. Не добре себе покаже Ваша молодіж, коли не примусить „Дѣло“ показати зуби поліціjі і заступитись за П-ка. Впjать скажу: hodie mihi, cras tibi. Буде час, коли Вас арештуjуть на 14 днів за те, шчо в Киjіві були, а Белеja jак волоцьугу, — коли не покажете зубів. Цікаво було мені прочитати, шчо В. Коц. мав реферат „Нові украjінські пісні про громадські справи!“ Певно він мав нові варjанти тих пісень і обробив jіх инакше ніж ja. Чи буде j коли jого працьа напечатана? А коли ні, то чи не можна получити од jого варjанти?

Ваш М. Др.

Шче одно спитаjу: Петербуржець пише, шчо jого товаришчі будуть працьувати дльа „Зорі“. Але вони не тільки соціjалісти, але навіть богато шче придетьсьа прикласти рук (між инчим і мене), шчоб одвести jіх од хибноjі близости (в доктринах і в діланьньу) од россіjських „нігілістів“. Спитаjу ja: jак буде jім вдаватись „Зоря“ з цвіріньканьем Дроздів і других птахів за рідноjу віроjу, уніjацькоjу j православноjу, — а також

вилімінуваньня з суспільности і літератури власне тих, хто зложив $^{9}/_{10}$ украйінскоі соціялістично-раціональноі літератури?

N. 25. Лист до І. Ф. (без дати). Chemin Dancet 14.

Шановний земльаче,

Вже більш місьацьа, як ја шчо дньа збирајусь писати Вам, та все одкладају, — бо шчо дньа чекају на јаку небудь одповідь або з Россіі, або од Ан-ча про ті гроші, шчо ја мусив получити (700 руб.). Вже з Јульа ја жду тих грошеј, двічі переказував у Россіју, двічі получив темну одповідь, шчо послані, — але јак?? не знају, — і головнішче, не получају јіх. Всьакиј скаже: коли вони послані, та не получені, то значить пропали, і значить тој, хто послав, мусить шукати јіх. Та така аргументаціја дуже за проста дльа наших льудеј! Так ја і бјусь ось уже 4 місьацьа, шчоб хоч передати кому слід таку просту річ, шчоб гроші не пропали в кінець хоч дльа тих, хто јіх посилав (јак вже се случилось). Між иншим обертавсь і до Ан-ча, так тој мені раз одповів, шчо чув, шчо гроші послані, — а в другиј і третіј сталось шче дивнішче. Звелів мені А-ч писати јому в Неаполь, а сам просидів 4 тижні в Римі і написав за день перед виїздом, шчоб ја писав не в Неаполь вже (звідки він не догадавсь витребувати мій лист!!!) а в Львів, на адрес П-ка (ја писав в Неаполь, по просьбі П-ка з тьурми, шчоб А-ч нічого јому туди не писав, нічого) або poste restante. Ја дльа вірности написав на адрес Б-ја, але виjать прошло більш 2-х тижднів, і нијакоіі одповіді не маjу. Чи А. живиј, чи вмер, чи дојіхав до Львова, чи перејіхав јого? і т. д. і т. д. нічого не знају! Тим

часом ja дожившся до краю, — так, чи jістемимо ми завтра, не знаю.

От через те ja не можу Вам добути Рejса (174 Ф.) j не можу навіть сказати, коли j jак добуду, чи отдам Вам моjу позичку. Тепер прошу Вас: 1) вибачити мені мій гріх, 2) написати мені, шчо чули об А-чу, 3) спитати Б-ja, чи дістав він лист дльа А-ча, а перед тим статьу дльа К. Ст. і шчо зробив з ними, 4) позволити мені послати другу статьу на Ваше имja і прохати Вас бути на далі посередником між К. Ст. і моjу (з Б-jем бог з ним! То А-ч видумав зробити jого посередником; ja просив перемінити, бо не хотів безпокоjіти Б-ja клопотами дльа „вителімінованого“, та, jак сказано, А-ч мого листу не дістав. А з того, шчо Б. мене не звістив про те, чи дістав він посилку і лист дльа А., бачу шче раз, шчо мені не слід навjазуватись Б-jу). Будьте ласкаві, одповідajте мені скорше на моjі питанья.

Прибавльу дешчо про літературні справи.

Перш усього випишу Вам кілька слів з „Кіевлянина“, 1885, N 190. „Изъ Львова пишутъ въ Варшавскія газеты“ (мабуть в В. Дневникъ):

„Къ стати сообщимъ со словъ галицко-русскихъ газетъ, что авторомъ издателемъ злополучной брошюры о Нар. Домѣ состоитъ нѣкто Мих. Ткаченко, — пошленькая личность, фигурирующая въ качествѣ издателя анархическихъ сочиненій Олены Пчілки, сестры извѣстнаго украйнофильскаго коновода Драгоманова і самой рьяной соціалистки“. Цьа виписка покаже Вам, на скільки ja був правиj, коли писав Вам, шчо за всьаку „народовську“ дурость і подлость в першій лініjі одповідати приходитьса нам, вителімінованим. А тут шче автор дурости і подлости навмисне звалив одповідальність на вителімінованого Ткаченка! На це жалівсь шче П-к і ja jому писав шче в останньому листі в Львів, шчоб він опро-

тестував ту брошуру, та він нічого не зробив. Не вже ж і другі, „Дѣло“, „Зоря“, котрі вважають Ол. Пчілку за свою сотрудницьу, те ж пропустьать мовчки свинство зроблене проти неї за помічьчьу народовця? Ja наперед знаю, шчо пропустьать! І тільки звертаю Вашу увагу на цей новий document humain.

Коли зайшла розмова про „Кіевлянинъ“, то скажу, шчо на дньах там явилась прокурорська статьтя проти украйнофілів з поводу романа Юрій Горовенко. Ja вже П-ку писав свою думку про цей роман: в ньому нема романа, нема характерів, в добавок автор не зна ні університетського ні гимназичного житьтя, ні деталів історіїі громади в Россіїі і почасти в Кийівщчині, ні росс. літератури, — наплутав анахронізмів, помилок всьякого роду, і в добавок зробив з свого героя явного дурня і навіть не украйнофіла, — бо ні один ні украйінофіл, ні навіть украйінський соціjаліст під команду Исполнительнаго Комитета не становився, бо Исп. Ком. зразу заявив себе централістичним. Весь роман з артистичного і політичного боку jесть верзьаканьня і чревовіщчаня школи С. Жука і подібної Кузьки.

До того автор в наjівній дурости дійшов до способів чисто шпіонських. Дм. П. Пучка — Дм. Павлович Пільчиков, Отава — Полтава, Ломаківська гімназіja — немирівська гімназіja, звідки вигнали недавно Лоначевського, звісного в нас під назвоjу Ломаки і т. д. „Кіевлянинъ“ і взьав дльа свого резьуме епіграф з „Горе отъ ума“: Ба, знакомыя все лица!!! Це резьуме наробило в Кийіві переполоху, але ж jій богу, слесарша сама себя высѣкла! Чудні льуде, всильуjутьсьа мирити з собоjу правительство (і jаке!), навіть одпихаjучи од себе сімпатіїі свіжих льудей, — і сами на себе подаjуть доноси поліціїі навіть в тому, в чому справді не винні! От так мудрий консерватизм!

По части украjінофільського консерватизму нове глаголаніje в „Дѣлѣ“, вже не цej раз Ал. Барв. про штунду, трохи не підбило мене написати jому полуотвертиj лист. Де таки видано, шчоб національна партіja одпихала од себе найбільше розвитих льудej з свого народу і цілувала зад найбільших ворогів своjіх? Та роздумавши ja вскромився: лізти мені до Б-ого не слід, в печаті галицькій нема мені міста, — напишу Петербуржцьам, може нагектографуjуть (Гуттенберг шче дльа нас зараньнья птицьа).

Заговоривши про „Дѣло“ попрошу Вас звернути ввагу редакціjі, шчо в R. des deux Mondes не було нijакоjі статьті про Костомарова, jак хтось ввірив „Дѣло“ (була в Revue Universelle et Bibliothèque Suisse корреспонденціja з Петербурга), а також, шчо в останьому N-рі зовсім невірно зрезьумовано замітку Р. Стар. про арест Куліша і Костомарова. „Зоря“ з страху (двоjакого: іудejського j украjнофільського) не привела з Р. Стар. кінця — самого головного, а „Дѣло“ не поньало j того, шчо написала „Зорьа“. Конечно, Р. Стар. у Львові нема. Так ліпше вже в таких случаjах буквально переводити хоть з „Зори“, ніж не бачивши в очі орігінала писати по фантазіjі.

Вашу „Зорю“ поздоровльаjу з кінцем пташиного романа Дрозда, та тільки коли на далі Украjіна буде надільати Вас комашиними творами в роді „Гессенськоjі мухи“, то публіка не багато виграje. Про Ваші замітки позвольте сказати, шчо тон рецензіjі на поетів „Ниви“ занадто вже драматичнвj і через те може образити особи поетів (котрі, звісно, заслужуjуть урока, коли не мовчаньа). До того треба бути консеквентним і не печатати в „Зорі“ такогож комашиного чириканья, jаке не подобаjетьсьа Вам в Ниві: і Гетьманець і Бердьajів тіж сами „Нивjане“. Простіть, коли

ja скажу, шчо j примiток до ст. Я. Ш. за багато,[1]) — а про Наріжного j зовсім не на місті, хоть і дуже цікава. (Ви б попрохали якого Петербуржцьа написати про Наріжного статьу довгеньку. На мій стид ja ніколи не бачив нічого з Н-ого, навіть „Бурсака“, про котрого частішче згадують, — бо нігде в наших сторонах не надибував його писаннів, а в Петербурзі ніколи не жив стільки, шчоб мати час взьатись до Публ. бібліотеки. А окрім того, шчо Н-ий вважаєтьсьа всіма в Россіjі за пролога до Гоголя, ja чув шче од батька (котрий проживав в 1824—1837 в Петербурзі, j писав з братом навіть украjінські стихи), шчо Н-ий був осередком доволі великого украjінського кружка, котрий приготовльав в Петербурзі поле длья Гоголя, а також і длья „Исторіи Руссовъ“ і Шевченка). Та не вже за рік цифри статистичні Я. Ш. могли змінитись так, шчо статья його стала негідною? Ja бojусь, шчоб Я. Ш. не вразивсь, шчо його праця пропала даремно. — Цікаво знати, хто автор Ruchu Literackiego. Мусить бути той же, шчо j фельjетонів „Дѣла“ про цензурні заборони укр. літ. в Россіjі, бо однаковиj початок і однакові помилки (напр. зарахованья Сперанського до Украjінців). Певно теж „націонал“ a la Конискиj, тільки дотепнішчиj і стараннішчиj. Жалко було б, коли не навчитьсьа по европейськи j крутитьсьа. Костомарова лист до „Сл. Зари“ звіснij в Россіjі (впрочім, кому?). За нього колись дуже лаjав Катков Костомарова дорікаjучи jому найбільш за раду: будьте прежде всего австріjцем а послѣ славьянином ъ. А це таж рада — будьте перш усього легальним, „помиріте з со-

---

[1]) Про містіцізм лишнья, бо Я. Ш. сам не каже, шчо він почавсь од Л. Т., тай Ви не праві кажучи, шчо він почавсь од Гоголя, а не од Адама.

бою урьад", котру додав Кост. і Коніському, як видно з фельєтонів „Дѣла". Це таж дурниця, котра продиктовала лакейському вступ до статуту „Нар. Ради" в Дѣлѣ! Ще де що треба б було сказати, та треба пускати лист. — Посилки Вашої вийать не получив.

Ваш М. Др.

Коли Ви бачите Терлецького, то попросіть його звести рахунок з Helfer'ом (чи як) про По вопросу о Малор. Литер. і одібрати в його останьні екземпльари. А то ні в мене ні в кого нема цеї брошьури, а їїї иноді питають[1]).

N. 25. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 8 Нояабрьа 1885.

Шановний земльаче,

Два дні назад получив ja лист В. Б., а вчора ввечері Ваш. Спасибі Вам за добре слово, а також і за 10 г. Остатні придадутьсьа на розсилку II. вип. П. Пісень. Посилаю j Вам. Отдайте, б. л., надписані екземпльари кому слід, а рештоју розпорьадітьсьа jак знаjете.

Спасибі за замір одрекомендовати мене редакції „Зорі" — та тільки ja думаjу, шчо даремні Ваші заходи. Один з редакторів — спеціаліст по словесності, так мусить і сам знати і моjі виданьа і навіть вартнішчі рецензії на них. Окрім того, коли рекомендація потрібна, шчоб ввести мене в сотрудники „Зорі", то це тим паче даремна річ, бо ja писати в „Зорі" сам не стану,

---

[1]) З кінцевих уваг сього листу видно, що він написаний у перших днях жовтня. Згадана в листї стаття „Ruch literacki Rusinów" була друкована в варшавськім Ateneum, автором її був справдї Коніський. *І. Ф.*

поки там редактори Партицькиј і М. Под. Ви знајете, шчо написав Парт. про мене в Газ. Шк. а потім в Зорі-ж (Черкезов і Маріја). Партицькиј знав шче з мого перејізду через Львів в 1873 р. моји політичні думки, бачив јіх в переднім Слові до Федьковича, котре сам росхвалив в својій же Г. Шк. І після цього всього він написав, шчо мене р. урьад послав за границьу проповідать „нігілізм“. Потім тој же П. вилајав мене за Черкезовим, котриј (теж свого роду Парт-иј, бо носивсь по Женеві з мојім рукописом, з котрого зроблена Истор. Польша) все мене оклеветав за те, шчо ја не пристају до „нігілізму“. Нарешті за Марију П. зробив з мене полонофіла. Після цього всього Парт. або просто подлиј чоловік, або маје јакусь політичну ј приватну мораль не з тијеји планети, на котрij ја виріс. Јак же нам бути в однij хаті, або шче мені проситись у јого хату? Ја навіть вважају те, шчо моји товаришчі, котрі посилали мене видавати Громаду і котрі підуть в „Зорьу“ П-ого, ламајуть cuncta divina et humana товариських умов од розбіјницьких до політичних, од нумідијських до европејських. Та нехај другі робльать, јак хотьать, а ја на старости не хочу робити безстидство і молодим льудім погожі приміри подавати. Шчо Парт. одкликав своји слова (једина чесна умова!), це бути не може.

Отже прошу Вас нічого з мојіх рукописів, шчо в Вас је, в Зорі не печатати. (До того ж про Тургенева ј реферат тепер вже застаріли). Звісно, шчо сами Ви можете писати про моји праці, шчо Вам завгодно. Ја тут ні при чому. Ја б навіть радішчиј дати Вам всі рецензіји про моји виданьнја, не дља того, шчоб то був матерјал дља рекомендаціјі мојеји, а дља того, шчо в тих рецензіјах говорить сьа ј про

Украйіну, — та на лихо в мене самого нема кількох з найважнішчих рецензій. Те, шчо зосталось, ја Вам пошльу; робіть, шчо знајете.

А Ви без усьаких рекомендательних замірів зробіть рецензіју на Пол. Пісні. Це Ваш обовјазок, — бо справді смішно, шчо про них був спомин у Французів і Англичан, а не було навіть бібліографічної звістки в Галичині, навіть ради матерјалу, котрој всеж таки народ наш наробив. Розбираючи, Ви певно шчо небудь скажете таке, котрим ја можу покористуватись. Жаль, шчо ја не знају, јаке власне „незнатьтьа фактів" (помилки?) мені закида Кон. Може ја справді в чому небудь пробрехавсьа: література украјінсько-галицька часом труднішча до вистудіјованьа ніж логографи. Ја не читав шче дальшого протьагу статьті Кон. (окрім початку). Про автора скажу, шчо Ви трохи помильајетесь, коли кажете, шчо ја мају „неприхильність до цього чоловіка". Јого власне не льубльать і не поважајуть в Россіјі, — але ја јого мало знају. Мені навіть симпатична јого вјідливість в украјінську справу, і в короткој час нашого знакомства в Кијіві ја всьаково старавсь бути з ним добре. На остаток ми навіть умовились видати в купі Антологіју поетів укр. (по јого просьбі), при чому ја написав јому схему і мусив написати переднье слово, коли він вибере взірці. Та тим часом вијшла Lex Jusephovicia і Кон. јак тонкој конспіратор і мудрој оппортуніст порішив обійтись без мене і јак јурист, задумав підвести під царськиј урьад легальну міну: послав своју антольогіју в Петербург в цензуру, а там јому зјіли јого працьу, не вернувши навіть манускріпта, з котрого він не залишив собі копіјі. Хоч правда, новиј манускріпт не трудно було зробити (бо такі речі по готовіј схемі робльать писарі) ј послати на друк в Галичину, де дльа таких книг је вла-

стива публіка — та після мудрої легальної міни це б була вже „шкодлива для діла нелегальність“. Через таку мудру міну трохи не пропав було роман „Воли“, котрий перше був пропущений цензурою, а потім спинений і котрого ja три роки видирав з Росії. То так наша антологія і пропала. На звістку про це, — памятаєтьсьа, в листу самого Кон., — ja одповідав приказкою: „Привикла собака за возом ходити, то і за саньми побіжить“ і запитом: чого ж він другого ждав? На тім наші відносини скінчилисъ. От власне подібними мудростьами Кон. мені і найбільше антипатичний. Подібні мудрості мирьатьсьа в його з узісінькою національно-сепаратистичною ідеєю і вкупі з безталантливостію і необразованностью роблять з його прешкодливу фігуру, котра дає примір украйнофілам-чиновникам і збужує велику нехіть до украйнофільства в середніх верствах інтеллігенції в Россії і у молодіжі, котра бачучи рухливість Кон. і не бачучи прильудної йому оппозіції з боку украйнофілів, уважа його за репрезентанта украйноф. ідеї. В кінці всього за Кон. скрізь іде глупость і плутанина jак раз львівсько-народовська, з котрої навіть самому Кон. нема користи: бо і начальство його на грьаниці потрусить і публіка не пожалуje за ним. Ось слухайте про одну мудрость Кон. і комп.! Задумали вони показать украйінство в київській городській думі (раді) і подали петіцію, шчоб назвати одну школу именем Шевченка. Підписатись склонили самого кн. Репніна (онука того, шчо Ш-ко в його проживав), коли це — баць! царьа вбито! Дума не хоче слухати про Шевченка, сам Репнін бере назад підпис свій. Звісно, Кон. і украйнофілам назад ітти не можна. Ось Кон. і каже, шчо Ш-ко сам тогож бажав, шчо і царь-освободитель. Звісно, не помилився: Кон. і К-о тілько даремно осрамили

Ш-ка і все таки подали самі на себе донос, бо всі 13 чоловіка, шчо подписали петіцію, записані були в неблагонадежні. Це характерний примір украјнофільського оппортунізма, з котрим ја завше боровсь і за котрий мені так противний Кон. не јак чоловік, а јак метод думати ј чинити.

От через те мені так і гірко було побачити, шчо „Зоря“ вијшла не новим органом, а суммоју двох Конніськородів, россијського ј галицького, під Вашоју етікеткоју, через котру скрізь льуде будуть мати право вважати Коннізім за правдиве украјнофільство. Ну, та тепер нічого про те говорить. Тепер треба ждати часу, коли дльа Вас і всіх свіжішчих елементів в Галичині і в Россіјі вијавитьсьа неможливість іти вперед при такому компроміссі, — инакше, коли Ваша „Зоря“ або розвалитьсьа, або перејде в Ваші руки цілком. Ја б бажав, шчоб розвалка вијшла з за јакого другого предмета, а не з за мене. А все така і ті кілька NN-рів „Зорі“, котрі вијдуть з Вашоју етікеткоју при Конніземах (в роді про Штунду) і других дуростьах і лакејстві в „Дѣлѣ“, багато пошкодьать украјінському руху в Россіјі, — бо знајдутьсьа в ріжних лагерьах обрусителів (од „Кіевлянина“ до народновольців) льуде, котрі будуть тикать пальцем в усьакі такі речі, прибавльајучи: „Ось, мовльав, шчо таке украјнофільство“. Так шчо ж будеш робити?! Нішчо на світі не пропада! То ј Конніськиј мусить мати свій плід. З сього боку вилімінованиј з Гуттенберговських станків украјнофільських ја мушу взьатись до архајістичних способів противудијства наслідкам Конніземa і думају написати кілька заміток, котрі може будуть гектографовані (все таки новішча штука, ніж гусьаче перо!). Почну в „Штунда і украјнофільськиј консерватизм“. Одначе це вже проекти. Шчо чути про Павлика?

Чи дістав хто ті 50 рубл., шчо мусили прийти йому з Россіїі? Чи передані йому?

Ваш М. Др.

Чи писав Вам Петербуржець? Мені писав, навіть приписав, шчо гроші за книги посила, та ja не получив. Кумедіja jакась робитьсьа по цій части з нами. Можете собі вообразити: навіть жінка моja не дістала своєjі ренти, котру вона мусила получити шче в Семтембрі (225 руб.). Двічі писала матері мойій — нема одповіді. Мабуть нечиста сила jакась хоче нас „ізмором видушити". Vederemo! Чи нема jакоjі спасенноjі душі в Відні, шчоб могла зробити дльа мене дві три невеличкі виписки з дejаких німецьких книжок, без котрих ja не можу викінчити однійеjі своєjі праці по folk-lore? Перше це робив мені Польанський і добре робив, спасибі йому. Та jак настав Ausnahmszustand, то П. написав мені, шчоб ja ні до кого не озивавсьа, поки він не напише. Та так і стоjімо доси! Ja вже в Дармтштадті вишукав собі благодітельного Німцьа (можете вообразити собі, Oberst і Бісмарка не бойітьсьа), та дечого нема в бібліотеці Гессенського Височества такого, шчо мусить бути в Австро-Венгерського Величества. Та ось біда, хоч би знajти в Відні між земльаками не то вже благодітельного Oberst'a, а хоч би Freiwilliger'a, котрий би не бojавсь під Ausnahmsgesetz виписати дльа мене три казочки про Pzinzessin im Sarge, Der dankbare Todte і т. и. Боги безсмертні! jакі малі бажаньньа моji!

P. S. S. Гльанувши між своjі книги ja майже не найшов газет з рецензіjами на моji виданьа. Шчо можу дістати, скоро вишльу. А тепер посилаjу короткий index. Противно було мені писати jого: на Вашій душі гріх.

За сим на окремій картці переписано реценвію проф. L. Léger на книжку „Нові украінські пісні про громадські справи“, поміщену в Revue critique d' histoire et de littérature 1881, N. 47, і дописано в низу олівцем:

Отсе переписував ja ці слова Француза, тај думав: Oj ти брате, ти Мусію, чи бачив ти таку чудасію? — На батьківщині або ні слова про твою працьу, або лајка j клевета, між иншим навіть, шчо ти Льахам-панам продавсь. А чужі говорьать про працьу j навіть ті, шчо, јак Леже, був колись за одно з Мьеославским, тепер признаје публично своју помилку з поводу твојеји праці“.[1]) Ось на це ja б звернув увагу, колиб писав про такі реценэіји. Цьа чудасіја возможна тільки в землі, котра властиво шче не доросла до літератури, шче нічого не читаје.

N. 26. Лист С. Тургенева з увагами М. Драгоманова.

Смерть І. С. Тургенева (д. 4 Сентьабра 1883 р.) викликала ріжні маніфестаціји по всему цівілізованому світу, а між иичим у Галичині. Уже з сего одного можна думати, шчо галицко-рускій публиці буде цікаво взнати, як судив знаменитиј писатель про справи, котрі најблизше торкајуть саму ту публіку. По тій то причині вијмају ja з збору споминів мого — хоч не дуже то близького знакомства з І. С. Тургеневим, про котре ja

---

[1]) Ось відповідне місце в рец. Леже: Les chants sont pour la plupart des chants de haine, le Jacques Bonhomme de l' Ukraine n'est pas tendre pour ses maîtres; il maudit la corvée; il abhorre le service militaire. Un fait intéressant au point de vue de l' histoire générale, c' est la haine que ces chansons respirent pour les Pans (seigneurs) polonais. Les nombreux textes cités par M. D. prouvent d' une façon irréfragable l' erreur de ceux qui, en 1863, ont voulu étendre à ces provinces l' insurection du royaume créé par le congrés de Vienne.

в свій час опублікую найцікавійші дльа громади факти, одну частинку, а з листів, котрими удостоїв мене незабутнїй покійник, один листочок, котрій ja в орігіналі радиј буду дати до збору автографів jакого небудь галицького товариства. Ось дипльоматична копіja згаданого листочка:

Парижь
50, Rue de Douai.
Вторникъ, 21/9 Марта 76.

Милостивый Государь!

Я получилъ въ одинъ день и Ваше письмо и Повѣсти г. Федьковича. — Искренно благодарю Васъ за столь лестный знакъ вниманія. — Я успѣлъ безъ большого затрудненія — прочесть Ваше предисловіе — и могу сказать, что раздѣляю вполнѣ Вашь образъ мыслей — въ чемъ я впрочемъ не сомнѣвался, зная Ваши прежніе труды и Ваше направленіе. — Какъ только я прочту повѣсти г. Федьковича — я позволю себѣ выразить Вамъ, съ полной откровенностью, мое мнѣніе. — Заранѣе чувствую, что тутъ только и бьетъ ключь живой воды — а все остальное — либо призракъ, либо трупъ.

Примите увѣреніе въ совершенномъ уваженіи и преданности

Вашего покорнаго слуги
Ив. Тургенева.

Шчоб пojаснити сеj листок, ja мушу добавити від себе пару слів. Листок сеj jесть відповідь на моjу записочку, при котріj ja відіслав Тургеневу з Віднья в 1876 р. недавно перед тим видану мноjу в Кіjіві книжечку, Повісті Ос. Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство. Окрім чого другого ja думав, шчо мушу відослати до знаменитого писателя, котрij

переложив на свою рідну, великоруську мову „Народні Оповіданя“ украйінського повістьара Марка Вовчка — повісти нашого буковинського земльака, котрий в австрійській части нашої країни займає також саме місце, як М. Вовчок займає в части російській. Ja не ждав, шчо знаменитий писатель, далекий по своїм звичайним інтересам від наших кутків, зацікавить сьа подрібностьами про літературні справи і незгоди, про котрі говорило моє переднье слово до повісток Федьковича. Аж вийшло инакше, як бачите. Тургенев не тілько звернув на се увагу, а j подав свій міткий суд про напрьамки і школи в галицькоруському письменстві. Шчоб точнійше пояснити той суд, ja мушу нагадати основу мого „Переднього слова“, з котрим „вповні“ згодив сьа Тургенев. Ja поділив головнійші напрьамки в галицькоруській літературі і відповідно тому в політиці на три круги: перший австро-рутенський, клерикально-бюрократичний; другий той, шчо не зовсім точно звуть обще-русскимъ або русскимъ, а третій народно-украйінський, до котрого належить і Федькович. Про ті три круги говорить Тургенев в остатних словах свого листу до мене. Тілько в народно-украйінському, шчиродемократичному напрьамку чує автор „Записокъ охотника“ жерело живої води, а все проче в Галичині дльа него або марево або труп. Шчо власне „призракъ“, а шчо „трупъ“ — сам не берусь догадуватись, а оставльаю се другим. Sapienti sat. М. Д.[1])

---

[1]) Ще перед одержанем попереднього листу Драгоманова (ч. 25) була отся статейка надрукована в „Зорі“, ч. 21 з д. 1 (13) падолиста стор. 248—249 з ось якою мовою увагою помещеною в нотиї: »Зараз по смерти Тургенева, в осени 1883 р. одержав я від многозаслуженого видавця „Историчних пісень Малоруського народа“ повисший лист знаменитого покійника ураз із заміткою, поясняючою значіне того листу. На преве-

N. 27. В редакцію „Зорі“.

Ласкаві Добродії!

З превеликим жалем ја мушу просити Вас вмістити в Вашій газеті оцеј мій листок.

В 22. Ч. Вашої „Зорі“ ц. р. побачив ја мою замітку з листом до мене покійного І. С. Тургенева, а в примітці до неї кілька слов, підписаних д. И. Ф., про попередню дольу цеї, замітки, а в кінці „бажаньня не тільки власне (д. И. Ф.) але ј загальне, шчоб і дальші листи Тургенева до д. М. Д., јак також јого споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

З поводу цього всього ја мушу сказати, шчо 1) замітка моја з листом Т-ва була послана мною в 1883 р. — саме тоді, јак смерть Т-ва вживалась звісними льудьми јак привід до демонстрації проти народньо-украјінського напрьамку в галицько-руському письменстві, — послана не д. И. Ф., а в редакцію „Дѣла“ і шчо таја редакција не схотіла напечати јіјі;

2) шчо ја тільки прохав д. И. Ф. відобрати від ред. „Дѣла“ ту замітку і вернути јіјі мені, јак документ, котрий, враз з ненапечатаньньам јого в газеті, котра вважајетьсја за орган „народовців“, може служити показом певного градуса

ликий жаль і лист і замітка з причин від мене незалежних не могли в свій час бути напечатані. Судячи однакож, що такі річи, як голос Тургенева о нашім письменстві, ніколи не тратять живого інтересу, особливо тепер, коли наша публика за посередництвом видаваної п. Лужницким »Библ. русскихъ писателей“ має нагоду знакомити ся в творами Тургенева в оріґіналї, я подаю сей лист ураз із замітkою до прилюдної відомости в „Зорі“. Думаю при тім, що виражу бажане не тільки власне, але й загальне, щоб і дальші листи Тургенева до М. Д. як також його споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

Наслїдком сього був поданий далї документ N. 27. *І. Ф.*

морально-політичного розвитку звісної группи гал.-руських дійачів, але

3) ja не давав д. И. Ф. порученьня печатати мою замітку в „Зорі“, з причини по котрій

4) ja не можу також сповнити j бажаньня, висказане в примітці д. И. Ф.

Ja не можу нічого дати в газету, котрої одвічальним редактором состоїть особа, шчо написала про мене j про мою публичну дійальність такі речі, jакі зацікавлені тим можуть знajти в „Газетѣ Школьнôй“ 1877 р. і в самій „Зорі“ недавніх років, — бо вважаю противним інтересам нашої молодої літератури заводити в нїй звичаjі Гоголевих геройів на взгльад Ноздрева, котрij „встрѣчался съ тѣми пріятелями, котрые его тузили, и встрѣчался, какъ ни въ чемъ не бывало: и онъ, какъ говорится, ничего, и они ничего“.

Прошу приньати завіреньня в пошані Вашого покірного слуги.

М. Драгоманов.

Женева 19 Нов. 1885.

N. 28. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 7 Dek. 1885.

Шановнij земльаче.

Давненько вже треба б було мені Вам одповісти на Ваш лист, та дуже був затурбованij виписками з книг, котрі безпремінно мусив вернути в Дармштадт на строк. Та до того наскакували цікаві речі в нових книгах, то так і записувавсь і зачитувавсь до задуру, шчо просто иноді пера не хотілось вже брати в руки. Окрім того все ждав надходу з Румуніjі збірки Gaster'a (Litteratura populara romana), шчоб змогти Вам де-шчо

положительне написати про кольадку Вашу. Чомусь не надходить. То вже треба писати, а то шче будете лаяти, і по праву.

Ja радніщчвј стати у Вас до праці над поділом Folk-lore з нового року. Воно і так јак Ви пропонујете добре; шчоб давати цікаві шматки з приміткамн, — а то мені здајетьсьа шче ліпше пустити попереду сістематичнвј вступ, — напр. переклад статі Cosquin, Les contes européens et leur origine, котру було ја виготовив (з приміткамн з укр. матерјалу і переднім словом, котре ліпше обернути в заднье, про науку про казки на Украјіні) длья К. Стар. Також ја радив би почати видаиьнья матерјалів з чогось капітального, — напр. з збірки кобзарських дум зробленоји шче в 1808 р. (цікава і історіја цеји збірки!). Варјанти пречудесні і дејакі зовсім нові. Цьа штука зразу заставить говорити про себе вченвј світ. Так напишіть Вашу думку, — і ја зараз же прилагожу до печати. Тільки шче одна подрібність: вже етнографічнвј матерјал не можна печатати Вашеју „етимологијеју“. В загалі скажу, шчо Парт. і потім В. Барв. зробили велику дурницьу своїм поворотом до етимологіји, тоді јак бачу і з корреспонденцій про „вандрівку“ цього року, народ льубісінько читаје нашу украјінську фонетіку; (і тут народовці погнались за панами і випустили народ!) і колись пријдетьсьа ж вертатись і од цијеји дурости на покинуту розумну дорогу. От початком повороту може бути печатаньнья хоч етногр. матерјалу фонетикоју, тільки вже радікальноју, „громадськоју“, котру вжив же Ом. Ог. в Studien. То ја б радив такоју фонетикоју напечатати кобзарські матерійали.

Кольадка Ваша дуже цікава. Вона з тих, шчо ја колись назвав „богумільськими“, — і тепер, післьа однијеји роботи петерб. академика пр. Веселовського ја бачу конечне, шчо іїх не пијмеш

без порівняння з грецькими, болгарськими і румунськими духовними стихами. Я вже і для других цілів виписав собі деякі букарештські і атенські видання, а тепер вони пригодяться і для Вашої кольадки. Тільки пождіть трохи.

І на шчо Ви поспішились з листом Т-ва і моєю заміткою? Хай би собі одійшов Парт. в народовську „нірвану“. А тепер я мусив писати протест в „Зорю“, кажу мусив, бо бачу тут діло принціпа, а не особи. Найприкріше мені в цьому ділі власне те, шчо принціп мушу боронити я, а не другі. Назад я не одступлю, коли б П-вій не напечатав мого листу (хай коли хоче, лає його і мене, як хоче), то я попрошу Вас напечатати його, коли П. вийде; коли Ви не напечатаєте, все буде кінчено між нами. Я шче не написав Вам всього, шчо треба було про статьті про Біблію і христіянство. До тих книг, котрі Ви назвали, добре б прибавити Wellhausen, Prolegomena zur. Gesch. v. Israel і Stapffer, Paléstine au temps de Jesus. Та я думаю, шчо багато часу пройде, поки Ви чи хто иншій збереться на оригінальні статьті в цих справах. Та не так воно і легко. От тим то я і радив пускати переклади невеликих статей популяризаторів таких як M. Vernes, котрі і самі пишуть і спеціальні речі (це найліпшиј род популяризаторів, котрий особливо розплодився в Англіі). Новішча, позитивна польська література почалась з перекладів; колись ними майже цілком поповнювались Niwa і Prz. Tygodniowy, а тепер Польаки вже мають і оригінальні праці новоі школи. А ми все збираємось! Справді, подумайте про переводи! Для того я б радив би Вам мати Revue Politique et Littéraire і Revue Scientifique. Там трапляються статьті як раз підхожі для „Зорі“. Пропустив я вишче сказати про Де Губернатіса Folk-lore в Італіі. Я не читав статьті, бо Auf

der Höhe не бачу, але знаючи Де Губернатіса думаю, шчо він тьагне все на міфологію à la Grimm і M. Müller (як напр. не тільки в своїй Zoological Mythologie, але навіть в новішчвї Storia delle novelline popolari) і через те думаю, шчо ліпше його не переводити.

Не радив би ja Вам чіпати j мою Корделію: дуже вона далека од украjінських тем. Вже ліпше зверніть увагу на статьту Галичанина Кузьмичевського в К. Старині Ноябрь. Там той же метод показанїj на близькому матерjалі. З Петербуржцем шчось сталось не так, jак Ви думаjете. Він мені було писав, шчо перевозка пішла добре, а також, шчо гроші вже посила. Тим часом ja jіх не получив. Через кілька днів получив виписки з книжок без усьакоjі приписки, — а далі нічого. Ja послав на даннїj адрес одповідь на питаньнья, прислані шче з дороги, — і не маjу нijакоjі звістки. Може вже „нечиста сила“ добралась, а може j звичajна „обломовшчина“! Хто jіх, Россіjан, розбере!! От з К. теж не маjу ні слова, а між тим В. Б. обіцьав через 2 дні попрijізді написати. Прости jіх Господь! Жалко тілько, шчо при таких звичаjах нijака робота не піде, бо j ці звичаjі jесть тільки експонат тупости натури.

Чи получили Ви книги? Чи роздали, кому слід? Чомусь „Дѣло“ в бібліографіjі не згадуje. Прийдетьсьа послати jому гульдена, шчоб, jак колись, напечатало хоч торгову звістку, коли вже не хоче літературноjі. Jій Богу, не хочетьсьа мені самому робити jім сорому, — а шчо ж мені робити? Треба ж jакось дати знати льудім, шчо працьа вийшла.

А шчо, чи знajшов Терл. в Відні кого небудь, хтоб захотів виписати мені де шчо з книг? Вас ja спитаjу: Чи jе в Оссолінських Караджича Приповjетке, Афанасьева Поэтич. возврѣнія славянъ на природу, Пыпина Отреченныя

книги (Апокрифи), Тихонравова Апокрифи, Буслаева, Историч. Очерки р. лит. и ин.? Коли јесть, то ја напишу, шчо треба мені вислати.

Чи можна вже вислати мені назад книги по звичајному праву ј артельам, котрі ја послав дльа кружка Вам і Павлику? Тут вже јесть льуде, котрим цього треба.

Ваш М. Др.

Спитајте Т-ого (котрому кланьајемось), јакиј тепер адрес Січі і чи можна послати туди Політ. пісні?

N. 29. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Dek. 1885.

Шановниј земльаче,

Оце зараз получив Ваш лист. Јіј Богу, тепер коли ја прочитају в Faits divers в нашіј Tribune de Genève, шчо в Львові прјіньата на раді народовців нова конституција ходити на чотирьох ногах, то зовсім не здивујусь! Шче Ваш комітет і листу мого печатати не хоче, післьа того, јак без всьакого права потьаг мене в своје болото! Мусить же бути јака небудь одповідь на запросини од „Зорі“ мені — спочивати ј на далі в тому болоті. Але хај, јак собі хоче комитет, — а коли він не напечата мого листу, то ј це буде новиј факт, котриј буде судити скоро галицька українська публіка. Та зоставмо на боці комитет, — а поговорім проміж себе.

Ви зовсім помильајетесь, думајучи, шчо мені треба „сатісфакціјі од Парт.“. Јакі сатісфакціјі од чоловіка, котриј свідомо набрехав в Газ. Шк., шчо ја затьагав у своји сіті народовців і коли вони одвергли мене, обернувсь до молодих, котрих і обаламутив і т. д., — тоді јак сам П. був на

тому зборі в К. Сушк. в 1875 р., де ја на питања: чого Ви од нас хочете? — одповів: нічого, окрім того, шчоб Ви не виставльали себе репрезентантами нашими; ідіть самі по собі, а ми будемо јти сами по собі. Теж саме казав ја всім народовцьам в місті і кожному нарізно і будучи ві Львові в 1876 р. (Теж саме говорить і тепер мій „протест“ в Зорі). Цеју брехнеју П. показав, шчо він чоловік без чести, — јак непотрібностью цеји брехні і неконсеквентностью перебріхуваньа Черкезова ј Пихна в „Зорі“ показав, шчо він і розуму недалекого, а од таких льудеј навіть амбіција піхотних офіцерів не требује сатісфакції. Це до особистого боку діла. З літературного ж боку між нами нема ј не може бути конкуренції: ја јому не перешкоджују, ні П., ні кому другому лаври од публіки пријмати; моја ж робота теж перед публікоју і хоч на мене лаврів і не кладуть, а все таки роботу ту знаюють льуде ј на Украјіні ј за границеју, так шчо коли б ја навіть був амбітни ј, јак гусарськиј корнет, то міг би обијтисьа без декорациј П-го і К-о. Не о таких річах мені јде в усьому цьому ділі, — а о достојінстві льудини! І најгірше мені тут те, шчо власне ја мушу боронити це достојінство в цьому ділі, а не хто другиј. Простіть, коли Вам скажу отверто, шчо мені гірко, јак таки Ви так мало набули собі ньуху, шчо втискали мене в „Зорьу“, — та шче ціноју уступок! — А ларчикъ просто открывался! Шче Давид, хоч сам був не великиј джентльмен, сказав: „Блаженъ мужъ иже не иде на совѣтъ нечестивыхъ.“ (Всѣ святые говорили по русски!)

Ја думају, шчо не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваші прогрессісти не зарубајуть собі на носі цього псалма! Ја зовсім не фанатизм раджу, а спокіјниј одхід на своју дорогу власне од Фанатико-мертвьац-

тва. Ваші народовці повторьають Левицьких, котрі зайіли Шашкевичів, — свьатоюрців, котрі їіли самих народовців; вони готові спалити всьякого, хто не їіх, — а сами вони хто ј шчо?! Гроби, навіть не поваплені!

І Ви мусите уступати їім! Себе калічити! Дльа чого?! Скажіть хоч Ви осібно, шчо виграли Ви, до чого довели кого небудь з того самого часу, јак післьа Гр. Друга Ви појавились в „Дѣлѣ“? Про „Зорю“ скажу, шчо останні NN. навіть гірші, ніж були за часів Партицького. Виграли ми, значить, тілько те, шчо тоді коли хто казав: „Ну, та ј дурні льуде украјнофіли, шчо в јіх такиј орган“, ми могли сказати: „Та це не наш“, — а тепер того сказати не можем. — Моја думка про Ваші проекти видавницькі така: шчо або кидајте Зорьу, і цілком отдајтесь свому органу, — або нічого з Вашого двоголовіја не буде. Не будь народовці такі неуки ј пустоголові мертвјаки, а при тому ј фанатики, — то може булоб з ким держати коаліцијниј орган, в котрому вони б писали своје, а Ви писали своје в с е (хоч це ј трудно), — а тепер вони на Вас непремінно цензуру накладуть, коли вже вони вихолошчујуть (простіть слово; це колись Ів. Аксаков видумав про цензурну печать) самого Шевченка.

Нічого прибавльать, шчо коли Ви заложите собі .свіј орган, то ја візьму в јому дольу, јаку сами мені назначите. А дльа „Зорі“ нічого не припільу, поки не надрукујете мого листу. Про кобзарські матерјали скажу, шчо ја јіх в усьакиј час можу надрукувати в Россіјі, навіть в Р. Архиві, чи Р. Фил. Вѣстн., та тілько мені цього не хочетьсьа, бо хочетьсьа звернути тими матерјалами увагу всього вченого світу на „своју хату“, а не на „позичену“. (Правду сказавши, ніхто. јак та наша дурна хата, ј не винен, шчо јеји або не знајуть, або шче ј носа од неји вернуть!!). Додам

шче, шчо уваги до кобзарських матерjалів ja думаjу писати найкоротші: тілько показати варjанти в раньших варjантах, і нагадати хронологіjу. Другі матерjали пожалуjста шліть. За книжки спасибі, — хоч шче не принесли. Krauss'a не посилajте, в мене jетсь.

Ваш М. Др.

Посилаjу картку, котру був написав ранком. Не забувajте, шчо статьтьа про інтермедіjі Гаваттовича не моjа. Пригадав ja шче Гессенську муху. Воно мені не подобаjетьсьа своjею нереалностью. Це зовсім запізнена Квітковшчина j Стороженківшчина; на ділі j мужики наші j чиновники не такі дурні, j коли бувajуть дурні, то не так, не на такиj лад. Це тільки автор од поганоjі маньери, або j од малого розуму такого з себе дурника вдаje.

N. 30. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genveè 28 Dek. 1885.

Оце дістав Ваш лист. Дуже вдьачниj за виписку з Barącza, а за зміст вдвоje. Cyrograf варjант польськоjі казки, дуже віддалениj од наших (Драгом. стор. 71, 73; Чуб. I. 201—203. II. 27. Рудченко I. 27—39) і дуже подібниj до Kolberg, Lud VII. 70—37. А з змісту Barącza бачу, шчо мені хоч душу чорту закласти, а збірку ту добути. Мені казав хтось з тутешніх Польаків, шчо Barącz у Львові. Чи не можна до нього самого дійти та випрохати книжку? А поки шчо будьте ласкаві спишіть N 44 (Grzegorz), 45 (Вij-Бурьака) і 55 (Kozak). Тільки прошу писати трошки виразнішче, бо ja Ваше польське писаньнье з трудом розбирajу. Та шчо таке в N-рі 4-му? Може спишіть і jого. Ваша казка — варjант

Драгом. стор. 329 (Дитя съ ангельскимъ голосомъ и М. Богатий) і маје звјазки з легендоју про Константина В. (див. в Romania, 1877, Веселовск. Le Dit de l'empereur Coustant), тільки осложнена мотівами одшукуваньчьа усьаких чудасіј. Цікавиј варјант! А про Ваші бібліотеки, шчо не мајуть навіть Караджича, не знају вже шчо ј казати. Коли не знајдетьсьа в Відні благодітельа, шчоб там виписував, то хоч кидај перо!

Про Свидницького, на жаль, нічого не можу Вам написати, бо не знају навіть, про јакого Свидницького јде діло. Ја колись шче студентом стрічав двох Св.: один, Јсаіја, був зовсім божевільниј, в Кијіві більш мовчав, ходив по товаришчам, читав книги та заносив јіх в чужі квартирі, а в Одессі в 1866 р. зробив донос на украјнофілів, такиј дурниј, шчо начальство нічого не второпало (сам Св. про те розказував, а мені передавали в Одессі в 1867 р.), ј пожаліло навіть тих 25 р., шчо јому за донос дало. Не думају, шчоб цеј Св. написав роман. Другиј, брат јого Анатоліј написав було кілька етнограф. статејок в Основі і був чоловік не без розуму, хоч дуже необразованниј. По ідејам був гајдамака (він зложив пісньу „В полі долья стојала", або ліпше переробив з народньоји, додавши куплет про ножі на царів та на панів). На решті теж јакось з глузду почав зјіздити, бо став пити дуже, казали, через несчасниј сльуб (колись мені Д. Мороз росказував, шчо пријшов до јого Св. і казав, чи не міг би тој взьати од нього жінку і т. п.). Цеј Анатоль вмер в Кијіві шчось в 1867—8 році; перед смертьу він служив в архиві в университеті, а раніше був знов на Подільу вчителем в повітовому вчилишчу. Коли роман написав јакиј небудь з цих Св-ких, то не диво, шчо Вам ніхто з Кијіва не шле біографіји, бо з тамошніх теперішних льудеј ніхто про них не зна, окрім

В. Б. Ок-гого шче в мене не було ј звістки про нього ја не мају, бо навіть одповіді на лист јому (з Піснями) до Ст-ва не получив. Дам јому все, шчо сам схоче взьати. З К. получив 150 р. (через Париж), але ані слова листу. Радиј, шчо В. Б. живиј, а шче радніщчиј, коли він здоров. В Петербург мав окказију передати про те, шчо Ви до них писали. Та јак Ви јім писали? Ја бојусь, шчо коли вони зоставльать листи довго лежати, то шчоб шче не в л о п а л и с ь!

З „Зореју“ ја, јеј Богу, не второпају, чого Ви од мене хочете, јаких уступок? Ја јіјі не чіпав і радніщчиј був дати јіј моју працьу, коли там не буде II-ого, котрого ја теж не чіпав (навіть хвалив). Лиш тоді, коли мене посаджено в болото, ја написав, шчо там сидіти не хочу і од цього одступатись не мају права. Нијакого виходу тут не може бути, јак напечатати мій лист. Не захотьать, ја мушу јого напечатати окремим листочком і розіслати земльакам, між котрими знајдутьсьа льуде (тепер нехај мало, але за кілька часу більше), котрі не погладьать по головці „Зорьу“ за те, шчо навіть не захотіла напечатати мого листу. Значить, коли ја встојују на тому, шчоб мій лист був напечатаниј в Зорі, то це в јеји інтересі, а не в мојім.

Далі, — звісно, ја радиј скорше подати на світ дејакі свої праці (хоть не дльа того, шчоб під старість держати екзамен перед галицькоју публікоју на тітул патріота і т. и.) через Зорьу, та коли дльа того треба мені перејти через унижењња ј піддержувати паскудні норови в літературі, то ја тим паче можу пождати, або пітти і в чужі хати. А в својій хаті хај вже собі без конкуренції сидить правда і вольа д. Партицького! Вам ја не радив кидати „Зорьу“, а тільки казав Вам, шчо поки Ви собі по крајній мірі не вимовите а в т о р с т в а в Ваших сојузників, то

в Зорі нічого бути не може. З того, шчо Ви в мене просите уступок, бачу шче раз, шчо Ви нійакого авторітета не маєте, шчо Ваш сойуз значить і не сойуз, не компромісс, а простий „полон у песиголовців“, і коли Вас туди завдала не Ваша волья, а добрих товаришчів, то тим більш мені Вас жаль!

А вийать таки дуже жаль, шчо Ви поспішили обявити, шчо на той рік дасте Коскена і д. в Зорі, — бо ja Вам писав, шчо jак теперішнья редакція не зхоче печатати мого листу, то ja попрошу напечатати нову редакцію (конечно, з приміткоју об тім, шчо стара не зхотіла) і безтого не можу давати шчо небудь і новій редакції, бо значило би, шчо ja предоволен зазивом старої. Знов кажу, шчо найліпший вихід з цього кругу — напечатати тепер же мій лист і дати П-ому, нехай лаje мене скілько хоче. Тоді з новоју редакцијеју буде на ново. Впрочім в усьакім разі не забудьте, шчо коли в новій редакції зостануться jакі небудь песиголовці, то ja не инакше дам своју працьу, jак за повним своjім підписом. Будь Зорья цілком Ваша, ja радиj ховатись (то б то ховати Вас) од россійськоjі цензури, але ховатись од австрійськоjі та шче од песиголовців нема резону, — напротив. Добре булоб, jак би Зорья jак небудь заjавила, шчо вона коаліцијне j безтенденцијне виданьня, бо ja б напр. не хотів би брати одвічальність за всьакі кінокефальські ідеjі, котрі можуть випустити в Зорі, або j у Дѣлѣ льубезні сусіди. Само собоју, шчо ja лишу собі право втекти з „Зорі“, jак тілько сусіди дуже підкадьать своjіх благовоній.

На закуску випишу Вам з „Кіевлянина“ про Вашу замітку в „Kraju“ про Міцкевича: „Любопытно отмѣтить, что переводы и передѣлки эти принадлежатъ почти исключительно Россіи т. е. представляютъ несомнѣнно отраженіе общерус-

скаго литературнаго интереса къ Мицкевичу, а нѣтъ ихъ вовсе въ Галиціи". Правда це? Веселих свјат і нового року!

Ваш М. Драг.

Јесть шче спосіб скінчити зо всіма старими сварами; це обернути отверто Зорьу в коаліційнај журнал науково-літературнај усіх Русинів, котрі годьатьсьа проміж себе в ідеји національнај, хоч і розходьатьсьа в політіко-культурних ідејах, — і зробити в такім смислі декларацију на новај рік. В знак шчирости такоји декларациіі хај редакција надрукује статьту Павлика з јого підписом. Ја тоді беру назад лист свој і готов писати анонімно, коли це треба дльа Россіји.

N. 31. Лист до І. Ф. Без дати, з грудня 1885.

Шановнај земльаче, — посилају Вам моју роботу, котру прошу одіслати в ред. К. Старини по адресу: Трехсвятительская улица д. N 8-й въ Кіевъ. Статьту можно послать під бандеролеју, а лист пошліть в коверті, тілько все рекомендујте.

Про своју роботу дльа Зорі тепер нічого не можу сказати. Пријньавсь було за перегльад Cosquin'a, та бачу, шчо треба маје все переміняти: пројшло вже більш 2 років, јак ја писав, а за тој час більш набрав усьакого матерјалу. А ја страшно втомленај. З статьті про Гаваттовича та про Наср-еддіна побачите, јаку дрібну працьу треба було прикласти до таких робот, а ја, навіть вернувшись з гір, писав зразу шість таких робот (прокльаті фольк-лори навіть легче јдуть, јак зразу в кілька куп розкладајеш матерјал). Це все, та серед фінансовоји еквілібристики зовсім вимучило мене. До того фінансова нужда ріже мене

не тільки сама по собі, а по тій обставі, в котрій вона на мене нальага. З К. ja не маjу ні звука післьа того, jак поjіхала барышнька, — а вона, jак бачу, казала зовсім не те, шчо Тр. торік, — так шчо, значить, ja з Нojабрьа того року не маjу нічого точного з К. — а те точне торішнье зовсім не сповнилось. А. обіцьав через два дні написати нове точне, — і ні слова! Виходить таке, шчо мені громада дала одставку шче гірше, ніж колись Толстой, — бо той хоч за 3 місьацьа перестеріг, та j дав одставку чисту, jасну. В Петербурзі лежить дві моjіх роботи. Обернувсь ja до своjіх льудеj, котрі сами визивались помагати мені в літер. справах. Писав і переказував, шчо коли моjі наукові праці не годьатьсьа, то шчоб знajшли хоч романи перекладати. Нема навіть одповіди! К. Ст. напечатала одну працьу. А. сам взьавсь влагодити моje платне сотрудництво там (доси ja писав безплатно); ред. грошеj не шле, а А. слова не пише. Робитьсьа шчось невиданне: з 100 приjателів, котрі „братались, сестрились“, з працьами, котрі доси переважно хвалили льуде, в котрих навіть заввьатішчі вороги знаходили шчось, накінець з готовностью робити jаке вгодно діло, аби дали, чоловік сидить, мов кішка на башті серед повені, дожидаjучи кінцьа. Доси, jак би не сестра, то був би кінець, — а в сестри своjіх 5 дітеj. Ja, звісно, все храбрусь, все рыjусь в своjіх матерjалах, все пишу, шчоб викласти хоть в скільки небудь конечнjій формі те, шчо набрав та пригадав за 10 років, шчоб хоч кому небудь здалось, jак лизень злиже, та на решті бачу, шчо навіть цьа працьа перejіда машину. Иноді зовсім объективно бачу можливість нервного удару, або сходу з ума. А коли приходить думка стрибнути в Рону, то вірте, не так діти, jак III-вj випуск Політ. Пісень, шчо шче не виданиj, вдержуjуть. Хоч би jого видати,

— а там шчо буде, то буде!... Та ба, 20,000.000 на націа не може видати навіть 30—40 листів з того, шчо Англичанин признав за „національну гордость“. Навіть найприхильнішчі льуде кажуть: дуже інтересно, добре оброблено, та жалко, шчо до нас мало доходить!...

Не подумайте, шчо ја жалијусь. Ја тільки констатујy: раз шчо Вам, молодшим, ца констатација може на шчо згодитись, — а вдруге вона звинить мене в Ваших очах, коли ја опізньусь з переробкоју Cosquin'a. А може ј не опізньусь. Може крізіс перејде легче, ніж ја думају, ніж мусить. Будьте ласкаві, напишіть мені зараз же, јак пошлете статьтьу. Ваш М. Др.

Петербуржець живвј! Не давно писала баришньа, котра мусила јого бачити, ј переказала јому, шчо ја написав довгиј лист на јого запити по данному јім адресу, та шчо ја не получив јого грошеј і прошу, шчоб звістили, јак послані, та шчоб зарекльамували. Тепер барињька мене пита: чи получив ја гроші і т. и. і т. и. Тепер і скажіть, на шчо Адам видумав мову, а Горох алфавит? Но по крајній мірі хвала Озирису, шчо шче не дав Тифонові проковтнути нашого Петербуржцьа!

N. 32. Першиї лист до Петербуржця.[1])

Високоповажнвј добродију!

Вибачте, коли Вам вдастьсьа, щчо ја зпізнивсь з одповідьу. Ваш листок ја получив не в Женеві,

---

[1]) В осени 1885 р. прибув до Львова молодий студент Українець із Петербурга, здавть ся Дмитрієвський, з наміром — порозуміти ся листовно з Драгомановим про ріжні річи переказані йому кружком петербурських і инших земляків. У нього завязала ся жива переписка з Д-вим. Виїздячи назад

а на селі 4-го, а звідти приїхав в Женеву тільки на другий день, вчора; сьогодніж неділя, пошта замкнута після 11—1 ч., а книгарні цілий день. Завтра ja пошлю Вам книги; наші видання j руські, шчо Ви просите. Тільки 5 N-ра В. Н. В.[1]) нема шче, та кажуть, шчо j не буде, бо кружок збанкрутовавсь. Книжку Плеханова посилаю вкупі з т. IV. В. Н. В. В ній дещчо јесть користне дльа нас (окрім того, шчо повторено після нас через 4—5 років), та багато розмазні (на взгльад тих мужиків, шчо Чичикову дорогу в „Маниловку, а не Заманиловку“ показуjуть, jак це впрочім часто бува в кацапських писаньнах). Найцікавішче, j найсмілішче (а це дльа Россіjан дуже велика рідкість), це бунт проти Чернишевського. Тепер би пора критично перегльанути початки росс. радікалізма (Черн. Добр. etc.) і тоді б вийшло на верх, шчо коли заслуга радікалів-кацапів в тому, шчо вони перенесли в Россіjу европейський радікалізм, то страшенна біда, шчо вони jого обліпили отечественною „неумытостью“, поставили без політичної дальновидности, — через шчо трохи не ввесь радікальний рух в Россіjі (в усій — і з Украjіною, бо Украjінців по части розбито, а по части вони сами по необразованности ж дали себе пошити в дурні) за 25 років був вистріл „мимо Сидора да в стѣну“, а то „в корову замісць ворони“. Ну, та не Плеханову підняатись на таку радікальну критику росс. радікалізма. Добре j те, шчо зневаженій Тихомировим він збунтувавсь хоч проти Н. Волі, — впрочім тоді, jак вона вже „сама себе высѣкла“. „Опыта программы народниковъ“ (Спб.) ja

---

у Росію Петербуржець деякі листи забрав із собою, а отсї два, недатовані, але писані в осени 1885 року, лишив у мене, не важучись брати їх із собою. З огляду на їх ширший інтерес друкую їх тут у повнім тексті.

[1]) В. Н. В. = Вѣстникъ Народной Воли. *І. Ф.*

не читав, јак і „Рабочаго“. Думају, шчо під тітулом „народников“ нічого нового і путнього не буде (бо само титло вже ідолопоклонством і містикоју отдаје, — а нам треба перш усього вольности ј критики). Шчо ж до боротьби Укр. з централістами, то думају, шчо тепер, коли најбільш авторитетні з них, народовольці, провалились, — з ними тепер легче боротись: може б теоретично ј не боротись, а почати самим робити своје украјінське діло, шчоб заньати позіцију практично. А то централісти не без резону кажуть, шчо Украјінці тільки з ними борьатьсьа, а сами нічого не роблять.

Дуже мені радісно получити од Вас звістку, јак од одного з товаришів в Петербурзі ј Кијіві. Шче з Кијіва инколи почујеш звістку, а про петерб. Украјінців тілько в некрологах і прочитајеш. Будьте ласкаві, напишіть мені, чи богато укр. кружків в Питері, јакі јіх напрьамки, шчо вони роблять, шчо думајуть робить в недалекому часі, чи јесть в них стала організација (періодичні збори, касси і т. и.)? Листуватись ја з Вами најрадніщчіј, — та јак до Вас писати? До мене легко: пишіть Mademoiselle E. Rada, Campagne Revaclier, Plainpalais, Suisse; гроші ж посилајте (а инколи ј листи) Banque Foëx et C-ie, Boulevard du Théâtre, Genève. Гроші оберніть бумажкоју, на котрій надпишіть: pour N. 14, або ј на конверті перед улицеју напишіть також. З Політ. Пісень посилају Вам тільки І. випуск, а з ІІ-го тільки листки, шчо напечатані, ј корректуру. Не зкінчено, бо ні нашчо кінчить. Треба Вам знати кондіції наших виданьнь. З Кијіва ја получају більшеменше аккуратно 1500 рублів в рік на життье; на виданьнья 1200 р. мені поклали, јак мене вигнано, а 1600 р., јак ја јіхав за грьаницьу. На це ја поклав видавати Ист. П., котрі вважају окрім усього иншого за діло житьтьа своједі особи. Окрім

того київські політики деколи посилають мені гроші на видавництва політичні. Оце літом політики прислали 150 р. та перед тим 500 р. на Політ. пісні, а коли їх видавництва забезпечено, то на політ. брошури. Цими грішми ja заплатив часть довгів, бо мені прийшлось доплатити з власного кармана 800 фр. за „Воли ревуть“ та 1000 фр. обійшлись мене власне окремі відбитки Истор. Польші, та 900 фр. залишив на мене довгу Подолінський на періодичній „Громаді“, jак заболів. Тепер, не получивши в Jулі обіцьаних 700 р. з тих 1500 р., котрі мені ассігновані громадьанами на життьє j типографіjу, ja не маjу на шчо кінчити 2 вип. Пол. Пісень і навіть брошурки Костомарова, бо вже 2-ий місьаць навіть годуjусь в довг з сімjеjу і з наборщиком (останній рік ja вже не платив jому грішми, а він живе в мене, годуjетьсьа j инколи, jак jесть гроші, то ділимось). Ja сподівавсь викрутитись грішми, шчо заробльу статьтьами в Россіjі, — так три з них застрьали, бо, кажуть, цензура j поліціjа чуjе мене j під псевдонімами. Так ось, залізши в „заколдованное мѣсто“, ja j не можу поки витанцьувати 2 вип. Пол. Пісень, — хоч сподівajусь все таки не вмерти, поки не напечатаjу хоч XVIII в. (XIX-ий можна видати j без мене, бо зоставсь видати тільки матерjал, а коментарій увесь зроблений в брошурі „Нові украjінські пісні про громадські справи“).

Додам шче про видавництва Шевченка, шчоб Ви хоч знали увесь стан наших діл. Ми, т. j. найбільше т. зв. Кузьма, наборщик наш, задумали стереотипне видавництва всього Шевченка (поезіjі). Дльа того 2 пражських томи зведено в один, хронологично. З набору робльатьсьа стереотипні форми з папьjе-маше (по котрим можна дльа всьакого одлити свинцові дошки) і по одній дощці свинцевій, з котроjі можно в усьакий час печатати. Робота усьа ведетьсьа проміж

другими і через це дуже (надто вже!) не скоро, — але все таки тепер $^4/_5$ зроблено і до нового року все буде скінчено. Тоді, заплативши франків з 400 за дошки (довгу), сим матимемо можливість, коли хто нам звелить і вишле гроші за друк, папір і оправу, дати стільки примірників повного Кобзаря, скільки треба. Але ж чи треба кому? Галичане довольствуються обкусанним Кобзарем, а про наше виданьнье (2 випуска було пущено) навіть не зхотіли звістити в бібліографії „Дѣла“. Россійські українофіли тепер в унії з „Дѣлом“, — то може теж знають, шчо повний Шевченко не оппортунний тепер писатель. В усякім разі прошу Вас передати громадьанам про стан діла з виданьньам Кобзарья, про котре ја зроблю к кінцьу року печатну рекламу з рахунком.

Јак переслати до Вас книжки? Це трудно сказати мені звідсі. Јесть в Руминіји оден хлопець, котрий давно про це побиваєтьсьа, в јакихсь стосунках в цій справі з Кијанами. Та јому јакось не везе (мені він здаєтьсьа по листам не дуже розумним і торопливим). По јого приказу ја послав чимало книг в Букарешт місьаців тому з 6—7, та не знају, шчо з ними. Велику шкоду робить Бісмарк, котрий хапа женевські посилки, јак nihilistische Schriften, так шчо через Германіју посилати трудно. Остаєтьсьа Австріја, та тут треба б такого, шчоб перевіз в пассажірському багажі з Цьуриха напр. на Vorarlberg, а далі вже осібноји організаціји, шчоб перевести з Галичини або Буковини в Россіју. Јак би по обидва боки границі були наші льуде з місцевих жителів? Та јак би!... Јак би в росс. Украјінців більше рухливости, а в австрійських менше узького оппортунізму і більше чесности!

Шче зостаєтьсьа одповісти на питаньня про виданьня росс. емігрантів. Окрім вид. плехановсь-

кого кружка за останній рік нічого не вийшло скільки небудь інтересного: виходить Общее Дѣло, инакше Генеральская Коза, котра недавно лизала ручки терористів, а тепер убрикнула їх трупи, — та брошьури Алісова, котрих ја вже давно не читају (ватерклозегом пахне!). Коза Генеральска тепер перепечатује Льва Толстого „своје сује-мудріје“. От і все! Вибач е склад і почерк. Шче не оддихав од чемоданів, вправа дітей пішки, кіньми і пароходом в один день.

Ваш М. Др.

N. 33. Другий лист до Петербуржця.

Сьогодні рано послав два пакети книг, а третій прийшлось одкласти на завтра, а тут получив два нових Ваших пакети. Книжки дошльу завтра, а тепер потребују одповісти на Ваші нові питаньнья, јак зможу на скоро.

I. Дневник пропагандиста можна напечатати тут. Пришліть хоч по тому адрессу, шчо ја дав вишче. Виданьнье коштуватиме 75—100 фр. за лист, гльадьучи по числу екземпльарів (500—1000) і паперу. А можна напечагати і в Галичині, коли нема нічого обидного длья австр. урьаду і коли ловкиј чоловік візьметьсьа вборонити од поліції.

II. Про Стефановича „житіе“ за грьанницеју навряд, шчоб богато було матерјалів; жив день за днем; потроху інтригував проміж „русскими“, чимало брехав на „Украјінців“, писав не багато: спершу реферат про „народничество“, котриј редакција „Общины“ знајшла безграмотним (тоді вона була анархічноју à la Proudhon і западническоју); потім переробив јого в статьту „Наши задачи на селѣ“ (роблъучи вступку западникам — город.). Далі написав рецензију на „Громаду“, де все перебрехав і поправивши трохи (по мојім

показам) напечатав в „Общинѣ“. Проїздившись в Россію напечатав „Дружное Посланіе“, де трохи покусав народовольців, до котрих потім пристав і котрих осоромив промовою своєю на суді (курйоз з нею: тут народовольці казали, шчо гектографію цеї промови „шпіони“ видали, шчоб дискредітувати р. с. рев. — а в Петербурзі Л. Нар. В. причислив Ст-ча до „цвѣту партіи“). Статьтьа в Pungolo потім увійшла в „Russia Sotteranea“; тепер автор певно чимало дав би, шчоб јіјі не було. Коли хочете, ја знајду Вам переводчика на статьтьу і постарајусь зібрати писаннья Ст-ча, хоч „Дружнее посланіе“ стало тепер рідкостьу. Тільки цікавиј би ја знати, на шчо Вам згодились би матерјали длья біографіјі цього uomo delinquente з неандертальським черепом, котриј більше-б був на місці між конокрадами, ніж між соціалістами?

III. Про Льва Толстого шчо Вам сказать, окрім: „Жено, что мнѣ и тебѣ“? Ми стојімо на погльаді евольуціјі-історіјі, а він бере Христа јак абсольут і крутить јого, јак јому треба. Так крутили Христа ј Евангеліје вже 1800 років і нічого не вијшло. Тепер розумні льуде дивльатьсьа на христіјанство, јак на історичниј, т. е. переминниј факт, а на Евангеліје, јак на літературні памјатники звісних часів, — а кльуча до впорьадкованья громади шукајуть в самій натурі цеї громади ј јіјі зросту. Шчо до науки „не противсьа“, то ј јіјі пробовали давно і не раз, — та во первих з того ј повернулось, а во вторих льуде накінець тратили терпіньня ј починали противитись. (Останніј раз протестанти років з 40—50 терпіли, а јак перестали, то зробили Голландіју, Швајцаріју, Англ. републику, С. Ам. Штати, — де все таки ліпше стало жити, ніж в Византіјі ј т. п.). Теж, шчо в Россіјі „яретичать“ Л. Т-ого навіть соціалісти, не дивно, бо в Россіјі в загалі до

евольуційного погльаду не звикли, а про ход релігійної евольуції нічого зовсім не знають. Тут не поможе „дѣльная критика“ Л. То-го, бо одна статьтьа не може замінити школи (гімназії, університета) і посгійної печати. До того јесть в Россії елементи, котрим фатально треба переказитись релігійну горьачку: це заміна реформаційного періоду, котрий не дала пройти в свій час (XVII в.) Москальам поліція, а нам перше унија і козаччина, а потім поліція ж. Јак переказьатьсьа на релігії, то ліпше візьмутьсьа і за політіку. Звісно, бажалось би, шчоб хоч соц. молодіж, а надто наша украјінська менше казилась на релігії, — та на це нема радікального ліку, јак наука про історију релігії і почасти христјанства. (Ја б радив виписувати Revue historique des religions, котра ось пјать років јак виходить в Ліоні-Парижі і коштује всього 30 фр. на рік).

IV. Про листи, котрі ја спомінају в 61—62 N. 13. В. Сл. розказувати гидко, бо вони мальују подлость і дурость льудську (Стеф., Аксельрод, Плеханов, Засуліч, Дейч і т. п.). Коротко суть діла ось в чім. Јак пријіхав ја в Женеву, то зблизивсь з тутешніми анархістами (старої школи, прудоновської, а не теперішньої Мосто-Крапоткинської дурне-мазурсько-провокаторської), котрі себе зајавльали Европејцьами і Федералістами. Вони були недовольні народничеством Земли и Воли і јакобінством Нар. Воли. От ми і задумали де з ким утворити западническо-федеральнић підкоп під „самобытничество“ і „обрусѣніе“ господствујучого в 1879—1881 кружка в р. с. рев.; за базис рішили взьати Румінију (Раллі) з Бессарабијеју і Галичину (Павлик) з Украјіноју. Аксельрод взьавсь поіхати в Россију емісаром. Тільки там јого записали в „самобытные“, в „Чорныј передѣлъ“ (од котрого він одхрищчувавсь в листах до мене) і він звів діло на те, шчо при-

слав од јакогось „южного“ кружка программу, хоч і „черно-передѣльську“, але все таки „федеральну“. Программу ту муспла виправити комісія з Ст-ча, Дейча, Плеханова, Жуковського і мене. Јіјі привезла делегатка і оставила в мене. Але поки А-д був у Россіјі, Жуковський (западник і федералист, трохи не украјнофіл, див. „Реформы и революція“, отдѣльный оттискъ изъ Общины, изд. Громады) посварився зо мною через Польаків і в купі з Польаками (!!) став за централізацію і обрусѣніе „проти націоналізма“. Чорноперед ільці тоді шчось шахрували з Польаками і собі бацнули за централізацію, забувши навіть те, шчо самі написали в 1-му N-рі. Звісно, шчо довідавшись, шчо А-д прислав мені программу з федеральними јересьами, та піче і з цітатами на „Громаду“, вони скандалізувались і взьавши в мене программу дльа перегльаду, дальше заховали јіјі і кликати мене до комітету не думали. Тимчасом Аксельрод пријіхав в Румінію і прислав мені лист, в котрому був і другиј з підписом „х л о п ц а м“, до Ст.+Дејча. Ја поніс јого в ресторан, де вони обідали, і застав там все „с о н м и ш ч е“ і делегатку. Завелась розмова і про программу. Вони стали шчось перебріхувати і на решті Пл-в викликнув: „Да вѣдь программа у насъ!“ „А у мене копіја!“ — сказав ја. Через 2—3 години приходить „делегатка“ прохати, шчоб ја оддав „копіју“. Ја сказав јіј, шчо копіјі цілоји в мене нема, јесть тільки частина (введеніе) зроблена Павликом (теж членом конспіраціјі, јак сказано) — і шчо в јіјі інтересі, јак вірноји делегатки, не тільки не одбирати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну копіју программи, бо по всьому видно, шчо „черноперед ільцы“ ту программу не хотьать пускати в світ. Делегатка і сама призналась в цьому, але все таки плакала за копіјеју. Тоді ја сказав, шчо

бачу, шчо все це діло јде так несурјозно, а потому ја напишу А-ду, шчо вмивају, руки а јіј обіцьују випросити „копіју“ в Павлика, јак побачу. Так ја і зробив і одніс копіју в кватиру сонмишча, де застав одного Ст-ча, ј оддав јому ту копіју. На моју звістку Акс-д одповів мені листами, в котрих прохав не зрікатись редакціјі, жалівсь мені по секрету на чернопередѣльців і Жуковського ј т. и. На решті пријіхав і привіз мені лист од кружка, в котрому мене прохали приложити руку до программи ј печатати. Але Дејч стрітив Акс-да (јак сам тој росказував Павлику ј мені) словами: „Вибірај або нас або Др-ва,“ — А-д перельакавсь. Ја тим паче одріксьа од редакціјі і прохав тільки Акс-да, шчоб він повідав усе „кружку“. А-д поіхав, потім вернувшись сів в Цьуріху. Пројшло більш року, — і коли „делегатка“ попалась в тьурму (јакась Евгенија) і Павлика теж не стало, чују ја, шчо Ч.-Пер-ці розказујуть, шчо ја викрав з конверта јакусь программу і т. п. (Потім в листах до Січовиків у Відень писали вже, шчо копіју ја послав в III отдѣл.). Пријіхав А-род, (котрого Лавров рекомендував у хроністи Мальшинському в Вольное Слово), ја јому ј кажу: „Гльадіть, шчо брешуть; пријміть мірп, а то буде погано, јак ја возьмусь“. Акс-д божившься, шчо до мене дійшли фальшиві чутки. Тільки ја получају лист од одного „јужанина“, в котрому всьу „еміграцију“ і мене винуватьать, шчо программа не напечатана, а з другого боку, другиј „южанинъ“, пријіхавши з Москви, каже мені, шчо в Петро-Розумовському ходить по рукам чернопередѣльська программа, буцім то редагована спільно зо мноју, і розказујуть, шчо ја за одно з Ч. П. Саме тој час зјавльајетьсьа брошьура Черкезова з брехнеју про моје похишчење документа. Ја питају Акс-да, шчо він буде робити? Він просить мене нічого

не писати, а обіщча сам виступити проти брехні. Проходить час, і Акс-д пише мені, шчо він забув, шчо таке посилав мені, і потому виступати проти Ч-ва не буде, а шчо, мовльав, коли в мене јесть јого листи, то він би готовиј передати діло третејському суду. — Ја одповідају, шчо не розумију, в чім ја з ним мав би судитисьа, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі јого листи. Тој одповіда, шчо пише наскоро в дорозі, поки каже тілько, шчо ја можу робити ј јого листами, шчо хочу. На тім і замовк — і підписујетьсьа на запросі-протесті Пл. і К-о. Ја, звісно, плъунув на них. І тільки тоді, јак довідавсь, шчо брехньу розказала Ч-ву В. Зас. (котра тим часом ходила до мене на ради і переговори) і коли після того, јак получивши звістку, шчо Ст-ч дуже себе погано держить в тьурмі, ја мусив предостерегти В. З-ч, а вона мене звела (нежданно дльа мене) з Д-чем, ја нагадав цьу справу, написавши В. З-ч, шчоб вона мене наперед не зводила з завѣдомыми клеветниками. В. З. предложила трет. суд. Ја прињьав з умовоју, шчо вона сама вибере сторону ј за мене, та тільки, шчоб суд був гласниј. Вона тоді предлага умову, шчоб при суді розбирали також і те, чому ја не хочу одповідати на отвертиј лист Пл. і К-о і шчоб судивсь і з ними. Ја одповів, шчо лист осібне діло і шчо можу судитись з неју, бо вона повторьајучи брехньу, могла бути „в недоразумѣнію“, — а ті пани добре знали, јаку программу ја получив, јак получив і јаку копију оддав сам јім — значить, вони могли бути тільки „завѣдомыми“ брехунами, а з такими ја не можу судитись. Засуліч одповіла, шчо коли ја не хочу судитись з Пл. і К-о, то ј вона не хоче зо мноју. Тоді ја вже покликав јіјі судитись за брехньу, котру вона розпускала. Вона одповіла, шчо не може оддільатись од своіх прињателів. Послі, коли

виявилось, шчо за птицьа Стеф. і коли всім виявилась народновольсько-дегаєвська грьязь (од котроі ja остерегав р. с. рев. массу), j коли прийіхав сьуди Степньак і його жінка, котрі були при справі з программоју (в мене јесть јіх листи, де вони росказујуть все діло так, јак ја написав Вам), то Плеханов і Дејч вже звернули все на Стефановича. Вони розказујуть, шчо Ст-ч, коли побачив, шчо ја јду (з копијеју), то впихнув јіх в другу хату, замкнув јіјі і коли ја пішов, то вкинув копију в камін, а јім сказав, шчо копија то була не з программи, а з осібного, інтімного листу Акс-да і шчо він би то зробив мені достаточнij вигговор, так шчо далі вже не треба јім про це зо мноју j говорити. Може це j правда, і тоді вијде, шчо Пл. і Д. не завідомі клеветники, а тільки попихачі Ст-ча. В усьакім разі всі вони j Зас. показали себе зовсім не джентльменами, а Акс. просто дрьань. Він так себе оправдував Павлику (котрij ніколи не бреше): „Знаете, П-къ, я жидъ и боюсь Ст-ча и Д-ча“!...

Ну, тепер мені треба сказати, јак Лир: „Добрij аптекарь, дај мені унцију мускусу, шчоб очистить моје воображеніје“ — і перејти до літературного терроріsму j федералізму.

V. Те, шчо в Россіјі прозвали терроризмом, власне j не терроризм і не маје собі теоріјі в Европі, а значить, і в літературі. Шчось подібне, тільки шче більш чудне, стали тут видумувати нові анархісти, та тільки јіх писаньња, котрих половину творьать шпіони-провокатори (La Rev. Sociale, Правда) теж літературоју назвати не можна. Була в Европі література царевбивства: стара, најбільше по латині, показана в мојій брошьурі La tyrannicide (посплају). Дивно мені, чому терористи з народників-росколофілів не переробили по своjому Мільтона трактатів. Дешчо знајдете в книзі Lafitte, De la democratie pendant la

Ligue. Про теорію царевбивства і терроризм часів великої фр. революції знайдете в усякій історії тієї революції (напр. з новійших Castille Villaumé), найповнійше в Mortimer-Ternaux, Historie de la terreure і Vallon, Historie de tribunal revolutionnaire. В публичній бібліотеці це все певно єсть, як і Bucher, Historie parlamentarie de le révolution française, де знайдете в одповідних місцьах промови, процесс і т. и. Добре б прочитати Edgar Quinet, Le Révolution, а також порівняти з револ. французькою рев-ю С. Амер. Сполуч. держав, — останьню хоч по Найману (єсть I т. в руськім перекладі); добре прилучити статтьу Макс. Ковалевського в В. Европи недавно про старі основи самодержав в. Сп. А. Держ.).

Про федералізм в принціпі з писаній континентальних перше місце займає Прудона Du principe fédératif (англійські і іспанські речі ja мушу пропустити, спомянувши тільки Pi-y-Margal, Les nationalités, переклад по німецьки єсть C. Franz, Der Föderalismus — неудобоваримвј і Etwös — тепер не дістанете). Багато доброго єсть у Мільа, О свободѣ, Лабуле, Госуд. и его предѣлы, Od. Barrot, De la centralisation et ses effets; Dupont-White, L' individu et l' état і в старого B. Constant, Principes de politique. На цім позвольте перестати. Боюсь пропустити пошту. Але теоретично про федералізм за і проти можна спорити без кінцьа; єсть речі, де треба централізації, је другі — децентралізації. На практиці в федеральному питаньню важні дві точки: а) в націон. фед. легкість освіти і близость суда і адміністрації до льудей на національній мові; про стан цього діла тепер в Европі је добра книжка Fischhof (його матерјали) Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität; b) в адміністративному строју веденьня діл тими, хто в них найбільше заінтересованвј. Останнье найліпше видно на де-

тальах життя громадсько-державного в державах централізаційних і федеральних. Треба показувать нашим льудім, як живуть в Швейцарії, Англії, Сп. Д. Сів. Америки., розясньати деталі конституцій державних, провінціальних, муніціпальних (Decombynes, Les Constitutions Européennes; Dareste, Les Constitutions modernes). Спеціально почасти того, як росла ідея демократії обік з ідейеју вольности в Швейцарії, інтересна книжка Th. Curti, Gesch. der schweizerischen Volksgesetzgebung. Важно слідити за тим, як тепер з ріжних боків підїідають централістичнуј парламентаризм. Про статьті Lebelle і др. јесть в Вол. Слові, про книгу Hines (?? тепер взьали в мене) в В. Евр. „Кризисъ Парламентаризма“ Слонімского (не все вичерпано). До тогож сорту Lanordoys, Les assamblées parlantes.

Ја б прохав Вас јак најскорше зробити мені виписку казки про одчитуваньња заколдованого або мертвјака в Рыбникова, Пѣсни, IV 234—9; Пермскій Сборникъ II 173—4; Худякова Сказки I N 11, Этнограф. Сборникъ V 129—120. І в загалі ја б дуже прохав Вас знајти чоловіка, котрий би взьавсь робити виписки з книжок, тільки скоро!

Чи не можна б купити не дорого Radloff, Proben der Volkslitteratur d. Türkenstämme Sibiriens, вид. Акад. Наук.?

Ціну наших видань знајдете на сорочці Вільноји Спілки. Вольного Слова малі N-ри по 50 сантимів, великі по 1 фр. Зробіть сами сумму і одкиньте 50%, а коли хочете, то ј більше. На руські книги заплачено: 5+5+2 франки = 12. Пересилка коштује 10 ф. 25 сант. Получено од Вас 10 франків. А тим часом хоч кричи: довг, довг і довг. Та просіть, шчоб писали. А то просто иноді хочетьсьа в Рону стрибнути і все думајеш, шчо ти нікому не потрібен в громаді, а сімји тільки шкодиш, задержујучи јіјі тут.

Рік 1886.

N. 34. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 2 Января 1886.

Шановнїй земльаче,

Шче позавчора получив ja Ваш листок. Спасибі, шчо послали пакет в К. Ст., — тільки чудно мені, шчо в Вас (в Гал. чи в усій Австрії) нема посилок Geschäftspapiere з бандеролєю, коли вони вимовлені інтернаціональною конвенцією, — так всьуди j получав такі посилки з Германії j Россії.

Спасибі також на добрім слові j за добру думку, — тільки все таки жалко, шчо Ви поспішились написати про мене листи в Россію. Дуже бojусь, шчоб вони не зробили лихого вражіньня, а то j шкоди. А шчо страху вони наведуть напр. на А-ча, це вже діло вірне. До тогож ці листи зовсім не будуть мати практичного наслідку[1]). Ви не знаєте стану річеj. Шчо до сестри, то Ви дуже помильяєтесь. Вона, або ліпше чоловік jiї мають дуже не богато, а останніми часами, через глупость адміністрації, котра поручила К. перебудувати монастир на суд, а грошеj не назначила, так шчо жиди-підрьадчики всі контракти обернули на К-ча, — зовсім у довгах (надіjуть сьа, шчо виплатьать сьа, коли накі-

---

[1]) Я звертав увагу деяких Українців, в тім числї й сестри Д-ва, на його сумний матеріяльний стан. *І. Ф.*

нець їім гроші за суд звернуть, — але коли?). До того К. помага своїім родичам, між иичим одній сестрі, шчо в ссилці, і другій, у котроїі чоловіка вислано. Останній ½ рік і ми прожили тільки помічьу сестри, чого мені найбільше тьажко. Громада теж властиво видавала мені більш, ніж може як кружок, хоч менш, ніж обіцьала і шче менш ніж мусилаб давати як партія. Тут, коли хочете, громада виновата, бо через нерухливість мало до себе притьагла льудей з ширшоїі публіки, а через неконсеквентність і реакційні виходки і звязки (і в Росіїі і у Вас) навіть одниха од себе сімпатіїі прогрессивноїі публіки (колись було в Черниг. губ. дльа „Впередъ“ збиралось по 3000 руб. в тиждень і примушені приміром других навіть украйінофіли давали по 50 руб. ті, в котрих ja було на громадські виданьнья ледви по 10 вирнвав). Так це діло таке, шчо не поправите в один час. Власне кажучи, недодачі громадьан наших були завше. З того часу, як ja в Ж., ja ні одного року не получав стільки, скільки назначалось, і приплачував навіть за екстренні замови (напр. на Волів мені вислано 1000 фр., коли виданьнья коштувало в двоје; ja доплатив з заробка в Рекльу). І все таки, кажу, кружок давав більше, ніж од нього можна вимагати. З цього боку нового в моїім стані тільки те, шчо ja тепер не маю заробку, шчоб докладати недостачі. Тут Київане не можуть нічого помогти. Могливб Петербуржці, так там одні дмуть сьа на мене за те, шчо колись не вдержали Жит. од подачі дурноїі і лакеїськоїі записки Лоріс-Мелікову про украйінофільство як корисниї дльа урьаду рух, бо він одводить молодіж од соціялізму і політики до націоналізму і культури. Другі, напр. Мордовцев, до котрого ja мав глупость обернутись (за одно з справоју добуваньнья варіантів у Костомарова), не прошчають мені того,

шчо ја був проти них, коли вони з дуру вискочили бути проти украјінофільства. Так бачите, Ви тут нічого не поробите Вашими листами. Одна велика вина Кијан, шчо зовсім нічого не пишуть. Це мене најбільше пече після торішних розмов Тр. і листів А-ча. Та ја бојусь, шчо Ваш лист тільки пошкодить: људе не прошчајуть другим того, шчо вони перед ними винуваті, а коли можна причепитись до того, шчо, мовљав, такиј-сьакиј жалијеть сьа на нас, то окривджениј тим паче стаје винним.

Шчо Ви кажете, буцім ја впав, бо стратив віру в себе ј људеј, — теж не зовсім вірно. Ја багато віри в себе ніколи не мав, бо знају своји невеликі сили. Одно тільки ја також знав: gutta cavat lapidem — і працьував јак міг. Працьујy ј тепер, навіть може більше, ніж колись. Та тільки обставини звернулись так, шчо моја праця навіть не видна нікому. Про људеј ја завше державсь правила: не дуже на них складај сьа; обертајсь з усьаким јак з најліпшим, але не дивуј сьа, коли наскочиш на гіршого. Та шчож ја буду робити, коли вијшло на те, шчо зовсім не можна покладатись на наших земљаків і шчо вони показујуть себе, чи volens чи nolens, а гірше самого пессіміста? Про Россіјан ја говорити не буду, бо вони живуть в обставинах самих антісоцијальних. А Ваші могли б хоч в чому небудь показати, шчо вони таки социјальні звірі. Ја вже про відносини до мене особисто не буду говорити, бо јіј богу аж смішно, шчо після того, јак ја вигризав у кијівських громадьан гроші на бібліјотеку Січі (нагадујy Вам, шчо мене прозвали з злоју іронијеју Михајло Галицкиј за те, шчо ја завше пристававз Галичанами), ј сам двічі видававпо 800 руб. на заплату довгів за книги, котрі зостались в тій бібліјотеці, — ја не можу знајти Січовика, котриј би дља мене зробив деколи виписку з книги (коли

ja ж робльу длька чужих льудей з Бретані, а мені робльать Англичане, Ігальянці і т. п). Про Федьковича, про „Союзъ“ і т. п. не буду говорити ліпше зовсім. — Ну, а дльа себе, дльа своєїї ідеї шчо робльать Ваші земльаки? молодіж? Не може бути спору, шчо останнья була на ліпшій дорозі в 1875—77, ніж тепер. Ви скажете, шчо треба вірити в прогрес. Так, в Англіїї напр. ja в нього вірьу, бо бачу, — а в Персіїї, в Египті!... Про Галичину ja можу сказати jak jамшчик у Горбунова: вотъ подпжь ты, шестьнадцать лѣтъ п все на эфтомъ самомъ мѣстѣ (перекидаjусь)!

Про Ваших соредакторів і Ви на кінець кажете: свині вони! Ja ж Вам це казав шче тоді, коли доказував, шчо приставши до Зорі замість свого журналу Ви зарізали і справу і себе самого підрізали. А тепер jакіж будуть послідки з того, шчо Ви таке признали? Ви все таки зостались з свиньами, та шче і мене до них затьягли і даjете закусувати. Оце получив ja осганній N. Зорі Парт-ого. Мого листу нема, а між тим знов je моjі дві статьті приобіцьані. (В Россіїї, кому треба, всі знajуть, шчо Коскен — моja робота і шчо збірка 1808 р. je тільки в мене). Виходять, шчо свині на моje зерно будуть собі шче мішки приманьувати! І мені, коли приjдеть сьа накінець виводити свинеj на чисту воду — а це треба в санітарних цілях — то знов приjдеть сьа показувати і Вас в дуже дивогльаднім ролі. — Ja Вам найсурjозно раджу: примусьте Ви нову редакціjу напечати мій лист (з приміткоjу, шчо він був присланиj шче до староїї редакціїї), бо ja непремінно, пождавши місьаць, напечатаjу всьу оцьу справу окремими листками. В усьакім разі ja Вас тепер оффіціальньо, jак члена редакціїї, прошу передати в редакціjу мій запит, jак вона дума зробити з моjім листом, і коли не хоче напечатати, то одповісти

мені прьамо ј јасно і вернути мені лист јак документ.

Ваш М. Др.

Чи чуть шчо про П-ка? Ок-го не чуть. Всьаквј раз забувају Вам написати, шчоб Ви таки дали „Пол. Пісни“ в Акад. Круж. Треба шанувати фірму окремо од тих, хто сьогодні під нею сидить. Завтра можуть бути инші. А до того, коли вони доносьать, то ј народовці теж доносьать і на них і на нас. Над цим гріхом ніхто в Львові не возвисивсь сурјозно.

Ом. Огоновському порадьте добре перегльанути јого Die Ruthenen в Encykl. v. Ersch und Gruber. Там јесть помилки. Целевича „Переход козаків“ просто скандал, звісно, окрім актів. Вступ такиј міг написати тільки чоловік, котриј в руках не держав Костомарова. Не відомі јому ј Дневныя Зап. Марковича, котриј був у тому поході. Сором, сором і сором! Шчедрівки в „Зорі“ всі не нові. Далеко повнішчі варјанти јесть у Головацкого ј Чуба.

N. 35. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 14 Јанв. 1886.

Шановниј земльаче,

Позавчера получив Ваш лист. Об тім, шчо зроблено, зајво споритись, а через те скажу тільки трохи в поправку того, шчо Ви пишете з поводу листів Ваших в Россіју про мене. 1) У сестри нічого переминитись не може: за Гоголља треба ж все рівно заплатити; обіцьанок Кобринськиј теж треба додержати. Теорија ж Ваша: Erst die Menschlichkeit, dann die Kunst, до мојеји пригоди не підходить, бо ја в Женеву посланиј дльа Kunst. 2) В Кијіві теж все по старому: ја все добивавсь

получити нестільки гроші (продавши шчо небудь з маєточку жінки-дітей гроші ja здобуду), а лист з програмоју праці чи ліквідації женевських інституцій: чи мені видавати 3 випуск пісень? шчо робити з чоловіком наборшчиком, шчо з типографіјеју, складом кńиг і т. д.? Такі питаньня зовсім не філантропічні, а чисто ділові, обіцьав мені вијаснити А-ч, та j доси мовчить. Ja впрочім цього j ожидав! І Ви Вашим листом не здвигнете јого з місця. Хиба кумедно, шчо прибавилась четверта варјація на мотив, котриј грајемо ми з земльаками останніј рік: знову пишуть: вислано, — а ja знову не получив. Тепер треба, шчоб вијать ja написав: не получив, ergo шукајте, а мені одповіли вијать: вислано і т. д. і т. д. Зостајетьсьа заспівати:

Ој ти брате, ти Мусију,
Чи бачив ти чудасију?

Ja не бачив і не чув нігде, окрім між Украјінцьами, котрі при всіј шчирости і пр. нијакого простісінького діла не можуть зробити, шчоб не заплутати.

До таких простісіньких діл, незвісно j јакого розуму заплутаних, належить і процес мій з Зореју. Обрид він мені до оскоми. А потому ja предлагају шче один, здајетьсьа вже, најпростішчиј вихід: лист мій мусить же бути в редакції; хај К-ој рішить діло, і хај одповість мені, јак всьакому иншому корреспонденту в кінці газети, шчо знаје. Ja всьакоју одповідьдьу буду довольниј, бо покладајучись на Вашу рекомендацију сподівајусь, що К-ој, јак чоловік совісниј, порішить діло, зваживши јак принціпијальниј бік діла, так і свій стан і інтерес партії, газети і т. д. Тільки хај не тьагне діла.

Такиј же простиј вихід і в справі мојого сотрудництва в Зорі, котору справу теж јакась нечиста сила, котра орудује украјінськими спра-

вами, встигла запутати. Коли редакції інтересна моя праця, то хай об тім напише до мене, як це роблять звичайно всі редакції, котрі хотять сотрудників. Теж саме хай зробить і з Вовком, коли хоче його працьу і матерял.

За Баронча велике спасибі. Роблю виписки і як зкінчу, одішлю назад.

Од Ок-ого получив книги з Полі, а потім лист з Станиславова. Він до мене не добрався. З книг Krauss в мене давно був, Аѳанасьева [1]) Р. Нар. сказки теж і я питав про Аѳ-ва Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу, а не казки. Ок-ий пише, шчо Ви просите вислати книжки Ваші скорше, а Січові можна довше держати. Котрі Ваші, а котрі Січові, я не знаю. Напишіть. Поздоровляю з новим роком.

Ваш М. Др.

Чи дали Політ. Пісні в Акад. Кружок? Про Целевича я писав не к тому, шчо таких статей не печатати, а к тому, штоб такого не писати. Не буде добра в краю, поки льуде будуть виховувати свій розум на безпідставному верхогльадству.

N. 36. Автограф Драгоманова з 4 (16) Січня 1886[2]).

. . . Що нам новий рік принесе? Відай теж саме, що й торік: гіркев нічого...

---

[1]) Котрий, к слову, зовсім не Чужбинський. Аѳ. Чужб. був Украйінець доволі глупий, а Аѳанасьев просто — кацап, доволі розумний.

[2]) Отсей автограф — переписаний рукою Д-ва уступ із листу до нього одного Українця, — мабуть М. Старицького — друкую тут під датою написаною на ньому, хоч се, як кажу, лист не Д-ва, а до Д-ва. *І. Ф.*

Літературних праць бідно, — я розумію про праці солідні, — бо нема раційї писати що небудь під сокиру заборони цензурнойї. Останніми часами репертуар драматичний збогачуєть ся чим раз більше новими утворами. Але й тут на двое гадати: схочуть — пропустять, не схочуть — вишукають такі причини, які самі здорові вигадають.

В имья святого розуму, в имья хоч найменчойї віри в людей, не губіть йийі до тих, котрі шанували, любили Вас із усією сімьею Вашою, котрі добре цінували Ваш хист і талан Ваш на полі розробу нар. матерьялу, на полі списування истор. подій в житті народу нашого і котрі й доси не залишили в серці своему тих же щирих, гарячих почутків. Що хочете думайте-гадайте про особисті почуття людей до себе, тілько одного, благаю, не думайте, що праця Ваша над народним матерьялом не есть потрібна родині.

Цей і цей дійсне шлях, виключно цей шлях потрібний, корисний, многоцінний, силновдатний. Пробі не кидайте його, не цурайтесь. Ніхто тії роботи, крім Вас, не зробить, будьте певні.

N. 37. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 31 Янв. 1886.

Шановнij земльаче!

Сьогодні в ранці одіслав Вам Баронча, з котрого одначе не все вспів переписати, шчо було треба. Коли можна, трошки згодом візьміть јого впјать дльа мене. По дурному цьа книга зложена, та видно, шчо матерјал був перед чоловіком дуже цінниј, а дльа мојіх студіј — безцінниј, так шчо хоч всьу книгу перепечатуј. Получив ја од Б-ја гроші. Коли будете писати в Кијів, то звістіть, шчо К-чевськиј 50 р. получив і дуже дьакује.

Мају звістку ј з Петербурга — далеко не таку рожеву, јак те, шчо Вам писали з Кијева.

Кажуть, шчо почали старатись, шчоб помістити одну мою працьу в јакомусь товстому журналі. Про гроші нічого не пишуть. Ну, та це тема скучна. Ја сам на неји махнув рукоју і став на тому, шчоб спродати шчо можна, та викінчити III т. пісень і стереотипного Шевченка, котриј вже мајже ввесь набранић. Треба конче напечатати, хоч поки 500 екз., аби був, аби нагадати, шчо не вся украјінська література скопцьами пишетьсја, та шче ј скопцьами добровольними. Оце начитавсь ја перших NN. Дѣла, Буковини, Зори за 1886 р. і думају: насилав бог багато лиха на нашу земльу, а такого шче не було, шчоб льуде самиј себе оскопльали, та шче за дурницьу: за унијатськиј клерикалізм! Ваша примітка до Льуборадських нагадала мені примітку в Правді 1873 р. до казок про попів: 12 років дурнісінько пропали дльа нас! Коли навіть Льуборацьких не можна пускати в сьвіт без такоји примітки, то ја вже не знају, јаку живу справу можна буде зачепити в Зорі живими словами? Не берусь загадувати, чого Ви добјетесь в Галичині, — хоч і думају, шчо коли народ у Вас не дурнісінькиј, то він або сам отвернетьсја од Вас, јак одвернувсь од сьвятојурців, або „обрусителі“ Вам јого одібјуть, коли хоч трошки порозумніщајуть та виступльать з агітацијеју аграрно-православноју. Ну, а в нас на росс. Украјині коли украјінство не видума нічого розумнішчого, јак теперішња Конишчина з „Зореју“, то молодіж впјать піде за росс. „народовольцьами“, коли вони знову прокинутьсја, і буде цілком мати рацију.

Простіть, шчо шче не висилају Вам грошеј. З першоји получки од матері вишльу Вам хоч половину, коли не всі.

Ваш М. Др-ов.

N. 38. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 6 Февр. 1886.

Шановнпй земльаче!

Получив учора Ваш лист і „Зорю“. Замітка про мій лист вийшла, як і слід було ждати: редакція зробила все можливе, шчоб виставити Др ва дурнем, — а так як він і јесть дурнем, хоч може „съ другой стороны“, — то так јому ј треба.

Просьби про Шевченка сповнити не можу, вже хоч би через одно те, шчо не мају під рукоју матерijалів.

Шчо „Дѣло“ не пускајуть вже в Россију, тому нічого дивного нема. Дурна б була цензура московська, шчоб забороньати укр. книжки свої, а пускати австрijські. Важно тільки те, шчо „Дѣло“ підскочило під заборону після всього јого лакејства навіть до росс. православија, котре воно хотіло підпирати проти штунди ј т. п. ј шчо јого заборонили за лакејство папізму од імені всього укр. народу! Коли цього не рознесуть Аксакови ј Каткови по Россији, то можна буде навіть радіти, шчо „Дѣло“ не ходитиме у Россију ј не буде класти сорому на украјінськиј рух.

Шчо незабаром і „Зорю“ спиньать, це тільки питаньња часу. Кажучи по совісті, в тім великої страти дльа Украјіни не буде. Је це нитка — коли певно „Зорю“ получають 30 мастодонтів, а 80 створінь постдільувијальних здвигають плечами читајучи „Зорю“. „Нитка“ буде тільки тоді, коли „Зоря“ буде хоч в чому небудь доповньати петерб. ј моск. журнали та буде більш европејським журналом, ніж россијські.

Баронча певно вже получили. Шче раз спасибі. Павлику кланьајтесь і скажіть, шчо лист јого ја получив і почав одповідь, але як треба написати цілу дісертацију, а в мене дома не зо-

всім благополучно (Ліда трохи в гарьачку нервову не вскочила і тепер шче слаба), то ja перервав писаньнья. Завтра мабуть зкінчу. Страшенно j мені жалко, шчо П-ку не можу помогти. Вам би порадив помістити jого Ланге або Тіле в Зорі, заплативши хоч трохи за роботу, — то була б поміч чоловіку j нитка міцнішча ніж $^3/_4$ того, шчо друкуєтьсьа в Зорі, — та звісно, рада моja піде на вітер. „Голені вуси“ і т. п. будуть печататись, а европейські речі хај полежать!

Кал. — не второпав навіть Ор. Левіцкого. А в цього остатнього найцікавішче — показ, шчо братства спершу були не реакцијеју за православије, а початком свого роду реформациjі, — думка, котру ja шче в 1870 р. в В. Евр. казав потім в I томі Громади j у В. Евр. 1884 в статьті з поводу jубилеjу Θедорова-друкарьа.

Про Руданського приjміть в досьвід такі факти: ja переслав jого першу пісньу Іліади в Правду шче 1869 р. і прохав надрукувати j написати до Руданського лист. Правдьане манускрипт згубили, а листу до Руд. не написали. Руд. розсердивсь на менеj не одповів мені на 3 листи, — аж коли ja случаjем здибав у Флоренціjі в 1872 р. одного пана з Jалти, шчо дуже прихильно говорив про Руд., ja попрохав написати до Руд., і тој одповів сухо: скажіть Др., шчо ja залишив усяку літературну працьу. Незабаром Р. вмер і вже од jого брата дістали ми в Київі jого манускрипти. Ja знову послав у Правду перші пісні Іліади і I п. Енеjіди, але насилу догриз сьа, шчоб jіх почали печатати. Гриз ja Правду шчось років з 2, та j то Правда не напечатала всього з Іліади, шчо послав jій Руссов. Безспорно Правдьане причинялись, шчоб добити енергіjу Руд. до житьта і шчоб погубити jого працьу по смерти.

А впрочім — навіщо ja це все пишу Вам? Коли вже написав одно лишнье, то припишу

j друге: оце в середу читав ja остатньу конференцију в тутешньому студентському товаристві (Россіjане всьаких сортів, з Льахами j Жидами, Болгари j т. и.) про стан науки folk-lore. Після вводу ja концентрувавсь на легендах релігіjних польських, великор. і укр. — звісно, порівньачим методом. Вијшло в мене три періоди, або ліпше — укладн: 1) церковниj, 2) апокріфічниj (жидівсько-магометансько-богумильськиj), 3) протестантськиj. Більшість укр. легенд вклалась в останниj. А наші „народовці“ розпинаjутьсьа за православје j унију! Звісно, що ja своjему етьуду не знajду місцьа ні в Россіjі, ні в Галичині. Попробую обробити дльа Archivio per le tradizioni popolari.

Ну, бувајте здорові.

Ваш М. Др-ов.

N. 39. Лист до Прихильного без дати, в перших днїв лютого 1886[1]).

Любезный землякъ!

Сейчасъ получилъ Ваше добавочное письмецо. Брошюрки посылаю. На вопросы могу отвѣтить только приблизительно точно, такъ какъ Вы не пишете о времени и мѣстѣ высылки денегъ. 300 руб, получилъ еще въ запрошломъ году, а 500 руб. отъ Окуневскаго въ прошломъ. За тѣмъ получилъ черезъ барышню, что была во Львовѣ, 150 р. (Получилъ и изъ Франціи в к. прошлаго

---

[1]) В сїчні 1886 приїхав із Київа до Львова делеґат від тамошньої укр громади з соборним листом до Драгоманова. Той лист вислано почтою, а потім делеґат написав ще додатково лист від себе. На сей останнїй лист Др-ов відповів отсим листом без дати, майже рівночасно з просторим слїдуючим листом із 8 лютого. З обох листів делеґат зняв собі копії, а оріґінали лишили ся у мене. *Ф. І.*

года 150 р., но это, кажется, не тѣ деньги, о которыхъ Вы спрашиваете.). О 100 руб. я могу написать только то, что, кажется, уже писалъ Вамъ. Въ прошломъ году лѣтомъ былъ въ Львовѣ гражданинъ изъ Петербурга и требовалъ книгъ. Осенью я получилъ отъ него письмо, въ к(емъ стояло написано „Посылаю 100 руб., а черезъ нѣсколько времени вышлемъ больше“. Я давалъ этому господину адрессъ одного банка для высылки денегъ, и потому думалъ, что онъ высылалъ на банкъ, — но банкъ клянется, что не получилъ. Остается одно, что какъ нибудь пропало на почтѣ, ибо иначе корреспондентъ мой извѣстилъ бы меня, что и онъ ошибочно написалъ о посылкѣ. Я нѣсколько разъ предупреждалъ, чтобъ искали пропавшую посылку, но больше никакого звука изъ Питера не получалъ. Что это значитъ? Это мнѣ тѣмъ болѣе грустно, что я утратилъ и единственнаго корреспондента, который мнѣ аккуратно исполнялъ просьбу, выписалъ нѣкоторые матерьялы изъ книгъ, которыхъ нѣтъ въ продажѣ. Если Вы имѣете въ виду такого благодѣтеля, то укажите. Ей Богу, по цѣлымъ годамъ лежатъ у меня неконченныя работы изъ за того, что некому сдѣлать выписку страницъ въ 2—5. И странное дѣло: въ Парижѣ, Лондонѣ, Оксфордѣ находятся изъ туземцевъ — намъ чужеземцевъ — люди старые, по горло занятые, которые дѣлаютъ мнѣ подобныя услуги, а въ Вѣнѣ и Питерѣ, гдѣ нашихъ земляковъ и патріотовъ куча — не находится. Не смѣю приписать это отсутствію патріотизма и приписывать своей непопулярности, но отъ того мнѣ не легче, да и популярности не пріобрѣтешь, не выпуская работъ изъ „портфеля“. Circulus vitiosus!

Я не знаю, какъ пойдетъ въ Россію мое длинное письмо. Во всякомъ случаѣ передайте

какъ устную добавку отъ меня двѣ вещи: 1) что я настолько не уклоняюсь отъ писанія на русскомъ языкѣ для заработка, что нѣсколько разъ просилъ столичныхъ людей, въ томъ числѣ въ послѣдній разъ одного плодовитаго писателя изъ Украинцевъ, чтобы нашли мнѣ переводную работу, хоть иностранныхъ романовъ, но на просьбу не получилъ даже отвѣта. (Между тѣмъ даже здѣсь въ Женевѣ есть эмигранты, которымъ подобныя работы заказываютъ изъ Россіи).

2) Передайте также, что я получилъ приглашеніе писать по укр. вопросу въ новую болгарскую газету „Независимость“ (изданіе З. Стоянова и пр. иниціаторовъ В. Румеліотскаго соединенія). Буду писать, конечно, безъ денегъ. Пожалуйста, не забывайте меня. Пишите чаще. Вѣдь Вы ничѣмъ не рискуете. Посылайте письма или Фр-ку или прямо на мой адресъ, написавши какое хотите имя (хоть генерала Бум-бум), только на мой домъ.

Ваш М. Др-ов.

N. 40. Перший лист до Киян, 8 февр. 1886.

Перш усього велике спасибі Вам за Ваш лист, — бо, скажу просто, пережити таке, яке пережив ja за останні $1^1/_2$ р. „одиночного заключенія“, не бажаю ja j ворогу своєму j Вашому. — А затим буду одповідати Вам так „откровенно“, як Ви того просите. Коли б в Вашім листі були тільки категоричні заяви j цифри, то нічого було б мені j говорити, — але як більша частина його — мотіви, філософія, то j ja дозвольу собі пофілософствувати.

Ви кажете, шчо наші політичні публікації дали дуже мінімальний плюс і зачіпаєте при-

чини того; далі кажете, шчо ті публікаціїі стали роскішшьу. Розібрати причини мінімалізма — дуже важно, не дльа кріміналістики, а дльа філософіїі, на котрій мусить основуватись і терапіїа. Отже перша причина — невидержка договору з Вашого боку. Наші публікаціїі звелись на писаньньа двох-трьох індівідів, коли вговорьувалось писати більше дьужини. (Ja не забракував нічого присланого, окрім статьті Укр. і Москва, про котру доволі буде сказати, шчо вона була компільаціїеју з „Истории Руссовъ“). Через це наші публікаціїі не тілько вийшли односторонні, монотонні, а j тратили авторитет. Ja сотньу раз чув, — навіть в вічі, а тим паче за очі: чого це Др-в говорить про jакиjсь елемент, партіју?! Він тільки сам, або в 2—3-х! — Друга причина шче гірше. Ви не тільки не додержали вговору до праці, а з першого ж днья почали підкопуватись під вмовлені ідеjі, починаjучи од приступу до Слав. благот. Комитета в момент добровольців, — і до спілки з галицькими народовцьами; по середині були вскоки до Л. Мелікова з консерват. программами, тоді jак другі з товаришчів навіть мені в очи казали: „За нас терористи діло зробльать, то лучче jім (тajком) помагати, ніж jавно з укр. громадівством компромітуватись“ і т. д. Такі причини більш рujнували діло, ніж мала енергіjа при перевозках. Правду сказати, jа такоjі енергіjі ніколи не ждав од звісних мені льудеj, — та ждав, шчо коли буде всесторонньа j консеквентна постановка наших ідеj, то компаніjа буде рости, а з тим буде рости j енергіjа всьаких спеціалістів пропаганди. А коли само коріньньа зразу показало себе фальшивим і гнилим, то jаких же нових парослів можна було ожидати? Тілько ж все таки, позajак ідеjі наших публікаціj (не моjі тільки, а j Ваші) все ж таки ідеjі здорові, а не

гнилі, то дуже Ви помильяєтесь, коли вже майже мінімальний пльус їм ставите. Чи так, чи сьак, а в цих публікаціях висказувалась в перший раз після рукописів Шевченка політично-соціально-культурна программа українська — без цензури, перед усім світом, европейським і россійським, — і в мене јесть докази і рецензії печати (переклади: сербські, польські, італјанські, англійські, французскі, іспанські), ј листи, з котрих видно, шчо світ таки хоч трохи та запримічав Украјіну через ті публікації. Јесть в мене листи з ріжних кутків Россії, в котрих говоритьсьа, шчо коли вська жива молодіж українська не пурнула в море „народовольське“, то тілько дьакуючи тим публікацијам. Окрім того јесть публіка, котроји Ви не бачите: напр. усьакі народи, шчо перејіздьать через Европу, студенти, шчо тут вчатьсьа (а јіх тепер більш 1000), офицери, шчо були в Болгарији, — дуже потроху, але цьа рибка все таки хапа нашого кукельвану. Gutta cavat lapidem non vi, sed semper cadendo — це бувавше мій девіз, це найліпшиј політичниј девіз. Јак не чудно, а Ви не бачите ј Галичини. А тим часом один з Ваших недавно сам переказував мені, шчо він чув у Відні про вплив „Громади“ на молодіж. Ја не вагајусь сказати Вам, шчо все, шчо тільки јесть живого в Галичині, навіть у „народовців“, јесть послідком коли не просто громадських публікацій, то того руху, котрого прејавом були ј ті публікації. Пригадајте, шчо в 1875–76 р. К. Сушкевичі, В. Барвінські казали виразно нам (Вам) в очі, шчо „в нас соціальноји квестії не ма“, шчо лихо наше „лінивство ј пјанство“ хлопа ј т. п. Пригадајте, шчо про „віча“, про конспірацији, про мужицькі спілки (Bauernverein) і т. п. Галичанам казали перші: Громада, Гр. Друг, В. Слово. Наші ж виданьнья

казали їм про потребу лаїіцізаціїі політики, потребу вкрайінської программи, про те, шчоб пустити проти польського панства спільну агітацію серед хлопства руського і польського і т. п. Потроху подібні думки почали пролазити і в „Дѣло“, „Батьковщину“ – иноді просто в компільаціях з наших виданьнь. Коли наша пропаганда іде дуже слабо в Галичині, а остатніми роками навіть зовсім заслабла (тепер галицькі народовські виданьнья стали дальше од женевських, ніж 2 роки назад), то тут винні Ви з Вашим потворством подлостьам В. Барвінського, Вашою санкцією паскудству „Дѣла“ проти Павлика і накінець тим, шчо Ваші делегати благословили противунатуральний сльуб Франка з Зорею. Тілько ж власне найновішчий реакційний поворот галицького народовства і робить гнов потрібними женевські публікаціїі длья Галичини і длья Россіїі. Ми це зараз розберемо.

Ви мене просите приньати Ваше „прямое заявленіе, что теперь всѣ подобныя (моїім) изданія для нас безполезны“. Замісць них Ви „порѣшили вести дѣло внутри, въ предѣлахъ возможнаго (??) въ разныхъ сферахъ и направленіяхъ (??) озабочиваясь главнымъ образомъ созданіемъ сочувствующихъ людей и группъ“. Коли б тут говорилось тілько про моії писаньнья, — ja б не став і споритись, тим паче, шчо трохи далі Ви просите мене писати навіть за грьаницею, хоч не на наших мовах. Але Ви говорите про „безполезность“ всьаких „подобныхъ“, то б то політичних і закордонних, то б то безцензурних видань. І в тої же час Ви думаєте „создать сочувствующихъ людей и группъ“. „Сочувствующихъ“ чому?? Звісному політично - культурно - соціальному ідеалу? Так треба ж його показувати! Де ж Ви його покажете? В теперішній росіїській під-

цензурній літературі!! Так Ви менше маєте змоги зробити це, ніж навіть великоруські ліберали та соціалісти, бо Ваша программа сложнішча і не може виложитись о „езопськиј јазик“, коротенькі натьаки, аллегоріјі, — накінець по тому, шчо в Вас нема і не може бути в Россіјі цілком своjого органу, журналу, јаких все таки великоруська оппозіціја маје десьаток. Коли Ви не хочете закордонноjі печаті, то Вам прийдетьсьа заводити своjі таjемні друкарні, гектографіjі, або рукописаньньа á la Léon Tolstoj, або просто погребти себе, јак групиу будучого.

К слову сказати; мальуjучи мені теперішньу апатіjу до „забороненного слова“, і рівньаіучи јіjі з часами Николаја I і Герцена, Ви помилились проти історіjі фактичноjі. Виданьньа Герцена були в кожній сімjі не за Николаја I, а після jого смерти. Од перших же видань „вольноjі типогр.“ одхрещчувались усі, навіть наjближчі приjателі Герцена, котрі навіть посилали до нього Шчепкина радити, шчоб перестав видавати „безполезныя-вредныя изданія свои“. Дальше вийшло ось шчо: режім Николаја I став на стілько јавно згубниј, шчо льуде з толком (а вони все таки ростуть в XIX ст. навіть в Россіјі) почали крутити головоjу, потім писати критичні статьті і роспускати jіх в рукописьах, а то і посилати Герценові (Голоса изъ Россіи), котриј накінець задзвонив в Колокол, і тоj став доходити до всьакоjі сімjі — і получив авторітет власне через те, шчо Герцен не мовчав у глупу ніч. Оттак буде вијать в Россіјі (так було скрізь), і коли в теперішньу глупу ніч украjінство не буде нічим себе заjавльати јасним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок. А він настане, коли не з ініціативи в самій Россіјі, то з Европи, де од Ірландіjі до Болгаріjі не таким вітром віje, шчоб льуде

заснули. В політиці не годиться далеко заскакувати фантазією, та не годиться і дальше хвилі і свого носа не дивитись! Ви ж скажіть мені, шчо моі писаньнъа безполезні, та заводьте своїу, таки політичну літературу, а то пропадете „безполезно“.

Згадайте остатні 25—30 рр. Увесь прихильнвї украіінству рух в 60-ті роки був на кредіт стихів Шевченка оттаких, іак Сон, Кавказ і т. п. Іак тільки показалось, шчо за цеіу політичноіу поезією політична проза темненька, а потім висунулась программа Костомарова „примирить з собою правительство“, так од нас свіжі льуде і одвернулись. А тим часом все таки Шевченка в кешеньу не сховаіеш (хоч галицькі народовці і всилуіутьсьа), то Ііхни все таки скубуть і скубтимуть навіть невинних віршоплетів. Так чи не ліпше вже, коли бути в одвіті, то за діло? Звісно, іа паміатаіу, шчо „храбрость не обязательна“ і розумію, шчо сидьучи в Женеві, мені не слід бадьорити льудеі (хоч вірте чесному слову: не раз мені оттут приходить так, шчо іа завидував тим, кого повісили і розстрельали, і коли б іа мав право перед взьатоіу на себе працеіу пітти на шибеницьу, іа б пішов на неіі з дорогоіу душеіу). Та іа завше казав і казатиму, шчо тим з украіінофілів, котрі не хотьать рискувати собоіу, треба в Россії зовсім притаіітись особисто, (знать не знаю, вѣдать не вѣдаю), та за те за грьаницеіу показувати своіу думку іасно і без урізок, шчоб була маіаком дльа сьміливих. На лихо ж собі і справі наші украіінофіли завше хотіли бути іакоіусь півлегальноіу оппозиціією, півтаіемними діічами, — і таким робом подавали сами на себе доноси урьаду і не заробльали ніякоіі пошани ні дльа своіх особ, ні дльа своіх ідеі в громади. Шчо ж буде, коли зовсім вимре украінське політичне слово за грьаницеіу?!

А тепер же надстоїть нове лихо. Ви не хочете укр. печати, котра б чесно висказувала Ваші ж науково-прогрессівні думки. Але Ви не можете завязати рота романтікам і реакціонерам, крутіям і по просту дурням, котрі знайдуть собі місце в галицьких газетах народовських і єзуїтських (чи відомо Вам, шчо тепер і „Миръ“ і „Русь“ преукрайнофільські виданьнья? Ось напр. в останні часи в „Дѣлѣ“ якийсь мудрець, не при маленькій сепаратистичній думці в кишені, нараз рекомендувавсь росс. урьадові і церкві в консерватори і спасителі; між иншим вневньав світ, шчо „штунда, то результат обрусенія“ і натьакував, шчо як би украйнофілів архіїерејами поробили, то вони б православіје вратували, — подібні дурости казав і Костомаров). Ја певнісіньки, шчо того мудрецьа архіїерејем не зробльать, а сорому на укр. рух такі заходи накладуть не мало, — і лиха принесуть не мало вже тим одним, шчо піддајуть пару подібним же мудростьам галицьких політіків. Ці останніми часами вже прьамо взьали собі проводирем епископа Пелеша, котрий в повнісінькому сејмі бухнув таку велику історичну новину, шчо мовльав „грецька шизма допіру заведена була в руській церкві в XIII ст. і шчо од того пішли і усі лиха руської церкви і національности“. Одвітно такій науковій мудрости јде і політична программа усијеји руськоји націји: австрійський консерватизм і унијатьсько-римський клерикалізм. Цијеју программоју галицькі народовці конечно розривајуть з усім прогрессівним навіть в старому укр. руху (Шевченка і К-о). Ја певний, шчо гал. мудреці зостануться „на бобах“, — хиба шчо дејакі обијмуть „посади“ — а „народ“ сам јіх покине, бо народ сам вже вијшов з габсбурської лојальности (јак де, то в московську аграрну, — ја це сам бачив, јак „ходив в народ“ в Карпатах) і з церковного

консерватизма. Такоју программоју (котру вони самі видајуть за Вашу, і котру всьакиј матиме право такоју вважати, коли Ви будете мовчати) галицькі народовці тільки в кінець підірвуть ту пошану, котра шче держиться в Россіїі до украјнофільства за кредіт Шевченка, — пїдірвуть у громадьан, — а Каткови будуть Вам дорікати ізміною на користь Габсбургам і — паші!

Перед такоју перспективоју ја, по крајній мірі, скільки б Ви мені не казали, шчо моїі пол. виданьнва „безполезні", з свого боку „прошу принять мое прямое заявленіе", шчо на цих же тиждньах, скінчивши дејакі початі історико-літературні роботи, сьаду писати дві брошьурки: „Украјнофільськиј консерватизм і протестанство на Украјіні"; 2) „Австро-унијатська реакција і украјінськиј рух в Галичині". Ја не вірьу, шчоб (особливо без Вашого натиску, котриј потрібниј тепер дальше більше шче, ніж в 1873, коли ми всі написали „Отвертиј лист до ред. Правди", — котриј Ви зовсім забули, бо тепер Пелеш повів Галичан шче далі назад і од Украјіни, ніж тоді Качала), — не вірьу, шчоб моїі брошьури мали безпосередні результати, — але ја певниј, шчо через кілько часу навіть Ви самі скажете мені спасибі за те, шчо ја не промовчав, не залишив без протесту безглуздиј розрив з ліпшими традиціјами нашого народу і громади, не кажучи вже про европејську культуру. Вмісті з тим ја хочу влагодити брошьуру про першу добу львівського братства, в котрій покажу, јак воно јшло до свого роду реформаціјі і од чого воно не вигоріло. Брошьури ці попробују написати так, шчоб вони могли појавитись в Астріјі і шчоб третья була там популярноју з поводу јубилеја Ставропігіјі. За тим ја зроблю все можливе, в крајнім случају попрошу матір, шчоб продала частину хутора, — та викінчу виданьнва

стереотіпного Шевченка[1]) вже задля одного того, шчоб запротестувати проти кастрації Кобзаря галицкими народовцьами, котрі так його обчистили, шчо нійакій росс. цензурі й не снилось. — Це все minimum, котрий ja чуjу себе обовьазаним зробити в теперішньу рішучу хвильу дльа нашої справи і партії. А там нехай „потомство“ (не дуже далеке) розсудить нас: чи те полезно, чи „безполезно“.

Перejду тепер до суррогатів, котрими Ви радите мені замінити женевську політичну печать: до писанья в „иност. періодич. изданіяхъ и въ русских пер. изд.“ Перш усього ja не можу пропустити цijеjі форми, в котрій Ви говорите про цей суррогат. Форма обидна! Ви просите „сослужить Вамъ службу“ і мотивуjете цьу просьбу в кінці тим, „что эти самыя работы дадутъ Вамъ нѣкоторую матеріальную поддержку“. Та хиба ж ja доси не служив цеjі служби?! Можу сказати, шчо коли виключити деякі галицько-буковинські філологічні роботи в Archiv f. die slavische Philologie, $^3/_4$ всього, шчо за останні 15 років писалось на „иностранныхъ“ мовах про Украjіну, було писано коли не мною, то з поводу моjіх публікацij і по моjій ініціативі. Ви не все знаjете, шчо писалось, так ja тому не винен. Окрім того коли навіть ja менше писав, ніж треба було і міг би, то тут винні багато Ви, не тільки тим, шчо своjевременно не посилаjете потрібних книг, навіть Ваших видань (по цій части ja б міг наповнити 3 листи примірами найпечальнішчими: ja напр. доси не маjу Ниви, Повістеj Нечуjа j. т.

---

[1]) Воно все маjже набрано; треба тільки заплатити довг на стереотипах, та знajти гроші на тиск, папір, переплет і т. и. Тим грошім, шчо мені присилались, ja маjу рахунок, jіх не стало б на те, шчо б оплатити самий набор, котрij, jак і частину стереотипів, оплачував, значить, ja сам.

н.: в загалі коли ja не випишу книги з Петербурга, то нема jiji і мушу каньучити з рік, шчоб од Вас получити, та j то иноді не помога), або тим, шчо не дајете мені фактичних справок (так напр. ja хотів владити реферат про цензуру укр. книг до римського літерат. конгресса j прохав тексту ігнатијевського указу та списка непропушчених цензурођу книг укр. — і не получив доси, більш 2 років, нічого, окрім указа, котрij случајем прислали мені з Харькова — не Ваші!), а j своједу принципіальноју неустојкоју, иноді рівноју зраді, — в Россіји j Галичині. Ви дуже помилитесь, коли подумајете, шчо тутешньа публіка так собі, ні з того ні з сього, pour les beaux yeux del'Ukraine, заінтересујетьсьа, јеју і јеји несчасноју долеју та шче з національного боку. Ні, вона інтересујетьсьа (окрім цехових спеціјалістів, котрі j зубом знајденим в кургані інтересујутьсьа) тілько тим, шчо ухо j очі jij ріже, шчо з jiji власним житьем звјазујетьсьа. От напр. вона дуже заінтересувалась „нігілістами“, більше лајала jix, а все таки говорила про jix, — між иншим потому, шчо питала себе: јаку ж форму пријме велика дубина Россіја після нігіл. агітаціји? Тепер Европа інтересујетьсьа Болгарами, бо інтересујетьсьа тим, хто буде держати в рукях Босфор. Очевидно, шчо Украјіна не може інтересувати Европу з національно-дипломатичного боку (тепер навіть Польшча з цього боку нікогісінько не інтересује), а могла б інтересувати з двох боків: јак один з фокусів демократичного строја і јак один з фокусів росс. прогресивнокультурного руху, јак би він був. Но шчо ж ja напишу Европејцьам? Шчо Украјіна посила до Ваала на жертву своји книги, коли jij сказано наперед, шчо Ваал jix пожре. Шчо передові Украјінці признали всьаку політичну літературу украјінську безполезноју? Шчо украјінська про-

грамма чудесно зрезьумована станіславівським епископом Пелешом?

Ось Вам кілька фактів з історіїї моїх літературних заходів: 1) Почався сербо-болгарськиї рух 1875—77 рр. Ja, котриї вже од 1868 р. було „помішавсь“ на „Восточнім питаньньу“ і на ролі Украjінців (jак народа Чорноморського бассеjну) в цій справі, насторочив уха; наші Одессіти і Кијане почали ворушитись в пользу Балканців, — ja почав писати брошьури, котрі переводились j резьумувались не тілько в Кракові j Новім Саді, а j у Парижі j Льондоні. Ja сів писати статьтьу в формі листа до англ. проф. Фримана (Freeman, автор Истории федеральнаго правленія, шчо тоді виступив був за Болгар і вкупі за Россіjу) і хотів виложити jому украjінськиї погльад на Вост. Пит. Коли бачу: моjі кијівські близькі — в Слав. комитеті та инче j моje імja туди однесли; Костомаров і Мордовцев в „Новому Времени“ і навіть буквоjу не промовили, шчо був і jесть украjінськиї інтерес і погльад на Вост. питаньньа. Ну, ja j сів — і до Фримана вже j не рипався.

II. В 1878—79 галицькі народовці почали було до глузду переходити. Ja зараз же написав в „Дѣло“ Благосвѣтлова статьтьу: „Литературно-общественныя партіи въ Галиціи“ (у Вас в Украjіні цеjі статьті не запримітили). Про Галичину скоро почали писати j Німці з поводу Наумовича j К-о. Ja знajшов перекладчика своjеjі статьті, приробив вступ про „два панславізми“ (Хомякова j Шевченка). Тутешніj корреспондент Allgemeine Zeitung взьав манускрипт і jак пробниj баллон пустив в цій газеті передову статьтьу про Федер. слав. Bestrebungen der Ukrainer, дуже прихильну до нас. Шчо-ж? „Дѣло“ Барвинського, котриj саме тоді вернувсь з Украjіни, получивши од Вас миропомазанье, переробив ту статьтьу в себе, восхваливши своjу парахвіjу j ви-

пустивши все, шчо говорилось власне про нашу (Вашу і мою) группу і про наші прінціпи, і повернувши їїї во славу народовської схоластики. А потім бац! — пішли народовці до Сембратовича, закинули всеукр. і свіцьку політіку. Ну, ja вијать сів з своєју роботоју, — бо кінець їїї був такиј: шчо ось, мовльав, в Галичині појавльа себе рух, котриј таке ј таке нове діло почина в Славјанстві, пристаје до того-то ј того в Европі. Прој шло шче кілько часу. З самоїї Галичини почали доходити до мене голоси молодших народовців, шчо треба шчось свіжішче ј народнішче видумати, ніж народовська схоластика і унијатськиј клерикалізм і лакејство. Надумались видавати науково-літературну (замітьте, не агітаційно-політичну) газету, прогрессівну (замітьте, не революційну, і навіть не социјалістичну). Ja готујусь до праці в ній і берусь вијать за німецьку статьтьу, тим паче, шчо здибавсь з розумним і доволі вплівовим Німцем, котриј заінтересувавсь укр. рухом (замітьте, најбільше јак одним з елементів реформи Россіји) і предложив мені, шчо перекладе і видасть моју La littérature ukrainièn ne в Universal Bibliothek Рекльама. Ja кажу: брошьура вже одстала, треба переробить цілком, а ось мају роботу про два панславізми ј Галичину — поле јіх конфлікту. Подобалось, — ja тільки жду программи галицькоїї газети, шчоб фінал до німецькоїї статьті написати на тему: ось зерно новоїї партіїї славјансько-европејськоїї. Коли це бац! При помочи двох Ваших же делегатів летить к бісу прогрессівна газета, а остајетьсьа коаліцијна „Зоря“ з „Голими вусами“ каноника директора В. Л. Ильницького. Шчо ж ja Німцьам ці „вуси“ покажу јак прапор новоїї партіїї на славнії Украјіні?!!

III. Третья історија трохи другого роду. Кілька років тому назад фірма Maisonneuve в Па-

ржі почала видавати книжки Les littératures populaires des toutes les nations. Предложили мені зробити томик украjінськиj. Ja згодився, тільки не зараз, бо перше треба критично вивчити всі тексти Політ. пісень, шчо зібрані дльа Ист. Шѣс., бо без того напишеш глупости, jак случилось навіть з Костомаровим в jого статьті про пісні в „Р. Мысли“. Через це ja порішив одкласти редакцію томика, а приступити до такоjі критичноjі роботи. Дльа цього попрохав вислати мені копіjу пісень, котрі зостались в Россіjі. Два роки прохав ja об цім, аж поки получив не копіjу, а текст (трохи розгублениj проти того, jак ja лишив jого). Довго часу пішло, поки ja переписав тут ті пісні (орігінали тепер готов звернути, коли скажуть, jаким способом; про це питав, але одповіді не получив). Тим часом виданьня Les littératures спинилось. Але ja не трачу надіjі видати виповнениj томик, тільки треба перше видати хоч XVIII в. Політіч. пісень укр. народа в повному критичному аналізу текстів, над чим ja головнішче працьував 2 роки j буду працьувати шче по кр. мірі рік, — а коли Ви мені не поможете, то j більше. Так, значитьсьа, робота цьа залежить не од одного мене.

Не гльадьучи на це все, ja j останніми часами, не чекаjучи Вашоjі „просьби“, „служив службу“ — знаjомити Европу з Украjіною. Так цими дньами поjавитьсьа в Encyclopädie von Ersch und Gruber моjа статьтьа die Kosaken. Так ja жду тільки актів про початок козацтва (актів, котрі приобіцьані були в „Недѣлѣ“ шче в 1878 і 1879 р.), шчоб викінчити статьтьу про Січ Запороськy (jіjі встріj і політ. ідеjі) дльа англіjськоjі печаті; так жду кінцьа виданьня Шевченка, шчоб мати повід написати статьтьу про нього. Так ja знаходжусь в постіjних взаjеминах з фольк-льористами (folk-lore, народнье

знатьтьа) ріжних европ. країв, виготовив і напечатав кілька заміток дльа Mélusine, Archivio per le tradizioni popolari, Folklore-Journal etc. Коли моя дочка зкінчить свій курс, то діло це піде скорше, бо ja сам погано пишу на чужих мовах, навіть на французькій, jак самоучка j чоловік не маючиj вільного часу.

Тільки не думайте, шчоб так вже легко було пролазити в европейську прессу та шче j заробльати тим гроші. Перш усього j тут треба протекцію, рекламу, — а од мене тепер вернуть рило дejакі навіть із моjих попередніх приjателів з европ. писателів; дльа однних ja „нігіліст", дльа другних нетерроріст; jесть такі, шчо j сепаратизма не дуже то льубльать. Не думайте також, шчоб так уже Европу інтересувало все наше славjанське, россійське... У мене jесть один приjатель, росс. революціонер Степньак, котриj пише дльа Англичан і котрому ja трохи помагав матерjалами j радами. Він справди пише чимало і маje з того заробок. Так він окрім того шчо маje талант писати гарьаче (котрого ja не маjу) і без богато скептицизму (котрим мене бог наділив чимало, на моje горе чи счатьje, не знаjу), він зіjшовсь з одним Англичанином із дільців, котриj помага jому викінчати jого праці, без плати за те, j котриj скрізь біга, шчоб пристроjіти jого писаньня. Так і тому так робльать: давай книгу про Россію, поки Авганськиj спор не кінчився, а опізниш сьа на тиждень, — не треба! Може це j не гарно, а ja так не можу писати: в мене працьа про Палія і Мазепу лежала $1^1/_2$ року, поки ja виписки з Цертелева чекав, а тепер стільки ж ja жду виписки з Поэт. возврѣній славянъ на природу, без котроjі ja бojусь кінчати статтьу про псевдославьанськиj дуалізм дльа Revue historique des Religions. І при всім не думайте, шчоб Степньак багато заробльав:

ледви виживе з жінкою і без дітей. Наукові ж праці (які я б спосібнішчий був писати) і тут не дають майже нійакого заробку. Знаєте, скільки заплатить редакція Encyklopädie von Ersch und Gruber? 43 марки, т. j. 45 франків за лист, (а пишуть там знаменитости), так шчо я за працьу, за котрою просидів $1^1/_2$ місьацьа (не рахуючи попередньої підготовки), я получу 90 фр. Maisonneuve давав мені за томик пісень і казок по 10 фр. (десьать!) за лист. (L. Leger за свої Contes slaves ed. Leroux нічого не получив; професори тут живуть з батьківської ренти, або з жалуваньньа, а книги — не учебники — пишуть не дльа грошей, а дльа того, шчоб посунутись в гору в публіки j на кафедрах). Фольклористичні журнали нічого не платьать за статьті. Не тілько газети, а часто j revue непостійним сотрудникам не платьать нічого або дуже мало. З цього всього виводіть, шчо коли я писав і писатиму про Украйіну на іност. мовах, то власне дльа „службы“, а не дльа „матеріальной поддержки“.

Не дуже багато можна покладати надіjі j на „руск. журналы“. Не зховаjу од Вас, шчо мені страшенно зашчеміло на серці, коли я прочитав у Вас слова про те, шчо писаньнье в цих журналах мусить бути заміною писаньньа тут. Коли так, то ліпше було j не jіхати з Россіjі, а я мушу нагадати, звісно, не дльа того, шчоб докорьати Вас, а шчо в 1876 році я виjіхав не з власноjі ініціативи, а був посланиj Вами. Тоді я мав вже готове, власною працеjу завоjоване місце в росс. прессі, — а тепер стративши jого через виjізд і роботу, роблену по вмові з Вами, я мушу знов улазити в ту прессу вже за чужою милостьу j в загалі з гіршими шансами. Це навіть гірше, ніж „песъ на своя блевотины возвратися“, кажучи салонною мовою св. Апостола.

Ні, працьа в росс. журналах длья всіх нас, а надто длья мене не заміна вільного слова та шче і украінського, а гірка каторга по неволі. Та ja — за написанною оговоркою — не зрікавсь ніколи тоді, коли мені украінофіли дорікали за цьу працьу по чужих кутках (в мене јесть кілько листів на цьу тему), не зрікаюсь і тепер, коли працьа в своїм кутку признана безполезною. Тільки обидно мені, шчо впјать писаньня в р. пер. изд. рекомендујетьсьа мені јак „матер. поддержка". Навіть не з чутьтьа достоїнства, а просто, шчоб не розстроюватн рани своєјі шче більше, ja не пускаюсь в подрібні розмови, шчоб впевнити Вас, шчо ja не дуже то гнавсь за матеріальною „поддержкою". Скажу тільки, шчо без Вашого догаду ja робив і длья загранічної пресси і длья россійської і коли випали счастливші пригоди, то напр. піддержав своєју матеріальною піддержкою присланс Вами ж виданьня „Волів", за котрих ja половину коштів заплатив грішми, полученими од Гашета і Благосвѣтлова. Тепер справа стојіть гірше, ja нічого другого не хочу, јак тільки ростикать по чужим куткам тој матерјал і ті думки, котрі набралисъ в мене за кілька років праці. Тільки впјать не думајте, шчоб багато можна було розмістити того матерјалу і шчоб з того багато можно було здобути матеріальної поддержки. Про статьті скілько небудь політичної барви нічого і думать. Зостајутьсьа статьті наукові, звісно, по тим сьужетам, котрі ja більше знају і котримн остатній час більше займавсь. До јіх не дуже то ласі р. журнали, та не сподівајусь ja, шчоб ті пани, на котрих Ви покладајете надију, дуже загорілисъ, шчоб пристројіти моји праці. Ja мају вже резони, шчоб так скептично говорити. Та шчо Ви поробите проти мнительного страху?! Все ж моје вигнаньнье з р. пресси основано не на реальному страху (проти котрого ja нічого не

маю), а на мнительному. Та ja виповню всі Ваші прикази (жаль тілько, шчо Ви пишете: „Посилай по одному з наших адресів“, а яких? — не пишете). Побачимо, шчо з того буде. Поки ж шчо замітьте, шчо один журнал, за котрий Ви скільки небудь можете ручатись, заплатив мені тільки по 30 р. за лист (за роботу, дльа котрої ja мусив в Парижі більш тижня виписувати матерjал та в Страсбург заjіздити на 3 дні). Ja на це не жалкую, бо перше давав jому свою працьу безплатно і тепер не ja перший заговорив о платні. Тілько звісно, ja б радніщчий подібні праці писати по своjому і друкувати зовсім без плати, напр. в Галичині, jак би було де. А то один з Ваших же делегатів поставив умовоjу, шчоб в „Зорі“ моjеjі праці не було, — „дльа пользы службы“.

Ja сказав маjже про все, про шчо говорить Ваш лист. А не говорить він про головнішче дльа мене та не послідньe j дльа служби: про Політичні (історичні) пісні. Хиба j на них розширьаjетьсьа засуд о безполезности? Делікатна цьа справа jак і всі, про котрі ja тепер пишу, та вже треба говорити про все „на чистоту“. Колиб Ви мені написали, шчо ja по Вашому зовсім не можу бути нічим „полезнымъ“ — ja б замовк. Але Ви все таки просите мене „сослужити службу“ таку j таку. Ja нагадаjу Вам про мудрий господарський прінціп, шчоб кожний слуга робив ту службу, до котроjі він здібнішчий, охотнішчий і котроjі другий на зараз не зробить. От того в нас і не процвітаjуть науки j художевства, шчо крепацький порьадок примушував стольара бути поваром і т. д. Ja ж тепер сплью і думаjу об тім, шчоб зкінчити Пол. пісні, по кр. мірі XVIII ст. (котрі не можуть ніколи появитись при росс. цензурі) — другі виділи можна попробувать, і ja зкінчивша XVIII ст. т. j. один шче випуск листів на 20, готов прислати Вам манускрипт, шчоб Ви

понесли його у буздегарньу) і після ряду осібних етьудів, котрих проба у Вас перед очима, — написати цілу історіїу нар. слов. на Украйіні. котра зробить значну частину історіїі цівілізаціїі на Украйіні, шчо носитьсьа мені на думці, як кінець моєїі публичноїі карєри, коли бог дасть віку і сили. Ja не пропускаїу ні одного рядка, котриї пишетьсьа про нар. слов. украйінськуу, і приходжу до виводу, шчо не тільки ні в кого тепер нема такого матерійалу про це діло (матерійал, звісно, зібраниї не мною, а 1000 чоловіків за 100 років), але і те, шчо ніхто на тепер і, значить, на 15 років у перед не обробить цього матерялу ліпше, ніж ja, хоч певно і ja не обробльу його так, як би справди слід було і як він вартиї. (Ja знаїу добре, шчо в Россіїі єсть і тепер кілька чоловіка добрих знавців укр. нар. слов., але читаючи, шчо тепер печатаєтьсьа про неїі, напр. хоч би і у К. Стар., ja бачу, шчо приходитьсьа плакати навіть за цигансько-корсарськими методами Чуба, знак, шчо: a) нові сили зовсім не приготовлені до цього діла, b) старі індеферентні). Чи ж мені доказувати, яку ціну маєе сама по собі і дльа всього укр. питаньньа наша нар. словесность, найхарактернішча і найліпша проєава укр. народу на культурно історичній сцені?!! Нагадаїу тільки одно, шчо $^3/_4$ всього, шчо писано Европейцьами про Украйіну за останні 10—15 років, було писано власне про цьу словесність, і з того в останні 5 років про моїі женевські їїі виданьньа (Morfill в Slavonic literature, Moratti в Archivio per le tradizioni populari, Leger в Revue Critique, G. Paris в протоколах Парижск. Академіїі і др.). A Ви ж просите мене сослужити службу — нагадуваньньам Европі про нашу земльу. Чим же ліпше можу ja сослужити цьу службу? Подумайте самі: може случитись пожар, ja можу вмерти, і може

пропасти матерjал, котрij сотня счастливших пригод серед загального несчастья нашого звела в одні руки, не кажучи вже про те, шчо зо мнojу вмре 15 років підготовки по бібліотеках Россіjі j Европи, в розмовах і листуваньньу з першими спеціалістами діла j т. п. Подумайте про це, та або знайдіть чоловіка, котрij би зараз же взьявсь видавати тоj матерjал, або поможіть jого видати мені! Не кажіть мені, шчо jаке б цінне не було моje виданьньа, та воно тілько з трудом піде в Россіjу; перш усього jа j тепер знаjу, шчо хто хотів, тоj маje Пол. пісні, — а друге j поважнішче: такі речі видаjутьсьа не на одну хвильу, а по крajній мірі на 50 років, так тут треба j погльаду дальнозоркішчого. Два з половинojу років назад jа переказував через старого товаришча, шчо коли б мені дано було в 2 роки по 3000 р., то Ви б мали за 2 роки 3—4 великих томів Пол. П. XVIII—XIX ст. і всьакиj, хто розуміje видавницьке і авторське діло, скаже, шчо Украjіна мала б свіj образ намальованиj нejу самоjу і по меншій мірі в рьамці, котра не псуje того образа, — за ціну дешевшу грибів. Але многоміліонна Украjіна, на котрій jа бачу jасно фігури украjнофільствуjушчих помішчників, земців, банкирів, адвокатів і т. д., на котрій один віруjушчиj чоловік знajшов 12.000 рублів дльа галицьких реакціонерів, — не дала цijеjі ціни грибів на виданьньа свого найліпшого продукта. Ви згодились тілько на 1500 р. в рік, за котрі j получили 29 листів Пол. пісень (при всіх дльа мене обовjазкових росходах, jак напр. квартира дльа складу, пересилки книг, котрі требуjуть в Галичину, Болгарijу, Россіjу, j т. п.). Згодьтесь же самі, шчо це дешевше грибів! Але Ви скажете, шчо j це більше, ніж Вп можете дати. Jа j сам це знаjу і вірте мені, шчо сльози в мене стаjуть на глазах од

благодарности всьакиј раз, коли получаjу jа од Вас гроші, так само jак jа плачу од болі душевноjі, коли Ви видаjете мене на роки без слова, котре часто дорожше грошеj. Jа знаjу, шчо Ви, jак кружок приjателів, даjете безмірно більше, ніж можете, — а все таки скажу, шчо jак партіjазтенденціjеjу, Ви даjете страшенно мало. Очевидно Ви не вміjете організувати навіть украjнофільські елементи, а не то розширити jіх. І коли Ви не можете знаjти засобів, шчоб видати такі речі національні, jак Пол. пісні та Кобзарьа, то jакі ж можна мати надіjі, шчо Ви поведете і устну (!) пропаганду на користь украjінського возрожденіjа? Та j над чим і чим будете вести пропаганду, коли в Вас не буде під рукоjу повного виданьнья наjліпшого укр. писателья та повного ж сбора того, шчо зложив народ про своjу дольу в наjновішчі часи, наjважнішчі дльа пропаганди? (Jаку би не мали вагу виданьнья Ист. Пісень до XVII стол., та все таки воно говорить про часи давні j про справи маjже цілком пережиті, — та навіть матерjалу j думок нових воно прибавило мало, а наjбільш тільки систематизувало вже звісні. В XVIII—XIX ст. все нове і усе близьке, — та таке, шчо цензура не позволить і без чого можно написати, та шче j при цензурі, тільки врівки з лакеjською Філософіjеjу, jак в остатніх главах костомарівськоjі праці в Р. Мислі). Ні, коли Ви зречетесь од виданьнья Пол. П. і Кобзарьа, то Ви de facto зрікаjетесь усьакоjі ролі в пропаганді украjінства, jак національно-політичного руху, і зостаjетесь тільки діллетантами патуà і археологами-романтіками, та j то на скілько цензура позволить. Так ліпше вже зрікаjтесь і теоріjі украjінства (сідаj, куме, на дно, не трать марно сили!) — тим паче, шчо Вас все рівно скубтимуть і за діллетантізм і за романтіку. Інтересно і полезно

боротись за живе діло, для котрого можна і потерпіти, в надії доборотись свого, — а хникать, та ще і терпіти бог зна за що, — не варто, „безполезно“. В усякім разі це Ваше діло, — а я зроблю своє до возможного для моїх сил кінця: я видам за цей рік III вип. Пол. пісень (до руйіни Січі Дніпровоїі 1775, і Дунайськоїі 1828), а також хоч 500 екз. Кобзаря, хай люде знають, що народ наш дума про козацтво і московск. царство, які в його спеціально політичні думки (соціальні пісні XIX ст. я чи так, чи сяк зрезьумував в брошурі Нові укр. П.). Хай світ бачить, що думав найліпшої укр. писатель! (Я був загнався думкою, що Шевченко вже пережитий фазіс, що новий укр. рух піде далі, по ново-европейській дорозі, а тепер бачу, що не тілько масса украйнофілів, але і украйнофільські писателі не тілько в Галичині, а і в Россіїі ще не догнали і Шевченка років на 10—20). За тим я можу з чистою совістьу вийти в „отставку“.

Ваші останні слова, в котрих Ви просите мене не „принимать сказанное за желаніе ликвидировать всѣ дѣла и счеты“, я приймаю за „желаніе позолотить пилюлю“, мені і Вам самим, бо инакше Виб не починали з того, щоб „объявить прямо о безполезности“ моєїі дотеперішноїі „службы“! Инакше Ви б написали: „Намъ трудно, але ми будем старатись“... на що і я одповівби, як завше одповідав: Я знаю, що трудно, і буду старатись з свого боку. „Безполезну“ службу непремінно треба ліквідувать! І я приймаю Ваш лист за „чистую отставку“ і ліквідувавши своїі моральні обовязки виданьня Пол. пісень і Кобзаря на страх свій особистий, я постарающсь зробити свою одставку як можна більше чистою, — т. і. виїхати в чужу Америку, де може дадуть мені місце в якому небудь „уѣздномъ училищѣ“; в Европі мені ніодин урьад

не дасть місцьа, та окрім того без служби дльа Украйіни ja в Европі j без того або з ума зійду, або втопльусь, — а тепер, коли украйінська література в Россіїі повертаєтьсьа по неволі j по волі в „Поезіїі Івана Подушки“, а в Галичині прапором укр. націїі ставитьсьа св. Унія, — то тим паче[1]).

Значить, прошчайте! Спасибі за добро. Простіть беспокойство, котре робив ja Вам більш 10 років, а особливо в останнїй час. Ja найобєктивно признаю себе побитим по всім правилам стратегіїі, jак чоловік, котрий не розважив добре сил, ні своїх, ні Ваших. Тільки ж на прошчаньнья все таки, також обєктивно, признаю, шчо теоретично ja правий в своїх думках про потребу поставити украйінський рух на грунт европейський ідейно і географічно — і шчо тільке на цьому грунті укр. справа може вигоріти в загалі j почастно пережити теперішньу реакцію. Хто плавав у морі, той зна, шчо коли захопить тебе назадньа течія, то нема небезпечнішчого, jак піддатись jій, а треба держати голову вгору та все брикатись на перед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвильа напереднья — j випливеш на берег; коли ж піддасись хвилі назадній, то напереднья перескоче тобі через голову, переверне, назадньа течія впjать потьагне по своjому, — і чоловік пропав, або по меньшій мірі

---

[1]) Дejакі прогресси укр. археологіїі мало можуть мене втішати, бо коли вже археологіjами жити, то jесть далеко інтереснішчі. Ось напр. египетська, jака інтересна, та звісно не дльа феллахів, котрим ні тепло ні холодно з того, шчо викопуjуть „на jіхній не своjій землі“ — Маріетти j Масперо. Та впрочім і археологія без европеjізму не дуже то процьвіте jак чиста наука, а у нас археологія воньа православіjем, обрусеніjем або св. Унієjу! Ja був при археологіїі далеко інтереснішчій в наукового погльаду і меньше воньучій, — та проміньав jіjі на украйінство, бо не міг спокійно дивитись, jак Украйінців повертали в феллахів.

затьагнетьсьа шче далі од берега, довго попобjетьсьа, поки все таки не візьметьсьа за раціональну методу плавати. Оттак і на історичному морьу! Jак будемо живі шче років в 5—10, то попробуjемо шче раз перевірити це питаньнье. А тепер буде!

Ваш М. Др.

P. S. Перечитавши увесь лист jа побачив потребу додати дешчо. 1) По пункту про „безполезность". В Ист. слав. лит. Пипіна знайдете цілі сторони взьаті з моjіх виданьнь, звісно, без цітат або з темними натьаками (див. напр. ст. 366, 378); не мало jіх в статьах П. про етнографів. В працьах Ор. Лев. про церков XVI—XVII ст. усьа філософіjа братств і протестантизма на Укр. навіть дословно зближаjетьсьа з Громадоjу (порівн. Переднье Слово до Гр. ст. 25 j далі, — з писаньньам Ор. Лев. в К. Ст. j Архиві, — мінус православно-цензурні заскоки j нелогічности автора-націоналіста).

Трудно показать, але не можна заперечити, шчо наші виданьньа не пройали зовсім дльа Славjаншчини, куди доволі часто (останніми часами особливо в Болгарijу) требуjутьсьа ці виданьньа. Порахуjте також у вішчо небудь і те, шчо таки нерідко обертаjутьсьа до мене усьакі льуде, то з Россіjан, шчо вчатьсьа за границеjу, то навіть з самоjі Россіjі, то иностранці обертаjутьсьа до мене з запитаньами про Украjіну і злучені з неjу речі, питаjуть про книги j. т. и. На це треба одповідати (иноді листами, по 2—3 листи на усьаких мовах), — і ці одповіді не лишаjутьсьа ж зовсім „безъ польsы", — по теоріjі gutta cavat lapidem.

Додам також, шчо останніми часами навіть сфери не зовсім прихильні нам починаjуть подаватись, напр. всероссіjські революцінери: не тілько половина аргументів соціал-демократів проти

„народовольства“ иноді слово в слово повторьають те, шчо в наших виданьах говорилось, а навіть дейакі з революціонерів політиків, близьких до народовольців, тільки грамотнішчих, починають просто підходити до наших теорій. Вкажу напр. на нове, франц. виданьнья Степньака La Russie souterraine. Ja сам, звісно, „остаюсь при особомъ мнѣніи“ про росс. рев-рів і мало вірьу в етичну консеквентність їіх (як в загалі Россіян, в тім числі украйінофілів), але думаю, шчо як звіснвй нам характер р. р. руху — діло дльа Россіїі фатальне, то ліпше, шчоб в ньому була течія прихильна нам, ніж шчоб їіїі не було. По всьому (по стану Европи і по аналогіїі з кінцем 60-х років) треба ждати, шчо незабаром підніметься впять рух „в народ“, і коли впять, як після Каракозовшчини, „ліберальні“ елементи в Россіїі покажутьсьа сонними не тілько практично, а і теоретично, коли впять украйінофільство схова всьакиї політичнвї прапор, та шче завдастьсьа „примирить съ собой правительство“, то впять соціал. рух піде дуже окремо, навіть вороже лібералізму і украйінству, а вмісті з тим некультурно; коли ж хоч ліберальне украйінство вдержитьсьа, то воно може наложити свою барву на ввесь соціал. рух по крайній мірі на Украйіні.

II. Мушу шче сказати з поводу малоїі продуктивности моєїі в таких роботах, котрі б вдоволньали Украйінців всіх напрьамків, т. і. в роботах наукових. Jак всі ми, окрім 3—4 спеціалістів, виступав і ja в світ з невеликим запасом знатьтьа про Украйіну. Ja властиво тілько шчо почав вчитись украйінологіїі коло Ист. Пѣсень, як мені довелось їіхати сьуди. Ви памятаєте, шчо по вговору ja мусив писати в Громаді про справи европейські, а украйінськими обіцьали займатись льуде, котрі компетентнішчі мене в них.

Але коли вони не дали нічого, то все таки впало на мене. Ja мусив довчатись украjнольогіjі на чужині, де j книжку не всьаку здобудеш. На цьу науку треба було часу j праці. I ось, коли хоч по дejаким питаньньам ja набрав фактів стільки, шчо вже можна стало „дерзати“ говорити, наскочили на мене строгости цензурні в Россіjі j „елімінаціja“ мене з галицькоjі печаті, при Вашому попушченьньу, а то j за благословеньньам декого з Ваших.

З) З поводу безпокоjств, котрі ja може наніс Вам останнім роком своjіми перекazами, ja мушу звинитись тим, шчо ja власне попавсь в дуже поганиj матерjальниj стан тим, шчо поклавшись на цифри j строки означені в позаторішніх листах і розмовах, повходив у строкові довги. А наjбільше збудоражило мене те, шчо на моjі питаньньа Ваші посланці одповідали тричі: „послано вже“, то ja не получавши думав, шчо пропали посилки (на пошті або в посередників, — чому приміри бували) і все перекazував: шукajте! А од Вас н і с л о в а не получав $1^1/_2$ рока. Накінець ja прохав дати мені тільки „позичку“ під залог 10 – 12 листів роботи, на першиj раз, котроjі приміри посилав до рук Ваших. Ja не знав, шчо моja робота так впала на літературному базарі, — і тепер прошу прошченіja.

200 р. получьв, „Гajдамак“ — ні! Газети не получаjу нijакоjі, ні кијівськоjі, ні одесськоjі, і книг нових теж. Унив. Изв. шче получаjу за 1885 р.

N. 41. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève 10. Февр. 1886.

Оце получив 260 р. j Вашу записку, а вчора лист і программу. На лист не так то скоро напишеш одповідь, хиба вишльу завтра. Замітки ж

на программу напишу шче пізнішче. Тільки одіслати замітки не так то просте діло: кажете: по звісному адресу в Петербурзі. Але мені дано два адреси, по одному ja написав, та одповіді не получив і маю резон думати, шчо не дійшло. Через те j обернувсьа до корреспондента через посередницьу, значить, через 3-ій адресс, — і хоч все таки одповіді на повишче згаданиј лист не получив, то хоч маю звістку, шчо посередницьа бачилась з кимсь з тих, хто мусів лист получити. Так по jакому ж адрессу тепер писати? Коли можете шче, то скажіть привезшому лист і программу: чому таки він не приписав од себе нічого: хто дав лист, хто программу, чи получено в П-зі мій лист, чому нема одповіді (в моjому листі була одповідь на питаньньа ділові і од мене були такі ж питаньньа, а окрім того звістка, шчо послані (так писалось в листі з П-б-га: посылаемъ 100 р.) гроші не получені,— значить, треба шукать jіх. Jій богу, пора б уже кинути стару панську звичку обертатись з льудьми, мов з собаками: кинути без обjасненьа папір, чи гроші, запитати чоловіка про шчо небудь та побігти j замовкнути. Од такоjі звички ні особам, ні справі добра не буваje. Не получив jа j „Гаjдамак", про котрі говоритьсьа в листі. Подібне памьатаjетьсьа случилось в приjізд першого Петербурzьа.

Дістав уже „Дѣло" з історіjеjу jого заборони. Quod erat demonstrandum! Ja писав і Вам і сестрі, шчо з Пелеша будуть такі овошчі. На забороні „Дѣла" не стане, а буде всіj укр. прессі j навіть особам. І коли б за добре, — а то за Swiętą Unię! Коли вже „Дѣло" так хотіло дебіту в Россіjі, шчо аж православіje ратувати хотіло од штунди, (котру навіть дурниj православниj царь тепер терпить), то jак же було не подумати, шчо не на те Толстоj і Побідоносців унііу в Холмшчині руjнували, шчоб допускати

входу їй по всій Украйні, коли вже не стало в нього мозку зрозуміти, шчо лайіцізація національної політики, а надто в нації з кількома вірами, одна можлива основа для патріотів?! До цеї лайіцізації було договорьувались не тільки Батьківщина, а і Дѣло за Барвінського. А тепер за видавця Белея „Сьвята Унія“ стала прапором народовців! Все думають, шчо сам Лев XIII в Просвіту запишеться і викликне: Per vos, Narodovzi, Orientem convertendum! Або чи не сам Вахньанин папоју буде. Інтересно, шчо тепер почне Дѣло? Консеквентно буде тепер об'явити цілком війну Россії під прапором Пелеша, на шчо россійський урьад одповість на украйінських чубах. Як би я був на їх місці, то сказав би, як Украйінець Лицвину в звісній приказці на слова: „То наш бог та вашого бјець!“ — „Так јому і треба: нехај з дурним не зчепльајетьцьа“. Побачимо, шчо чуби скажуть. А шчо скубти їх будуть за Пелеша, це вже безпремінно! Та коли б скубти, а то і смійатись! Ось шчо лихо!

Ваш М. Др.

Простіть, шчо шче не висилаю довга; як раз получив рахунки за типографію, — треба хоч кредіт свій піддержати. Ви мусите на днях получити гроші за Насръ-Эддина, котрі, здаєтьсь, як раз покривјуть мій довг, то вдержіть.

N. 42. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14. Genève 13. Февр. 1886.

Шановний Добродію!

Простіть, шчо образив Вас. Ось шчо значить писати згорьача та на скоро. Ви на себе привняли і те, шчо до Вас не належить. Шчо замітку про мій протест ніхто инакше не може

зрозуміти, як шчо ја дурень, — про це ј спору бути не може. Зостаєтьсьа тільки, — чи Ваша редакція того ј хотіла, чи ні? Шчо ја ј справді дурень, об цім теж спора не може бути. Не спитавши броду сунувсь в воду! Але сунувсь ја не до Вас, а до „Дѣла“ (як тоді ж до Ак. Гр.). До „Дѣла“ належить, значить, і Ваш вивод: „так йому ј треба, нехај з дурним не счипајетьсьа“, а не до Вас. Ваша вина в тім, шчо Ви мене всунули в Зорю Партицького. Це ж, як собі хочете, безспорно. Скажу Вам отверто (та, здајетьсьа, говорив), шчо як би ја так завів Вас, без Вашої волі, — то зробив би все, шчоб напечатати цілком Ваш протест, јакиј би Ви не написали, хоч би мені голову треба було зірвати своју, чи чужу. Такиј в мене пріпціп. Але навјазувати јого другим ја не смију, — і дльа того особливо післьа Ваших слов про К-го, як про чоловіка добрих замірів, ја ј здавсь на Вас та на нього. Вијшло, шчо Ви обоје мене видали з руками ј ногами „Дѣлу“ ј П-ому. Може так і треба. Ја скажу; робіть льуде добрі, як ліпше! як чоловік, шчо попавсь між ножем і шибеницеју, — та все таки не можу ж признати вербовку за ковбасу, — хоч би на ділі вербовка дісталась і Вам.

А шчо Ви образились на слова „На вішчо це все ја росказујy Вам?“ ј вивели, шчо ја Вас за скотину (!!) вважају, це вже ні з чим не сообразно і навіть гріх Вам. Ја сам би мусів образитись на Вас за такиј вивод. Моји слова значать тільки те, шчо практичного виходу з оповіданьња мого про реферати моји у Вас бути не може. Це доказує і Ваш лист. Ви пишете, шчо коли моја розправа зовсім наукова і без алльузіј до теперішніх політ. та релігіјних відносин, то вона буде напечатана в „Зорі“. Моја ж розправа зовсім наукова (по методу), то всьа просто говорить про „тепер. релігійні відносини“, трактујучи думки

релігійні нашого народу по його легендам, ergo не годитьсьа дльа „Зорі“. Моја розправа показује, шчо нащ народ іде до реформаціјі, — ergo, вона мусить зробити скандал в партіјі православнїј греко-россійськїј і унијацькїј. Вона в Галичинї шче більш скандальна, ніж навіть в Россіјі (де такі розправи ја сам печатав і навіть тепер не трачу надіјі напечатати скорше ніж у Вас, в вільнїј Галичинї, де la servitude volontaire завела цензуру і реакцију гірше навіть Толстовськоји, котра пропуска напр. статьті про секти, з прьамими алльузіјами до тугешніх обставин).

Про моје сотрудництво спеціально в „Зорі“ ја не знају з јакоји речі Ви говорите. Чи хочете Ви јого, чи не хочете, чи смијете, чи не смијете (коли вже тут місце цьому слову)? Редактор Зорі не зајавив, шчоб він јого хотів, — а воспитанниј чоловік не ходить туда, куда хазьајін не просить. По правді скажу, ја цьому ј радиј тепер, бо ја певнісінькиј, шчо „Зорьу“ скоро забороньать в Россіјі ј не хотів би, шчоб мастодонти говорили, шчо це через мене. Ја тільки мольу бога, шчоб заборонили „Зорьу“ не за св. Унију, — хоч в тому непевниј, коли Ви будете показувати таку слабість, јаку показали в примітці до Льуборадських. Ви кажете, шчо кінець примітки не Ваш, а К-ого, а шчо Ви мусіли долучити јіјі до свого тексту. Але ввесь світ мусить уважати слова, підписані Вами за Ваші, а до того, шчо Ви мусили, јому діла нема.

До того діло тим, хто до Вас прихильниј особисто, хто шанује Вас і хто бажав би дльа Вас ліпшоји долі, ніж невольа в Песиголовців, котра Господь віда, до чого ј дијде, коли Вас примушујуть в дурнів шити Ваших прјателів, а завтра підписувати не Ваші думки... Дльа јакоји ціли? Доси не видно, бо навіть літературна „Зорьа“ все ж таки

журнал преплохий. Не вже ж проти цього можна спорнтись? Ну, положіть перед собою „Зорьу“ і першій россійській, а не кажу вже европейській журнал, та і скажіть холодно, чи можна з ними рівняти „Зорьу“ хоч здалека?

Про те, як зробити, шчоб „Зорьа“ була европейським журналом, багато б треба говорити. Та я своє майже сказав усе торік, як ішла в нас розмова про „Поступ“. Я тоді Вам казав і те, шчоб Ви не дуже то сподівались од „росс. украйнофілів“, а поклались більш усього на сталий кружок своїх прогресистів, котрий би постепенно притяг і породив нові сили в Австрії і Россії. (Я не касаюсь тут справи імен Ор. Левіцкого, або Антоновича, котрих справди не слід було писати, бо ці особи непремінно перельякаються і по своєму матимуть резон; не слід було писати і у примітці про Руд-ого мого имені коло Антоновича). Я кажу про статьті, ідеї, — а не імена. Ви вибрали коаліцію без ясно обмежованних прав для себе і своїх принціпів, — ну, і несете одповідний хрест. На який кінець??? На скільки я можу судити по тому, шчо я знаю Галичину і Россію, то на рујіну навіть теперішніх сил, коті моглиб служити здоровому укр. руху. — Я не казав, шчо самі мастодонти читајуть Зорьу. Я тільки казав, шчо радіти јій можуть хиба мастодонти, а звірі ближчі до історичної епохи навірно плечима здвигајуть, — молодіж же на Украјіні навірно допіка украјінофілів питајучи: „Так оце Ваш орган“? — як колись допікала „Правдоју“. Коли це Вам дуже гірко чути, я не буду говорити, — але діло од того не переміниться.

Ваш М. Др.

А „Дѣло“ все сердиться, шчо „словісти“ на јого доносьать росс. урьаду. На шчо ж воно

доносить на словістів австр. урьаду, — вже одним тим, шчо ставить conditio sine qua non австр. лояльности думки своєєї парахвіїї? Або свобода, або поліція.

Листи до Россіян отдайте їім, — коли вони поїхали, то задержіть до вірних окказій. Можете їіх прочитати.

N. 43. Лист до I Ф. Chemin Dancet 14, 25. Фебр, 1886.

Шановнїй земльаче!

Оце получив Ваш лист од 22 ч. — Книги ja послав пакетом не ради економіїі, а ради скорости, бо чоловік би їіх не дождавсь, jак би їіх посилати бандеролью через день. Наперед буду робити, jак велите, — та тільки все таки не розумію, jак можуть сконфіскувати Воли або Пісні. На Вашім місці ja б видержав процес проти конфіскати, jак би на неї зважилась поліція, бо инакше jака ж це констітуція, коли j Воли або П. П. конфіскувати будуть! Jак собі хочете, а таки дарувати не слід.

„Крају“ ja шче не бачив, та хоч і побачу, то мало втішусь, бо на теперішнїй час вважаю потрібним протест в самій Галичині, — чи в Зорі, чи на мітингу. Коли Вам не вільно буде в „Зорі“ сказати навіть те, шчо Парт. говорив у „Провідних ідеjах Ш-ка“ або навіть В. Барв. в „Правді“ або j у „Дѣлѣ“, то ради Аллаха, на шчо Ви в Зорі?

То шчо ви пишете про вбільшеньня предплатників Зорі, мене не дивує і шче раз показує, jаку помилку Ви зробили не заклавши свою газету. Так корпстайтесь же хоч тим, заставте себе вважати за шчо небудь, а не за попихача

песиголовців. А то згодом і публика розбере фальш стану Вашого і „Зорі“ і „провалитесь“ Ви з нею обоє.

Про П-ка Ви не так мене зрозуміли. Ја казав (замічу, з власнісінькоји ініціативи, П-к остатне мені не писав, окрім про процесс) не про елімінацију јого з „Зорі“, а шче про „елімінацију з суспільности“ за похорон Нарольского. Це великиј гріх і страшенна політична помилка, шчо тоді львівська молодіж не намилила голови Дѣлу за јого виходку так, шчоб до нових вінників памјатало.

Звідти пішла і уся Пелеховшчина. Шчо ж до того, шчоб П-к тепер печатав шчо небудь в „Зорі“, то ја б не настојував на цьому тепер, бо не тільки не зроблено нијакоји декларациіі, јак Ви обішчали, про коаліцијність журнала, а в кожнім N. јесть по реакцијниј подлости. Шчо з П-ком не легко мати діло, між иншим через те, шчо він одклада викінченнье праць сурјозних, а кидајетьсја за хвилевими фантазијами, це ја і знају, — та думајетьсја, шчо на місці (мені завше казав П-к в Женеві, шчо јак він буде на місці в Галичині, то инакше візьметьсја за роботу) можна на чому небудь погодитись. Звісно, в першій лінііі не треба дозвольати робити з чоловіком таких подлостів, јак елімінација „Дѣла“, ні так кидати, або хоч обходити товариша, јак це зробили Ви з П-ом, коли пішли на вмови з „Зорею“. Јак собі хочете, а це гріх і помилка, котрі Ви перш усього мусите змити і поправити, а без того вперед не підемо. а будете тільки більше залазити в болото і вести за собоју гурт і справу.

Ви ось пишете, шчо не чујете в собі енергіі на ініціативу, але готові пристати до діла лішшого ніж народовське језујітство. А другі пишуть мені теж, шчо јім противне народовство, —

та кажуть, дайте нам проводиря, ми б пішли, от, як би Франко, Та так на місці і стойте всі. А діло легке і случай пречудесний; зложіть чи промову, чи маніфест смиренький, та чистенький, чесний на 26 Ф., та і скажіть: хто жив чоловік, — озовись! А там і побачите, шчо голос дурно не пропаде. От вже Кобринська не витерпіла дьячковщчини. Знайдутьсьа і другі і в Галичині і на Украйіні, да поки шчо ja знаю, шчо Ол. Шч. з близькими jій вже написала Кобр., шчо як Альманах жіночий піде до Пелеша, то вона зрікаєтьсьа мати з ним діло.

По листам Пр-ого і одного Болгарина ja жду сварки між „молодими“ і старими в Киjіві. Тут вийать Ваша вина, то б то, шчо Ви не склали прогресивного органу в Галичині, не розказали в Киjіві добре, шчо то таке Ваші народовці. „Старі“ наші принціпіально далеко вищче Ваших Вахньанніs і т. п. Вони тільки потомлені, пассивні, вони ради скластись на других. От вони склались на Львів, бо ні на кого було скластись. „Вариволя“ своjіми скоками, а В. Б. своjім „точно такъ“, котре він вже звик давно одповідати на все, шчо чуje (од Jузефовича, як і од громади і Василья Лукича) підвели jіх, от вони і попались у Пелехівщчину. Молоді jім за це очі з лоба видиратимуть, і піде чортовщчина. А будь у Вас середнье „чисте, чесне поле“, всі б зійшлись. Під страхом видатись Вам за христіjанського пустельника ja вийать кажу Вам: покайтесь в гріхах своjіх, принесіть плод покаjанія; великий гріх Ви наробили і велику одвічальність побрали Ви на себе за будуче. То шчо Ви кажете, шчо не маjете енергіjі на ініціативу j. т. п. — слова, із подлого болота всьакий мусить виходити.

Звістки про арести в К. мав і ja, тільки мені виразно писали, немов навіть з докором, шчо з украjнофілів нікого не арештовано. Звісно, на

це складатиса нічого. Раз коли јесть жандарми, то мусьать бути ј арести. Скоро ж „народовольців“ зовсім не стане до арештованьнја, то треба буде приjньатись за украjнофілів. Гірко тілько, шчо пропадуть льуде за Пелеша ј св. Унііу, або за таку дурницьу јак Горовенко. Ја колись писав П-ку подрібно про цьу „хроніку“ і јак раз переказував те, шчо сталось. Горовенко, це новиј мудриј плод украjнофільського консерватизма. Це вже, коли не треба прьамо „помирити з собоjу правительство“, то заход до того з боку; показати, јак несправедливі нагони на нас, смирненьких, робльать з нас динамітчиків! (По середині, звісно, розтикано кілька сепаратистичних дульок в кешені). Але перш усього це дурниј донос на самого себе, брехнја, — бо ніодин украjінофіл дінамітчиком не став. (Стали деjакі Украjінці, котрі могли б стати украjнофілами, јак би в 1870–73 рр. не панувала в Украjінців киjівських Чубова еквілібрістіка, котра тепер виходить архипрогрессивноjу перед Конишчиноjу). Дурниј автор не став на цьому загальному доносі, а трохи просто не показав імена осіб, — так шчо „Кіевлянинъ“ з повним резоном поставив motto своjеjі рецензіjі романа: „Ба! знакомыя все лица!“ Шчож до історичности ј артизму романа, то ја тільки скажу, шчо там анахронізм на анахронізмі, шчо, видко, автор не маје поньатја ні про гімназіjі наші, ні про університет, ні навіть про украjінофільські кружки на правім березі Дніпра. Бачучи, шчо роман писав Полтавець, ја дуже бојавсь, шчоб це не був Мирниј (бо це б свідчило про упадок таланту) або навіть Білик, а коли виходить, шчо це „Дрозд“ або инша птиця того ж гнізда, то тоді ½ гори з плечеј. Гірко тілько, шчо цвіріньканьнја цього птаха пішло за голос усього нашого напрьамку. Шчоб так не сталось, треба було, шчоб наша газета

вилајала роман раніше, ніж „Кіевлянинъ“. Але — ceterum censeo — нашу газету втопили Ви...

Письма мого до товаришчів, звісно, не слід посилати не навірньака, бо як попадетьсьа в руки поліції, адрессата не погладьать по головці. Ја писав лист тој думајучи, шчо јого перевезе хтось з посланних, а тепер жалију, шчо потратив час. І дуже бојусь, шчо лист так і застрьане де небудь.

„Труды К. арх. съѣзда“ в мене јесть. „Нивп“, конечно, не мају. „Поэт. воззрѣнія“ рад би мати на јакијсь час, а коли ні, то прохав би виписати мені уступ про дуалізм в II т. коло стр. 459 і далі. Вашу посилку получив, і по правді кажучи, шче раз пожалів, бачучи сліди галицькоји неблаговоспитанности: хтож таки чужі книжки ріже та шче ј пише на них своји имена, вирізавши имја того, хто позичив книжки? Коли це страха ради іудејська, то шче стидніше. Всі такі штуки доводьать тільки до того, шчо на перед ніхто не зхоче з такими індівідами мати діло. З книг про звичајне право не стаје мені шче Ефименковоји Изслѣдованія і том записокъ Географ. Общ. (Петерб.) по отдѣленію Эгнографіи. А в мене власне најбільше просьать цих книг. „Гајдамак“ перегльанув і бачу, шчо Кіевлянинъ був правиј. Рекламу книзі зробив Мордовець пребезстидну. Сластьону также далеко до Г. Доре, јак Мордовцеву до Вальтер-Скотта. Најдосадніше всього, шчо „К-нъ“ пијмав цілиј гурт на незнатьтьу укр. мови. Сластьон розумів: діти карајуть accusativus за nominativus і нарисував дурость: дітеј з ножами серед гајдамак. Оттакі пребезтактні льуде ті украјінофіли! Скільки вони пошкодили Лисенку безмірними рекламами, так шче не навчилисъ! Ваш М. Др.

А ја все таки не знају, од чого Ви мусили приписати противну Вашиј совісти приписку до

Льуборадських і шчо Ви тим виграли? Хотів би просьвітитись.

N. 44. Лист до І. Ф. без дати, з початку марта 1886. Chemin Dancet 14.

Шановнij земльаче.

Вчора получив Ваш лист разом з К. Ст. В останнiй побачив пропуск, котрij треба доповнити. Будьте ласкавi, пошліть приложенij листок в Київ.

Пелешівскиj прапор ja ніколи не думав, шчоб Ви були jого поклонником, хоч правду сказавши, бojусь, шчо Вас „примусьать“ до jакого небудь по меньшij мірі двозначного кроку. Біда наша в тім, шчо в Галичині jесть вже чимало льудej з европейськими думками, та всі вони або jдуть за Вахньанинами, або мовчать. А тут прijшла година, коли j мовчати гріх і шкода. Корреспонденції в „Краjу“ мало, (та j то шче коли буде; ja не дуже то вірьу j „Краju“ післьа того, jак він похвалив „Русь“). Вашу ж ідеjу боротись з клерикалізмом поемоjу знахожу непрактичноjу. Коли то шче буде та поема, та jак хто шче jіjі зрозуміje? Треба ж скоро декларації хоч об тім, шчо ідентіфікація jакоjі б то ні було національности з релігіjеjу je абсурд принціпіальнij і практичнij, шчо почастно в нашій націjі jесть православні, унijати, католики, протестанти і шчо всі такі думки однаково з а к о н н і (штундисти, жиди, вільнорозумовці, дозволені навіть а в с т. кодексом[1]). Пригоду до такоjі декларації міг би

[1]) Дльа нас, jак группи, політично можлива тільки така альтернатива до віри: або требувати, шчоб вона була res privata, або просто битись з нею.

дати день Шевченковський, на котрій Ваші Европейці могли б зібратись вкупі дльа такої декларації, підчеркнувши при тому, шчо Шевченко був вже скорше дейіст, ніж христіянин, а все таки зостаєтьсьа першим нашим національним поетом. Це minimum, шчо треба і шчо не вразить ні одного скілько небудь осьвіченого чоловіка. Таке навіть пробував говорити в „Дѣлѣ“ і Барв., поки не надумавсь пітти до Сембратовича, котрій був Пелешом того часу. Ваша ж поема — сама по собі. Ja персонально не великій почитатель історично тенденційних поем і романів, і думаю, шчо вони завше виходьать мертві, та цей мій субєктивний погльад на бік. Пошукаю предків Вашої легенди, котроїі тепер зовсім не знаю. Про Рейса запитаю, чи не готовитьсьа нове виданьнье, jак чогось мені здаєтьсьа. Jак шчо ні, то просто куплю jого дльа Вас.

А поки шчо страшенно жалко, шчо у Вас пропускаютьсьа всьакі пригоди до проjаву вільноїі думки. Напр. на вішчо звівсьа jубілей Ставропігіїі? Але ж львівське братство XVI ст. була проба свого роду реформи церковноїі. А рецензент Зорі на виданьнье Левицкого не скористувавсь навіть тим, шчо прошло в Россіїі. Вже в „Дѣлѣ“ було більш сказано реформаційного в перекладі статьті Лев-ого з К. Старини. Чи Кал. не добачив, чи перельакавсь?

В усьакім разі погано, все погано, починаючи від „елімінаціїі“ П-ка за свіцькій похорон, і все счипльаєтьсьа після того консеквентно на те, шчоб коли не зарізать укр. рух, то покрить jого соромом на довго.

Ваш М. Др.

Оце получив другу книжку „Вѣст. Европы“ з прецікавоjу статьтеjу Пипина „Эпизодъ изъ малор.-польскихъ отношеній“. Цьу статьтьу, jак

і попередні про „Малор. Этнографію“ непремінно треба реферувати в „Зорі“, при чому треба б де в чому і поправити Пипіна. Попросіть кого небудь з Украйінців, знаючих добре нашу сторону, галицький рух, а також россійську журналістику, взьатись за цьу роботу.

Пишуть мені з Россіїі, шчо там молодіж толкує про статьтьу Южакова, Борба за гегемонію в XX ст. (Россія, Англія, Австрія, Америка), де напушчено демократичного москвофільства во славу Россіїі і напроти „шльахетськоїі“ Австріїі. Дуже б треба „смазать“ Южакова, тим паче, шчо він одеський чоловік, був висланий в Сібір і зве себе „южним федералистом“.

Напишіть мені скорше, шчо Ви думаєте вчинити з Пелешем і Шевченком. По моєму Галичина втратила всьакий резон культа Ш-ка після поклонів Пелешу. Нитка з Украйною Шевченковою вже порвана. На 26 Февр. (ст. ст.) т. і. на 25-річьча ім. Шевченка у нас буде скінченый набор усього Кобзарья. Чи не найдутьсья в Вас льуде, котрі б захотіли закупити екз. 200—300 по найдешевшій ціні; на тім зробили б гешефт попри патріотізму.

Хотів було написать Вам більше про Павликові роботи і Зорьу, та роздумав мішатись в це діло, котре виходить чомусь труднішче „восточного вопроса“. Чудне діло: Ви з П. приятелі, одних думок, а нійак не полагодитесь!

N. 45. Уваги на „Программу украинцевъ соціалистовъ федералистовъ“.[1])

До Вступу. З того шчо группа назвала себе „соціалісти федералисти“, не виходить ло-

[1]) Не пригадую вже, що се була за программа і від кого була послана Др-ву. Подану далїї критику її прислав

гічно, шчо „такимъ образомъ въ программу... входятъ задачи культурныя, политическія и экономическія". Задачі ці виходьать з того, шчо громадске житье требує праці дльа подібних задач.

Характеризувати групу терминном „революціонеры" — лишнье; рев-ja не задача, а один із способів, котрий може вживатись не в самих тільки „соврем. услов. Росс. имперіи", а j в Швейцарії і Англії. Такі характеристики збивають сьа на captatio bonevolentiae, шчо при оговорках (про совр. условія і т. пр.) не осьагає j цієї сили.

До А. Дуже вже багато говоритьсьа про національність і з повторіньнями, а зовсім не говоритьсьа про права льудини j громадьанина, котрі јесть једина міцна підстава всіх иншіх, і національности. В усіх рухах россійських це једина нитка, котра не дасть збитись в закоулки государственности, народнічества і т. п.

До В. Теж ростьагнуто, повторьаєтьсьа.

В §. N IV про „антигуманное направленіе в европейской политикѣ" — не јасно.

Термин „опиратьсьа" дльа сусідніх напрьамків і груп обидвиј.

А далі: јакоју опорою дльа федералістів може бути „движеніе госуд. центр. характера"? Воно просто ворог, це j треба сказати. Федералісти можуть дружити тільки з федералістами.

Коли підставить арифметичні цифри в алгебру пункта 2-го про „сепаратистическое стремленіе нѣкоторыхъ національностей и областей", то получим найголовніше Польшчу. Ліпше прьамо про неї j сказати і јасно поставити свої думки про

Др-в равом з висше поданим листом; з неї у Львові знято копію і вислано в Росію, а оріґінал лишив ся у мене. Друкую його для повноти, хоча сама критика без відповідного тексту не всюди гаразд зрозуміла. *І. Ф.*

Польщу історичну і етнографічну, а також і про польський сепаратизм.

Прим. 3 („участіе въ терр. предпріятіяхъ“) здаєтсьса мені неладно редагованним і лишнім. Россійскиј „терроризм“ так названиј з обезјанства Французам при малому знатьтьу історіїі. У Французів власне був террор, бо в них було терористичне правительство, а у росс. рев-рів, льудеј частних, були тільки політ. убивства, котрі на ділі мало кого нальакали. (В Россіїі террористами можна назвати Муравјева, Толстого, — а зовсім не Жельабова і т. п.). Про такіж рідкі „предпріятія“, јак діло росс. „террора“, нічого говорити; јіх можна робити, коли кому привдетьсьа, а в программу јіх ставити ні дльа чого, там паче шче в такіј формі: „мы ничего не имѣемъ“. Навіть тоj, хто хоче робити політ. вбивства, скаже: А мені јаке діло, чи ти „имѣешь“, чи ні?

До С. Кінець вступного § перед *a*. дуже темно виложенај.

N. 46. Лист до ред. Kurjera Lwowskiego з д. 20 лютого 1886.[1])

Ufając w pańską gościnność upraszam o użyczenie miejsca w pańskiej gazecie następującemu memu listowi. Zbliża się chwila, kiedy zwykle Ru-

---

[1]) В нумері Kurjera Lwowskiego з д. 3 марта 1886 надруковано статю, якій редакція дала титул Rusin do Rusinów і про якої автора написала ось що перед початком його статї: Od p. Dragomanowa, znanego patrioty ruskiego, zmuszonego żyć na obczyźnie, otrzymujemy list następujący, który umieszczamy w tłómaczeniu z języka ruskiego. Передруковуємо сей лист, поминений д. Павликом у його бібліографії писань Драгоманова, в тій формі, як він поміщений у Kurj. Lw., полишаючи на боці редакційну дописку до нього, де редакція застерігаєть ся против раціоналїзму як основи нац. програми.

І. Ф.

sini obchodzą pamięć Tarasa Szewczenki, który umarł na dniu 26 lutego st. st. Tym razem rocznica śmierci Szewczenki powinna być tem solenniejszą, ile że obecnie ubiega 25 lat od śmierci wielkiego Rusina. Wobec tej okoliczności, że polityczne stosunki w Rosji nie pozwalają tamtejszym Ukraińcom wypowiedzieć swe ideje na dniu Szewczenki, uważają zwykle Rusinów galicyjskich niejako za pełnomocników całego rusko-ukraińskiego narodu do wywieszenia w tym dniu narodowo-politycznego i kulturnego sztandaru.

Zazwyczaj w roli takich pełnomocników występują w Galicji ci, którzy się mienią „narodowcami“. Od pewnego jednak czasu galicyjscy tak zwani „narodowcy“ występują ze sztandarami, mającemi bardzo mało wspólności z ideami Szewczenki i jego ukraińskich zwolenników. Ostatniemi zaś czasy galicyjscy tak zwani „narodowcy“ w gazetach i przez wszelkiego rodzaju publiczne manifestacje zidentyfikowawszy swoją politykę z tendencjami unickiego ultramontanizmu, zerwali ostatnią nić, mogącą ich wiązać z Szewczenką i jego ukrajińskimi zwolennikami. Dość zaglądnąć do utworów Szewczenki, aby się przekonać, że ukraiński poeta nie tylko nie był apostołem jakiegokolwiekbądź klerykalizmu — najmniej zaś unickiego, lecz widocznie występował nawet za granice tradycyjnego chrześciaństwa.

Ukraińscy zaś zwolennicy Szewczenki, jeszcze w 1873, kiedy niektórzy z ówczesnych powag galicyjskich probowali podciągnąć „politykę Rusinów“ (austrjackich jakoteż rosyjskich) pod sztandar ówczesnej austrjackiej magnacko-klerykalnej partji, oznajmili wprost, że mają bardzo mało sympatji do takiego pseudo-narodowstwa, jak i do ideji tak zwanej „starej“ galicyjsko-ruskiej partji („Słowa“ i t. d.). Jako zasady polityki odpowiadającej interesom rusko-ukraińskiego narodu wspomniani Ukraińcy postawili: 1) federalizm w sprawach narodowo-

politycznych, 2) demokratyzm w sprawach społecznych i 3) racjonalizm w sprawach kulturnych (p. „Prawda“ 1873, strona 660 i nast.).

Nowsze manifestacje galicyjskich t. zw. „narodowców“ idą o wiele dalej drogą reakcji, niż nawet te, przeciw którym zaprotestować musieli Ukraińcy w roku 1873. Mam w ręku dowody na to, iż manifestacje te wywołały niezadowolenie w Ukrainie naddnieprskiej. Ponieważ tamtejszy polityczny ustrój nie pozwala, aby niezadowolenie to objawiło się w formie publicznego aktu, przeto zmuszony jestem udać się do pana z niniejszym listem, dla którego nie spodziewam się znaleść miejsca w teraźniejszych galicyjsko-ruskich partyjnych gazetach.

Jeżeli nawet pominiemy teoretyczną krytykę teraźniejszych europejskich społeczno-kulturnych partyj, a spojrzymy jedynie tylko na rzeczywisty stan rusko-ukraińskiego narodu, to przekonamy się, że interesom tegoż narodu o wiele więcej odpowiadają zasady partyj radykalno-progresywnych, niż konserwatywnych. Najmniej zaś odpowiadają stanowi i interesom rusko-ukraińskiego narodu ideje i cele partji klerykalno-ultramontańskiej. Dość będzie tylko przypomnieć tę okoliczność, że Rusini są i tak zw. prawosławni, i unici, i katolicy i protestanci (t. zw. sztundyści) i żydzi i racjonaliści. Już ta jedna okoliczność zniewala Rusinów do zupełnego oddzielenia swej polityki narodowej od jakiejkolwiek bądź religji, zniewala do zupełnej laicyzacji polityki, do poglądu na religję co najmniej jak na res privata.

To, cośmy dopiero co powiedzieli, podziela obecnie większa część wykształconych ludzi w Europie, a między nimi nawet wiele ludzi szczerze religijnych. Bez wątpienia tak myśli wielu ludzi także pośród galicyjskich Rusinów. Pewni więc jesteśmy, iż takowi nie omieszkają przyłączyć się do naszego

protestu przeciw zgubnemu nadawaniu narodowej polityce rusko-ukraińskiego narodu barwy partyjnej i reakcyjnej. Niniejsza rocznica śmierci wielkiego rusko-ukraińskiego poety wymaga podobnej manifestacji, a manifestacja ta byłaby początkiem do założenia niezawisłej postępowej rusko-ukraińskiej partii, mającej na oku tylko interesa całego rusko-ukraińskiego narodu (w Austro-Hungarji jakoteż Rosji), zaś za podstawę naukowo wypróbowane ideje współczesnej europejskiej cywilizacji. Racz pan naprzód już przyjąć moje podziękowanie, a oraz wyrazy mego uszanowania. Dnia 20 lutego 1886.

M. Dragomanow.

N. 47. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève. 9 Марцьа 1886.

Шановнпй земльаче,

Вчера получив Ваш лист і К-ого.

Про конфіскацію моїх книг ja спитаjу Вас: чи не можна, коли б наступила конфіскація II вип. пісень, то шчоб властитель посилки (адресат) обороньав jіjі перед судом і подав рекурс? Бо ja готов голову дати одрізати, коли де небудь в Зах. Европі можуть засудити і конфіскувати таку книгу в кого вгодно, окрім Русина.

Тепер про мій лист в К. Lw., котрий Ви чомусь звете „протестом проти вечерка Шевченківського“. (В моjім листі раз jесть слово протест, та „проти надаваньа політиці р. укр. народу барв партіjноjі і реакціjноjі). Ви питаjете, jака ціль jого? Шчоб прочитали, подумали j поговорили. Дльа чого ja напечатав в К. Lw.? бо нігде було в другім місці. Шчо він буцім то „до Польаків“, то Ви помильаjетесь (шчо j сами знаjете), бо в Галичині j Русини читаjуть польські газети мабуть чи не більше, ніж руські.

Безпосередніх результатів свого листу ja не ждав і не жду. Кінець його про Галичан, котрі можуть пристати до мене, написав тільки з віжливости. Чому попереду не обернувсь до кого з гал. молодіжі? Тому, шчо нікого з неї особисто не знаю. До Вас же ja обертавсь, та Ви сказали, шчо нійакий виступ молодіжі j Вас самих не можливий. До того ja Вас уважаю jак би не сушчествуюшчим дльа всьаких вільних кроків, бо Ви тепер в неволі в песиголовців, мусите писати таке, чому не вірите j т. п. Значить, мені зоставалось або мовчати, або писати од себе j од тих Россіjан, котрі останніми часами писали мені своjі думки про пелешізм гал. народовців. Мовчати значить позвольати длити кумедіjу брехні j гіпокріzіjі і прьамоjі шкоди укр. справі по кр. мірі у нас, в Россіjі. От ja j сказав своjу думку голосно, знаjучи на перед всі невигоди свого виступу, котрий всі, кому треба, починаjучи од самих тих газет, котрі напечатаjуть мій лист, і до росс. газет, до котрих діjде звістка про нього, постаражутьсьа затлумити, закидати болотом, і т. д. Знав ja, шчо знайдутьсьа j такі, котрі при цьому случаjу заговорьать і про „команду". В більшій части аналогічних случаjів, котрі ja бачив, виходить, шчо про „команду" говорили ті, хто самі сильать і бачать себе командірами... А все таки ja мусив написати свій лист, так jак колись мусив написати колишній лист до ред. „Друга" — через голови усьаких народовських і москвофільских авторитетів і jіх слуг вільних і невільних.

Шчо мій лист не даjе, jак Ви кажете, аргументів, за надто голословний (таки зовсім, а не тільки за надто!), це инакше j бути не могло. На те все він лист, а не статьтьа або цілий журнал. Та ja в свій час писав і статьті j журнали, хто хоче, там знайде j аргументи. Та впрочім до суті діла, до лаjіцізаціjі політіки — це така азбука,

шчо ј аргументів не треба, навіть дльа гал. народовців, старих і молодих. Аргументи, јак ја нагадував і Вам в попереднім листі, јесть навіть в Правді ј у „Дѣлѣ“. „Вони ј самі знајуть, шчо говорьать дурницьу і подлость“ — так пише мені один лист з Украјіни од одного з недавних сотрудників „Дѣла“. (Хочете, копију пришльу?) В тім то најбільше горе Галичини, шчо всі оці вірні Австријаки ј уніати в чотирьох стінах такі республіканці ј атејісти, шчо ој-ој! (Вам јак беллетристу розкажу сценку, котру мені передавав шче в 1873 р. Зібер. Ліхали ми, каже він, через Відень, ја ј С. Подолінськиј, і мали од Русова рекомендацију до Січовиків, М. Буч., М. Под. Покликано нас на вечерок у Січ, де були ј депутати, між ничим јакијсь совітник, котриј поставив на всу громаду по килишку білоји кави ј промовив шчось таке про многонадијну молодіж. На те одповів тодішниј голова Січі, — не памјатају, хто, — шчо молодіж голову положить за віру. М. Под., котриј був коло кијівських гостеј, нагнувсь до них при цьому слові ј сказав: „Та то він собака бреше! Він такиј же атејіст, јак і Ви, јак і ја“ (textualiter!). В чім же тут і јак „переконувати“ таких льудеј? Ви, коли хочете, робіть з ними, шчо ј јак знајете, а ја (можу сказати в цьому случају навіть ми за многих Украјінців) уважају тільки потрібним инколи нагадати світові, шчо вони з нами нічого спільного не мајуть.

Про „Поступ“ і „Зорьу“ далі сперечатись нам мабуть нічого. Обоје ми повторьајемось. Шчо до поклику Вашого на Украјінців, ја тільки скажу, шчо Ви дльа того у Кијів јіздили, шчоб розказати там, шчо таке галицькі народовці. Чи Ви не були досить красномовні, чи Кијане були за надто твердоухі, мені розібрати трудно. Ја знају тільки, шчо коли ја було хотів довести наших громадьан до јакого виступу в Галичині, то розказујучи

фактично про неї, доводив завше своїх, шчо вони робили те, шчо треба було — помимо нар-ців і напроти них. Та ј не в тім вже тепер діло з Зорею, чому Ви там, а в тім, шчо все рівно з Зорі світла нема, а деморалізація јесть, хоч би в Вашій приміткі до Льуб., в статьті Кал.

З П-ком хај вже бог розсужује. Ја нічого не розумију. Два слова в поправку того, шчо Ви пишете з поводу місцьа в мојому листі про вплив женевських виданьнь на Галичан. Ја казав про це, складајучись на слова Січовиків Тр-ву, а також на дејакі листи, котрі мав з Відньа і др. і зовсім не думав про Сьвіт, Дѣло, ј т. п., в котрих, правду сказавши, ја не бачив нијаких јасних ідеј, ні женевських, ні навіть кијівських. Коли ж ја вказував на переміну в старих народовців (остатніх років В. Барв.), то мав на думці не стільки Женеву, скільки Друга, Гром. Друга і т. п. т. ј. між ничим і Вашу дијальність della prima maniera. Вона справди примусила Б-го ступити у перед до Вас, т. ј. до здорового діла народнього. Ваша secunda maniera, коли Ви пішли на зустріч народовцьам, дала овочі доволі спорні — по кр. мірі дльа мене. La terza maniera, характеризујема приміткоју до Льубор., нічого окрім деморалізациї дати не може. Окрім усього прочого хочете битись об заклад, шчо через 2—3 р. теперішноји народовськоји партіји не буде, а буде одна митрополитова.

А впрочім ја вијать повторьајусь. Вина Ваша, бо вијать вертајетесь до старих тем. І кінчим на цьому наші розмови про ці теми. Простіть, коли ја в чому помиливсь доси, простіть і лірізм попереднього листу ј саму картку з цітатоју La Boetie. Це ја „роскис“ перед „Тарасовим днем“ та росплакавсь, гльадьучи на тіні в Вашій „Зорі“. Тепер ја став спокијнішчиј і в усьакім разі буду радиј, коли справди Ваша „Зорьа“ покаже день, а не

ніч. Буду ждати! „Білоруські пісні“ пожалуста держіть, хоч до віку. Ја јіх послав в дарунок Ак. Гр. На книгах же, котрі ја тільки позичив, ја надписав: „прошу звернути, јак не буде потреба“, то ті джентльмени, котрі постирали надписи, перемішали книги.

Питав же ја в Вас тома „Записокъ по отд. этнографіи“, де јесть статьті про „обичне право“, здајетьсьа т. VIII. Сьогодні пишу про нього ј П-ку.

Хотілось би мати деталі про перејізд Прихильного. Ја получив лист од Миколи Musicus'a, немов би одповідь на мій лист: усіми свьатими просить не кидати „безполезноји“ праці, бо полезноји дома нијакоји не предвидить під ножем цензури.

Сіи стихи читай
И, какъ хочешь, понимай!

Ваш М. Др.

Д. Коц-му дуже вдьачнij за јого лист. Буду одповідати завтра. Приходитьсьа писати цілу епістолу. P. S. Оце получив Н. Пролома і бачу, шчо мій лист зрезьумованиј в ньому безмірно совістнішче ј навіть в тому, де перекручено, розумнішче, ніж в „Дѣлѣ“. Характернij це знак! Ја готов вірити, шчо М-въ запроданець, шпіон і т. д. Так чому ж він виjавивсь совістнішче ј розумнішче Белеја, ех-соцјаліста ј світівцьа? Чи це не знак, шчо парахвіја Дѣла шче більш нечиста ј неосвічена, ніже парахвіја „Н. Пролома“? Та ја вже не раз бачив, шчо „Н. Пролом“ (при всіх пакостьах і дуростьах) пише далеко ліпше, розважнішче ј чеснішче од „Дѣла“ і навіть з більшим образованьем (в Дѣлѣ на кожнім ступні географічні ј історичні помилки!). Ја мало знају Белеја. Чув од П-ка, шчо він добриј чоловік, спосібнij писатель ј т. и. Так хто ж у них там верховодить, шчо за підписом Б-ја тільки ј сипльутьсьа шчо помилки, дурниці, крутійства? І чи се не

характерно, шчо власне за підписом такого чоловіка таке сиплетьсьа? Ні, јак собі хочете, а дуже гнила Ваша хата! Ја то все хочу думати, шчо це тільки народовські центри (јак і москвофільські) такі гнилі, а десь јесть свіжішчі елементи. Такими мені вдавались Тернопільські і Станіславівські, та прочитавши листи Ол. Барв. про Украјіну, ја побачив, шчо цеј чоловік, певно чеснеј і працьовитеј і з толком більш ніж Львовјане, одстав од віку років на 30—40 р., а після Пелешолатріјі і coup d'état в Жін. Товар. бачу, шчо Ст. варт Львова. А другі, бачучи таку гниль і меньше оптімісти по природі, так просто говорьать, шчо на Галичину треба махнуть рукоју. При таких доказах гнилі. јаких стілько дало „Дѣло", було колись мене лајали в громаді, на вішчо ја „видумав Галичину", а потім без мене вже брали по 1 рублу штрафу, коли хто, најбільш получивши мій лист, починав розмову про Галичину. Шче недавно писав мені один із украјінофілів, про котрого мало говорьать: „Та чого Ви так возитесь з Галичанами? (Він бував і в Галичині). Нічого з них не буде, доки јіх не забере росс. царь та не почне јіх „обрушати" lege artis: одних поробить благочинними (деканами), других поліцејськими та жандармами, — тоді треті, коли вони јесть справди, поробльатьсьа справдішніми лібераламі ј народовцьами". Так от бачите, шчо льуде (а не ја!) думајуть про всіх Вас, дьакујучи Вашим експонатам гнилі. Простіть уривчатість листу. Попросіть і д. Коц. вибачити, коли не напишу јому одповіді кілька днів. Не можу сидіти. Через гемонські фольк-льори насидів собі, сором сказати, і шишки гемороідальні і тепер мушу лічитись локально. Оце написав до Вас зіскакујучи через ½ години з канапи, так лік не јде в прок; то мушу вже день два перетерпіти.

А Огоновський таки не перегльанув своєї статьті Die Kleinrussen. Так і пруть в Дѣлѣ з усіма історичними і географ. помилками. Та перекажіть Белеју, хај гльане хоч у Молоті про чиншовиків, шчоб не казати (N 20), шчо то латинники і Польаки. Доволі того, шчо јіх урьад забув в 1863—64 рр. думајучи (по Виленським), шчо то Польаки, то јіх і не жаль. А тепер і народовська газета од них одрікајетьсьа. У Вас мусить бути десь переклад повісти Л. Котельанського „Чиншовики“ (Отеч. Зап., переклад сестри мојеј). То там можна побачити, хто такі наші чиншовики Под., Вол. і Кијівс. губ. „Дѣла“ Петерб. в мене тепер нема. Спитају в Кларані в Мечникова. Јак дасть, то пришльу Вам на час.

N. 48. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 21 Марта 1886.

Шановнај земльаче.

Лист Ваш з виписком получив. За виписку спасибі. З поводу листу спішу поправити Ваш вивід з мојіх слів. Прихильнај писав мені тільки загально про сум — бачити в Галичині реакцију ј мализну прогрессивних елементів. Не знају, од јакоји похибки Ви б охоронили јого, јак би він „звернувсь з сими словами по прьамому адрессу“. — Коли дијсно јесть Украјінці, котрі инакше думајуть, ніж ја (а власне ј Ви) про свьату Пелеховшчину в Ділі та про Ваші хвали попівстьу в Зорі, то тим гірше дльа тих Украјінців. Шчо ж до Ваших слів: „нехај і так, шчо Ваша правда, такъ что жъ намъ дѣлать“, — то ја не знају, шчо ј казать, післьа того, шчо не тілько ја пропонував, а ј Ви обіцьали навіть за останнај рік. Тепер можу порадити, і зовсім не іронічно, коли нічого того не хочете робити, то переходьте

в редакцію „Мира“ або хоч „Пролома“. Обидві ці партії мають не тільки більше будучности, а і більше логіки і навіть особистого достоїнства, ніж Ваші теперішні пани-песиголовці. Позвольте ще побезпокоїти Вас мілочами: 1) будьте ласкаві, розшукајете мені Записки Имп. Р. Геогр. Общ. по отдѣл. Этнографіи VIII зо статьтьами по звичајному праву, а також Якушкина Обычное Право і Зарудного Законы и Жизнь. Треба і мені і другим. П-к пише, шчо јому на руки ја јіх не посилав, і ја памјатају, шчо послав раніше Вам.

2) Зорі не мају 4 N ні 5. Справтесь, чи це елімінація, чи случајність. Ваш М. Др.

Јак Ви думајете бути з публікоју, котрій Ви приобіцьали Коскена з примітками і кобзарські думи 1800 р.? Предупреждају Вас, шчо ја можу бути змушенні требовати од Вас і Зорі, шчоб Ви заявили, шчо поставили ці речі в Ваш menu без умови зі мноју; в Россіјі льуде знајуть, шчо ці речі моји, а діло повертајетьсьа так з боку Ваших попів та і Вас самих, шчо на мене може кидати тінь усьака спільність з Вашим товариством. Дуже прошу Вас подивитись сурјозно на оці моји слова. Најліпше було б, јак би Ви зарані, не доводьачи до скандалу, објавили, шчо таких то річеј в Зорі не буде.

Шче сьогодні ж посилају 1 австр. гульдена в „Дѣло“ — плату за објаву про Кобзарьа, котру газета гал. украјнофілів напечатала тільки в комерческих објавах коло објави про лік проти параліжу.

Шче прошу Вас 3) спитати в адміністрациј Просьвіти, чи получені моји гроші (5 гульд.) і чому не висилајуть мені книг? 26 Марта. Не посилав листу, бо бојавсь, шчоб Ви не розгнівались. Коли це прочитав Ваш лист в 5 N. Kraju.

Господь з Вами, гнівайтесь, а ја скажу своју думку в останнїј раз. В Kraju Ви кажете власне теж саме, шчо ј ја в своїому листу, за котрнј Ви мені докорьали, тільки ја вказую ј вихід, а Ви зостајетесь при демонстрації цілком негативнїј. Не розумїју ја Вас. Колиб Ви, післьа всього прошлого, просто пристали до песиголовців, то це б був тільки звичајнїј в Галичині (хоч і дуже вже гіркиј на Вас) примір ренегатства (див. Головацькиї, Климкович, Стебельскиї і т. д. і т. д.). А тепер виходить шчось вже зовсім дивне: сидить чоловік в песиголовськім болоті, гавкаје з тубольцьами, сердитьсьа на колишнього сојузника, чому він протестује, а тут же рьадом з Петербурга јазик показује песиголовцьам. І Ви думајете, шчо навіть самі песиголовці Вас на шельаг поважати будуть?... Це гірше, ніж ренегатство, гірше, ніж простітуција, це јакиїсь моральнїј маразм, дивнїј в такі молоді літа. Ја такого навіть у Русинів шче не бачив...

Знајете, коли вже в Вас нема зовсім ньуху на політично-моральну практику, то киньте Ви јеји зовсім, пишіть собі повісти, печатајте јіх, де вгодно, — та ј годі. По крајнїј мірі ні себе вижати, ні другнх деморалізувати тим не будете.

N. 49. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14
11. Апр. 1886.

Ласкавиј Добродіју.

На Ваш листок з 6 Апр. мушу перш усього замітити, шчо ја говорив не про ренегатство, а про брак усьакого встоју в прінціпах, покликујучись на Вашу статьту в „Kraju“ порьад з тим, шчо Ви пишете (або підписујете) в „Зорі“ і з Вашими замітками на мій лист, в котором ја говорьу навіть словами Вашими, а в по-

передніх листах до мене (напр. шчо народовці рвуть останьньу нитку з Украйіноју). Писав же все „таке“ Вам в Вашім же інтересі, бо льуде ж не сліпі, бачуть, шчо в Вас нема однакості думок, навіть в одну хвильу. Доказ і „Два пріятеля“ в „Н. Проломі“. Коли ја Вам надокучив, готовиј просити прошченьньа, тільки суть діла, стан Ваш перед публікоју од того не переміниться.

В Россіју мені дуже треба передати листи, тільки шчо ја вже мушу спитати Вас, чи Ви схочете јіх передати?... Бо ја мушу намовльати Украјінців у Кијіві ј Одессі, шчоб рішуче виступили против Вашоји группи „народовців“. Перечитавши тепер коллекціју Руси, Н. Пролома, ја шче більше влевнився в тому, шчо писав і Вам і Коц-ому і шчо між инчим украјінських, Шевченковських думок більше навіть у Маркова або ј у Огоновського, ніж в органах Вашоји партіји. Це вже maximum сорому, а до того пригода в Сојузі Черновецькому і гвалт „Дѣла“ з поводу христоматіји Кирпичникова показује, шчо „народовці“ зовсім повертајутьсьа в доносчиків, в австрійських Андрійашевих. Россійським Украјінцьам тепер, післьа заборони „Дѣла“ вже зовсім трудно слідити за всіма такими подвигами своји „прихильників“, а через те ја мушу јім про це все оповісти, і молити јіх усім свьатим протестувати проти всіх таких вчинків „прикарпатських братів“ і порвати з ними всьакі звјазки, котрі можуть дати повід думати про те, шчо тут істнује солідарність. Ліпше вже зостатись на јакиј час зовсім без усьаких взајемин з Галичиною, поки підросте рід льудеј більш одповідајучиј цілі (а це мусить же колись бути), ніж підкопувати своје діло і навіть свою особисту честь солідарностьу з новоју Андрійашівщиною. Ви ж певно знајете, шчо напр. „Кіевлянинъ“ простісінько приписује всьаку дурость і подлость галицьких народовців россійським украј-

іноФілам, а часто навіть просто ставить в рахунок осіб, таких як Куліш і Драгоманов. Київські і одеські украјноФіли справди винні в цих дуростьах і подлостьах тим, шчо не тільки не протестували проти печаті јіх, а навіть гладили по головці (хоть не за деталі, а в загалі) галицьких братів в Зарѣ, Од. Вѣстн. і т. и. Тепер вони мусьать рішуче одректись „отъ сатаны“, — просто „дунувши и плюнувши нань“. Шчо вони зроблъать, јіх діло, а ја мушу представити јім фактичнић стан діла. Колись і Ви јіхали з подібноју цільу, а тепер ја мушу питатись Вас, чи візьмете Ви листа, котрић буде просто направленић і проти Вас? З справ більше особистих ја б попрохав Вас спитати Лисенка, чи відомић јому тој лист, котрић привезла мені Тр-ха (про безполезність і пр.) і чи читав він також моју одповідь на тој лист? Бо вијшло шчось чудне: Лис. написав мені, шчо, мовльав, једина вірна дорога, це та, на котрій ја јду; шчоб ја думав, шчо хочу про особисті до мене відносини братіјі, але шчоб і думки не допускав про те, шчоб вона не згожувалась зо мноју, та не кидав своједјі праці ј т. и. Тепер сестра, повернувшись з К. пише мені, шчо розмовльала з братіјеју ј не розуміје, з чого могла підньатись навіть розмова про „расхожденіе“, шчо всі по прежньому ј т. и. При тому спомина про лист Лис-ка, але про мій не натьака і видно, шчо про нього вона ј не чула. Ја тут нічого не розумію, і Ви дуже мені добре зробите, коли розпитајете Л-ка і др. Довідајтесь точно 1) хто власне писав лист до мене і по јакій раді, 2) чи богато льудеј читало одповідь моју? Треба Вам впрочім сказати, шчо мені нијаково прохати Вас об цім усім, бо јак не крути, а ми тепер різного поља јагоди. Ја б дуже хотів обијтись навіть так, шчоб і статьті в Россију не через Ваші руки посилати. І хоть ја себе вмовльају, шчо вести з Вами

хоч дейакі спільні справи треба не дльа самого мене, не дльа моїх особистих справ, та все таки мене ссе за серце і совість каже мені, шчо ліпше вже нам зовсім розійтись, „як чорнаја хмара“, ніж тьагти теперішні взаємини.

В усьакім разі ја не хочу, шчоб у нас була јака небудь нејасність у взаєминах, і через це просто кажу Вам, шчо вони скорішче усього можуть бути підведені під формулу, котру каже вуж чоловікові в бајці Б. Хмельницкого: ми можемо помагати один одному, але прежньої дружби між нами не може бути. Мало того, з мого по крајній мірі боку ждіть навіть такого, в чому звичајно льуде бачуть вијну. Вијна політична буде сама собоју, поки Ви будете стојати в „народовському“ таборі. Окрім того ја не можу викинути безслідно з мојеји памјати Вашого поступованьња зо мноју особисто в справі Етнограф. Кружка ј Зорі, в котрій Ви мене пошили в дурні аж 4 рази за $^1/_2$ року. Сам од себе ја буду старатись, шчоб уперед не довірьатись Вам.

Але мало того, ја мушу остерігати ј других, котрі вважајуть Вас за мого одномишленника ј пријателя, а особливо тих, хто просто обертајеть сьа до мене, шчоб зијшлись з Вами. Ја мушу остерегати јіх од Вас јак од чоловіка, котрий при всіх добрих замірах слабиј до повноји ненадежности. Так, коли хочете на цих умовах мати зо мноју взаємини, ја радиј — а ні, то прошчајте зовсім і вірте мојему слову, шчо під усім, шчо ја тепер пишу і шчо писав Вам за остатній рік, најбільш усього підложеннј жаль до Вас, шчо Ви сами себе топите, јак громадського чоловіка і навіть јак особу на користь песиголовцьам, котрих до того скоро вітер рознесе і котрі ј тепер не поважајуть Вас же самих.

Ваш М. Др.

„Зорі“ доси не получаю з 4-го N-ра. Ви мені нічого не одповіли про Просьвіту, а тепер про те, чи Ви думаєте заявити про ті мої статьті, котрих не буде в Зорі. Не примушуйте мене обертатись в яку польську газету, або в „Проломъ“. Ви не споминаєте, чи получили лист для Коцовського?

N. 49. Лист до Б. Бачинського Chemin Dancet. 14, Апр. 19. 1886.[1])

Шановний земляче,

Дуже радо получив Ваш лист. Про виданьня Шевченка одповім Вам, шчо воно буде фонетикою радікальною, такою, якою пишу Вам лист цей. Нагадую, шчо таку правопись вжива і Ом. Огоновскиј в своіх Studien і пр. і шчо навіть у Россіі за подібну правопись висказав ся Р. Филолог. Вѣстникъ (у Варшаві). Шчо „старовѣры“ усьаких сортів будуть проти нашого виданьня, це я знаю. Та чи не пора вже махнути рукою на тих „старовѣрôвъ“? Коли ж хто з буцім то готових прихилитись до Шевченка одвернетьсьа од нього через правопись, то значить, у нього мозку так мало, шчо все одно, як би він прихилився до Ш-ка, толку з того було б мало. (Про таких можна сказати, як дівчина в пісні: коли мишеј бојіш сьа, на воротіх повісьсьа!) Думаєтьсьа мині, шчо таких дуже вже забагато набралось між теперешніми галицькими народовцьами і шчо як би іх (як і всьаких других лицемірів) було менше, то далеко б ліпше було.

---

[1]) Богдан Бачинський, ученик стрийської гімназії, зацікавив ся ідеями проповідуваними Д-вим, ширив їх між своїми товаришами і звернув ся був до Д-ьа з листом, на який отся відповідь знайшла ся у мене, доставлена менї, здаєть си, по смерти адресата, що вмер саме по вложеню матури. *Ф. І.*

Јак би самі „народовці“ не почали підпирати „етімологіи“ (јак і всьакої иншої старовини), то вона б давно вже льагла на смертнїй одр, конечно, скорше власне серед самого народу, ніж серед просвітителів-попів.

Коли власне вийде наш Кобзарь, ја шче ј сказати Вам не можу. З россійськоји Украјіни ја не скоро можу сподіватисьа помочи і досить того, шчо тамтешні льуде помогли виготовити стереотип (хоч не зовсім), а Галичане власне шче не дорослі до нового Шевченка, навіть ті, шчо присьагајуть именем јого. Длья них треба „цензурного Кобзарьа“, навіть більш обрізаного, ніж в Россіји, — звісно, зоставивши виступи проти Москальа, в Австріји не тілько цензурні, але навіть оффіціозні. Доси ја не тільки не мају відкликів од народовців про потребу јім повного Кобзарьа, а навіть власне народовські газети не перепечатали мојеји зајави, — окрім „Дѣла“, котре помістило јіјі серед торговних објав (за шчо ја јому мусив послати 1 гульдена). Тільки јак ја хоч трохи спроможусь на гроші, то випушчу хоч 300 екз. Кобзарьа, а він уже сам собі проложе дорогу, куди можна.

Наших женевських виданьь ја би радиј прислати Вам хоч і безплатно (хоч за јаку схочете, плату), та тільки бојусь пошкодити Вам: в мене прінціп — берегти молодіж, котра шче вчитьсьа. Напишіть, јак Вам послати книги, чи бандеролеју, чи пакетом, і по јакому адресу, — то јам Вам вишлу хоч книги більш објективного, наукового характеру.

Готовиј служити Вам М. Драгоманов.

„Zasady nauki społecznej“ не радив би ја Вам купувати, — бо там власне нијакоји науки нема. Звістіть мене швидче, чи дістанисьте мій лист, бо саме взнају, шчо Ваш город вигорів.

N. 50. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 24 Апр. 1886.

Добродію.

Лист ваш од 21. с. м. на стільки дикий, шчо јак би він пријшов з крају більш цівілізованого, то ја б просто не одповідав на нього. Але ја пригадају, шчо Ви колись писали про дуже шче довгу евольуцију, котру мусите ј Ви перејти з Вашоју громадоју, шчоб дійти до звісних моральних ідеј, котрі ја вважав у Вас вже за готові. Ви пишете: „Тај кумедні ж Ваші умови, на јаких Ви (?) хочете (?) мати зо мноју јаке небудь діло! Звісно, на таких умовах „односторонного недовірја“ нијакого діла мати не можно, і ја думају, шчо коли вже самі заповідајете вијну, то ј војујте собі на здоровье“.

Моји умови не кумедні, а печальні, бо виходьать з суті діла, т. ј. з позіції, котру Ви пријньали до мојіх (недавно шче ј Ваших) ідеј і до мене лично. Ја Вам написав јіх не потому, шчоб ја хотів на них вести з Вами діло (напроти, ја Вам виразно сказав, шчо мені з Вами діло мати дуже тьажко), а потому, шчо Ви самі обернулись до мене, чи не поручу ја Вам шчо в Россіі.

Довірје виходить з діл. Ја можу з најчистішоју совістьу сказати, шчо ја своіх ідеј не перемінньав, у чужі партіі не переходив, панегіріків попам (котрих недавно сам лајав), не писав і не підписував, особисто Вас ніколи не підводив, на сором не кидав, до песиголовців од Вас не одрікавсь, обіцьанок не ламав і т. д., і од того мене можете льубити чи ні, војуватись зі мноју, чи дружити, але недовірьатись мені не можете. Проти Вашого поступованьња політичного ј особистого ја можу написати најдужчиј протокол виписками з Ваших же слов. Јаке ж ја мају

право не остерегати льудей, котрі можуть наробити помилок політичних і пошитись в дурні, як ја пошивсь, — думајучи, шчо ми стојім за одно, шчо ми пријателі ј т. и.?

Остатні слова Ваші: „то војујте собі на здоровлье“ показује, шчо Ви цілком не розібрали, з ким мали 10 років діло, — не кажу вже, шчо Ви забули свої власні слова: јакі ми проти Вас діти ј злі діти! Ја војујусь даже не на своје здоровлье ј не за себе. Шчо ж звелите не војуватись з Пелеховшчиною? з гнильлю Ваших народовців? Так викиньте з памјати ліпше, шчо Ви сами написали, навіть недавно в Краји!

З Вами ж особисто ја не војувавсь і не војујусь і Ви сами „вилімінували“ мене з Вашого журнала, та шче хочете, шчоб моји товариші мене ж і обвинили за те.

Нијаких листів проти Вас ја давати Вам не думав і не дам. Дају Вам листок (та певно кокоротенькиј) про справи прінціпіјальні. Навіть річеј, скільки небудь дльа мене персональних, хоч і тісно звјазаних з прінціпіјальними, напр. про печатаньнье моїх праць, ја Вам поручати не буду. Мене пече навіть і те, шчо ја доси не розплативсь з Вами, шчо чим небудь обовјазанніј Вам, і ја з нетерпіньньем жду од Вас одповіді про Рејса, шчоб очистити себе в цій справі, подьакувати Вас за услугу і далі вже нијакоји од Вас не получати. Предложену Вами через П-ка комісију дльа „Кобзарьа“ пријмају через те, шчо вона не маје мајже нічого дльа мене персонального (окрім, звісно, того, шчо ја бажају горьаче, шчоб льуде могли читати Ш-ка), тільки прошу Вас, говорьучи з льудьми про це, појаснити виразно, шчо це Ваше посередництво зовсім не предполага нашоји солідарности політичноји, при чому можете појаснити наш розбрат, јак сами јого розумијете. Прошу Вас також не потајіти, шчо Ваша „Зорьа“ не пе-

репечатала (цілком, шчо тільки ј мало смисл) моєїі заяви про Кобзарьа, котра мала практичну ціль — збір пренумерантів. Коли хто спита, чому ја не пишу в Зорі, — можете теж појаснити, јак хочете. Тільки сестрі, јак будете мали з неју розмову (јіјі застанете в Кијіві), то скажіть, шчо про висилку мені „Зорі“ Ви мені написали: „чи вислали і чи висилатимуть дальше — не знају“ — а то вона дума, шчо ја в свій час безплатно получају јеји і Ваші твори.

Готовиј служити Вам
М. Драг.

N. 51. Другиї лист до Кияп. Женева, Апріль 1886.

Пишу цеј лист дуже наскоро і через те вибачте, коли шчо вијде не докладно. А треба б поговорити толком, бо хвиль починаєтьсьа дуже важна. По всьому тому, шчо робитьсьа тепер на Заході Европи (в Англіјі, Франціјі, Бельгіјі, Італіјі) видно, шчо теперь мусить бути період великих соціјально-політичних рухів, далеко дужчих, ніж в 1860—71 рр. (часи Інтернаціоналу, пруськоавстрієськоји і прусько-французськоји вијни). В Англіјі ј Франціјі, јак в земльах, де вже прінціп демократичниј зовсім переведениј в законах політичних, можна сподіватись більш мирного выходу і соціјальних реформ. В Бельгіјі ј Італіјі, де шче держава основана на цензі, видно більше нелегальности вже ј тепер, та видно ј те, шчо діло повертаєтьсьа з правдиво соціјальноји економічноји підкладки на політичниј грунт, на агітацију за suffrage universelle. Шчо буде в більш поліцејських державах, Германіјі ј Австріјі, сказати трудно, та ј там видно, шчо на зло поліціјі всильујетьсьа між робітниками, особливо в Австріјі,

рух терористичний, а порьад з тим і в Австрії стаје дужчим рух за suffrage universelle. Шче труднішче сказати, шчо буде в Россіїі, — але одно певно (і примір 1866—1874 рр. тому порука), шчо европейський рух перейде грьаницьу царства і прояви́ть себе і серед „молодіжі“ (як і попе́ред), а тепер і серед народу, особливо серед фабричних робітників.

Шчоб із цього руху вийшла яка користь дльа краю, а почасти дльа нашої Украйіни, шчоб він вийать не повернувсь у „нігілізм“ і не розвійався, а також шчоб він не одбив нашу украйінську молодіж од украйінства, треба, шчоб старші не пропустили часу, і по крайній мірі поставили ясно свої політично-соціальні ідеали. Які ці ідеали на цей час, мені, думаю, нічого розводитись. Скажу тільки приміром, шчо найбільше тепер могли б мати ваги, окрім программи політичної волі (прав чоловіка і самоврави) соціальні программи середні між пр-амами европейських соціалістів (коммуністів) і радікалів напр. англійських і французських, швейцарської нар. партіїі і т. п.

Звісно, до постанови таких програм треба б вести через печать, нелегальну і навіть легальну. З поводу послідньої мушу сказати, шчо украйінство в ній тепер прояв́ляєтьсьа чимало, але при цьому кидаєтьсьа в очи, шчо вийать, як перед 1874—5 рр., украйноф. пресса більше говорить про сьужети археологічні, ніж про сучасні, і дуже мало говорить про справи економічні. Це тим більше дивно, шчо „Украйінці“ беруть не малу участь напр. в земських статистичних справах і, значить, між їіми јесть льуде дотепні до того, шчоб писати про економічні справи в своїому напрьамку. Тепер же їіх праці мають тільки характер матеріала, філософіїу з котрого виводьать столичні радикали і виводьать, звісно, в сво-

йому напрьамку. Думаю, шчо коли звернетьсьа ким слідує увагу на це діло, то поправити тут хиби буде не трудно.

Звісно, найнатуральнішче булоб, шчоб стороною дльа укр. печати і навіть місцем, деб могла практично проявити себе украйінська політична і соціяльна программа, поки пробудитьсьа ширший і енергічнійший рух в Россіїі, могла б і муспла б бути Галичина. Тільки в Галичині тепер діло стоїть так, шчо не тілько не може служити до того, шчоб притьагти до украйінства приготовльаюшчійсьа рух в Россіїі, а скорше напротив одпихаје од украйінства прогрессивнішчі елементи з інтеллігенціїі в россійській Украйіні, а надто коли їім буде данпй резон уважати галицьких укр-філів за представителів украйінськоїі ідеїі. Теперішні галицькі народовці можуть пошкодити нам навіть шче більше, ніж шкодили „Правдьане“ в 1873—75 рр., бо тепер на дорозі реакціїі стали не тільки старші народовці, а і молодші, котрі були в році 1873—75 рр. подавали голос за радікально-прогресивну программу в своїх промовах в Січі, в статтьах в „Друзі“ і навіть в „Правді“. Кілька років тому назад, коли і старші народовці було подавались на бік молодшого руху, звязаного більше чи менше з соціалізмом, почали були звертати увагу на народ, його потреби, економічний стан і т. п., можно було сподіватись, шчо хоч помалу вироблтьсьа з „народовців“ властиво демократична, радікально-прогресивна партіја на европейський лад. Але цей ступінь „старших“ народовців доси не мав иншпх послідків, јак тілько те, шчо молодші подались назад на зустріч старшим, а потім за ними ж подались зовсім в реакцію або квіетизм. Після короткоїі епохи мітінгів, агітаціїі Батьківшчини за світських, народніх кандідатів, рьадом з чим ішли проби поставити всьу украйінську независиму од рутенського унійатства

політику, наступила епоха, в котрій львівські народовські проводирі задумали привернути до себе попівство (од котрого явно одвертаютьсь в Галичині мішчане і сельане-мужики), поставили на перший плян пусті справи „добромильского монастирьа“ і т. п., химеру автономіїі, хоч вірноїі Риму, а все таки ієрархичноїі церкви, почали бігати на поклони до митрополіта, а коли митрополіт одвернувсь од них, бо все таки вбачав в украйінстві опаску дльа „Рима“ і його ідей, — то до архіїереја станіславівського, і не тілько залишили реальні народні сучасні інтересси, але мусили сховати майже всі живі боки попереднього козакофільства і украйнофільства à la Шевченко.

Теперішнье „архиїерейско-унійатьске“ народовство не маје нійакого резону істнуваньнья навіть з формально національного боку, бо теперішній „Св. Юръ“, митрополитанська партіја сама себе признаје з формального боку „народовською“, малоруською, тілько требује од своїх прихильників мира з оффіціјальною австро-польскою консервативною політикою і розрива з усьакими республіканськими, гайдамацкими і нігілістичними традіціями в россійському украйнофільстві, — инакше сказать, просто розрива з нашою Украйіною. Митрополітанська „Русь“ напр. докоря „Дѣлу“ за те, шчо воно колись перепечатало з Кіевск. Стар. статьтьу Ор. Левицкого про давні порьадки в кийівській митрополіїі, — вбачаючи в тій статьті „індіфферентізм“, або сочувствіје республіканським порьадкам в церкві. Також кидаєтьсьа та „Русь“ на гайдамацькі сімпатіїі Ол. Барвінського до старого львівського братства. „Дѣло“ мусить одмовчуватись на такі докори, бо шчо воно скаже проти них, коли воно дума тільки противуставити митрополіту архиїереја Пелеша з його ідеалами все таки ультрамонтаньско-архиїерейськими („Зорьа“ так зробила сама крок на

зустріч арх. Пелешу, перебрехавши історію братств і унії, виложену в переднім слові до актів Ор. Левицкого). Очевидно, шчо коли тепер „Св. Юр“ став з „церковно-славјанско-унијатського“ мало-руського-унијатським, то народовство клерикальне ј австро-консервативне, јак шчось окреме од нового свьатојурства, не маје нијакого резона, і потому ја бјусь об заклад, шчо все попівство галицьке перејде до митрополітанської партії од такого народовства. В усьакім же разі дльа нас обидва народовства, митрополитанське ј архијерејське, не можуть бути своїми јак потому, шчо ми ж добре знајемо, шчо інтереси народні і попівські (а надто попівства ієрархічного) далеко не зходьатьсьа, так і потому, шчо обидва ті галицькі народовства фатально мусьать бути тільки а в с т р о р у т е н с ь к і, а не в с е у к р а ј і н с ь к і, — бо думати, шчоб Галичина могла притьагти нашу Украјіну в круг австро-унијатських інтересів, значить просто смішити навіть курej.

З цього всього виходить, шчо унијатсько-консервативне народовство, навіть хоч би воно було чисто украјінське по мові своїј, нијак не підходить до наших інтересів національних, політичних, социјальних і культурних. В самій Галичині воно не маје сили окрім јавного оффіціалізму, од митрополітанства.

Цьу своју слабість чујуть самі теперішні архијерејські „украјнофіли“. Нагадају, шчо при клерикально-консервативнії програмі неможлива нијака працьа ј агітација в народі за јакі небудь живі справи політичні, социјальні, культурні, економічні, не возможно знајти собі силу в народі. Через те думајуть підперти себе покірностьу до урьаду (вступна статьтьа „Дѣла“ до виходу „Нар. Ради“ прьамо поставила цільу нового товариства — прихилити до народовства висші сфери), а то ј просто доносами на москвофилів.

Це теж пункт, на котрий наші Украйінці мусьать звернути подвійну увагу.

Дуже помильяються ті, котрі думають, шчо в Галичині діло першої ваги — одстав украйінства од московства. Украйінство як форма стоїть тепер в Галичині так міцно, як ніколи. Власне в Галичині може й не було боротьби між украйінством і московством і „общерусскостію“, бо боротьба „старыхъ русскихъ“ з молодими Украйінцьами була власне боротьбоју церковно-славјанськo-малоруського схоластицизму й консерватизму з пробами реалізму і демократизму літературного і иншого, котрі почались в Галичині під впливом з Украйіни, а найбільш в 60-ті роки. Масса русских общчеруссів були власне рутенські схоласти. Тепер боротьба вже майже зкінчилась на користь украйінства, т. й. народовства. Новий митрополит благословив той самий Пульујсько-Кулішівський молитвенник, котрий прокльав був митрополит, шчо поїхав на спокій в Рим. А з другого боку в „москвофільскому“ Н. Проломі недавно напечатаний цілий рьад фельетонів: „Чѣмъ есть для насъ Шевченко“, в котрих по при всьаких рутенських і общчеруських дуростьах важність украйінського письменства дльа Галичини признана так енергічно, як це рідко тепер побачити і в народовських органах, котрі сами тепер бояться дуже признаватись до солідарности з „шизматичноју“ або гайдамацко-нігілістичноју Украйіноју. Тепер треба в Галичині не тьагти канитель про самостайність нашої мови од московської, як і польської, а зробити ту мову органом справжньої европейської культури, шчоб чоловік, котрий рветься до тійеї культури (а такі тепер виходьать в Галичині массами і з мужицтва), міг задовольнити свою жажду на тій мові.

А цього то власне й не робльать галицькі украйнофіли, а поворотом своїм до клерикализма

j консерватизма однімають в себе останньу можливість робити це. От тут то опасність, шчо нашу мову забје коли не московська, то польська. Ja міг би подати немало примірів того, як шче кілька років назад можно було нашій літературі в Галичині випередити де в чому польську, а тепер уже час страчено через схоластику, нерозвитість і недбалість гал. украjнофілів. Порівньajте польські j украjінські виданьнья в Галичині — в перших Ви побачите все таки современність европejську, а украjінські иноді, jак би не етікетка, то не знав би, в jакому році вони j друкувались, а часто думаjетьсьа: і на шчо папір попсовано?

Московська мова шче довго не буде страшна дльа Галичини, бо все таки гал. „москвофіли“ пишуть по малоруському і иноді не гірше украjінофілів. А ось курьjоз: тепер більше здибаjете наших украjнофільських думок в галицьких „кацапських“ газетах, ніж в украjінсько-народовських. Так напр. згадані фельjетони Н. Пролома говорьать про політично-соціjальнийj вплив Шевченка далеко більше, ніж тепер кажуть про це „Дѣло“ і др., котрі тепер робльать із Шевченка тільки апостола „мови“. Правда, Н. Пролом ганьбить Марijу Шевченка, так народовці jіjі ховаjуть од публики страха ради архиjерejська. Тепер „Слово“ виступа за побільшеньнья впливу світських льудеj на церков, то б то за такі братства, jакі хвалила К. Ст. j jаких тепер бояться „Дѣло“ і „Зоря“. Всі москвофільські журнали, вже з однijеjі злости на польські порьадки, частішче показуjуть нелади спеціjально економічні в Галичині, ніж народовські. Ці останні, влізши в попівські справи, допустились до того, шчо про безземельність крестьан почав говорити Н. Проломъ. Не диво, коли мені пишуть навіть Галичане, шчо „Н. Пролом почина брати верх над „Дѣлом“ і шчо

народовці скрізь з оффензиви переходьать в дефензиву".

Јак ја сказав, народовці думајуть одбитись од „кацапів" доносами (тоді јак перед „Миром" і „Русью" тепер вони тільки одмовчујутьсьа) і тут ја бачу велику опасність і дльа них і дльа нас. Народовці зробили з ідеји „одрубности" Русинів од Москалів догмат австрійського вірнопідданства! Вони кричать, шчо думати об етнографічному і літературному јединству Галичини з Москвоју значить бути ізмінником в Австрији, а иноді приговорьујутьсьа в такім же дусі і про переход Наумовича і комп. в православије. Вольа Ваша, а ја сам працьујучи дльа одрубноји Украјіни, все таки не можу не знајти, шчо прав Пролом, коли каже, шчо Галичани мајуть таке ж саме право вважати Пушкина своїм, јак тирольські Німці Шіллера, не будучи через те ізмінниками Австрији. Ја вже не кажу про те, шчо з јакоји речі чоловік мусить бути непремінно вірнопідданним Австрији јак і Россији? Перемішујучи область політики ј літератури, гал. украјнофіли не тільки ідуть проти прав чоловіка, а підпирајуть постојанне вступаньња урьаду (віденьського і польського) в чисто домові справи Русинів. Не забудьте, шчо Польаки раз кажуть: „Ми раді мирити сь з правдивоју Русьсьу, а не хочем тільки пустити до Карпат Москву", а в другиј кричать: „Та ј Украјіна теж Москва". І неліберальна постанова етнографічно-літературноји справи народовцьами підпира претензиј польських оффіціалів цензорувати і над мовоју Русинів.

Останнімп дньами дожилисьми до того, шчо „Дѣло" прьамо напечатало донос на „Общ. Качковского", шчо воно роздаје ученикам Русску христоматију Кирпичникова, прислану з Россиј, і тим би то робить „язикову агитацію". Послідком доноса був процесс „Обществу" за про-

дажу книжок без патента торгового. (Поліція вийшла розумнішча, як „Дѣло“, бо агітації не побачила). Ja персонально допевнився, шчо читаньнье Галичанами россійської літератури в подлинникy не тільки не шкодить украйнофільству, а напроти веде до нього, бо воно підрива галицькомосквофільську „тарабарщину“ і ставить Галичан на демократичний грунт росс. літератури. Ja певнісінький, шчо тепер Шевченковських ідей більше вичитаєш навіть із Андрійашевських брошур, ніж із „Дѣла“. Але навіть як би було инакше, ja б усе таки вважав не тільки подлостьу, а j політичною дуростьу доноси „Дѣла“ на Общ. Качковського. Такі j подібні доноси компромітують украйінство перед публікоју в Галичині, та j в Россіи, — та в добавок дајуть примір гал. москвофілам доносити j на росс. Украйінців, котрі показуютьсьа в Галичині. Так по всьому виходить, шчо теперішній характер галицького народовства просто шкодливий інтересам украйінським і в Австрії j в Россії. Звісно, радікально поправити діло може тільки евольуція серед самих Галичан, котра все таки јде, хоч дуже помалу. Але де шчо можете зробити j Ви. Ви ж і мусите зробити, бо j Ви причинились до того, шчоб довести гал. народовство до такого стану. Ви не поставили твердих умов Барвінському і т. п., коли вони, після своїх подлостів проти соціалістів (в тим числі j проти Вашого товариша) пішли прохати Вашої помочи. Київські j Одесскі газети, прихильні до украйінства, гладили по головці гал. народовців, коли вже вони почали скакати в клерикальну гречку. Ви нагнічували до згоди з реакціонерами II-ка, коли ті јого самим подлим способом „вилімінували“ з суспільности за те, шчо навіть не заборонено австр. законами (світські похорони). На решті Ваші делегати помогли розстроїти діло основанья „Поступу“ і встро-

jіти гибридну „Зорю“, в котрій прогресиста Франка „примушують“ підписувати похвалу галицьким попам, а редактор перебріхує навіть виданьнь Археограф. Комісії. Ja думаю, шчо з Вашого боку мусить вийти нова декларація в роді jак в 1873 р., котра б розривала публично солідарність з гал. народовськими реакціонерами, а окрім того шче Ви мусилиб потребовати jасного, радікально-прогрессівного напрьямку од журналів, котрі Ви піддержуjете. I тепер в Галичині jесть льуде, котрі самі недовольні характером теперішнього народовства, котрі потроху навіть працьуjуть в иншому характері. На лихо ті льуде сидьать в провінції, або дуже шче молоді, студенти j академики. Ваш голос одних би зібрав, других піддержав би і богато б кого охоронив од деморалізації.

Ja бojусь, коли б хто не подумав, шчо мojім пером водить тепер особиста ураза проти галицьких народовців. Ja признаjусь отверто, шчо ja, звісно, не радиj, шчо мене виеліминовано з галицькоjі пресси вкупі з другими соціjалістами, jак П-к, В-к. Тільки ж персонально ja менш усього трачу на тому, бо дльа своjіх праць ja все таки знajду собі місце по чужих хатах, так шчо j сами галицькі виданьнь муситимуть потім референувати про них, тоді jак би вони могли б подавати ті праці перші j на своjій мові. Значить, персонально ja не дуже обиджениj і потому тим паче ніхто не маje права бачити в мojіх словах чого небудь субjективного. А через те ja тим паче сподівajусь, шчо Ви в усьакім разі звернете увагу на цej лист мій, хоч може j не в усьому з ним згодитесь. Ja додам шче, шчо майже такі ж самі уваги j перестороги jак тепер, ja писав Вам в 1872—73 рр. з Флоренціjі j Цьуриха.

Дуже прошу Вас послати копіjу цього листу в другі громади.

N. 52. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 12, 29 Маjу 1886.

Добродію,

Ja не послав Вам Рейса доси, бо бojавсь якоїй плутанини, поки Ви не будете у Львові. Тепер ja написав у Париж, шчоб Вам висилали Рейса, а вмісті з тим посилаjу Вам назад Ваші 6 гульд. (котрих зовсім не треба було) і 42 фр. решту мого Вам довгу і дуже Вам дьакуjу за Ваші висилки. З поводу Рейса ja позвольу все таки сказати стару раду: поки шчо дати Вашій публиці переклади готових вже статей М. Верна, котрий все таки спеціаліст. А то довго треба буде ждати, поки хто в Вас зберетьсьа написати докладні орігінальні статьті, печатати ж скороспілі з помилками (jак це звичajно робитьсьа в Ваших виданьньах) статьті соромненько.

На Ваш передостатній лист ja б хотів зовсім не одповідати, до того мені огидна безрезультатна полемика. Але ja спорився з Вами зовсім не зза себе. Ja признавався і признаjусь, шчо мені дуже хотілось швидче збути з совісти дejакі матерjали більш-менш оброблені, але „дасть бог і пресьвата мати“, ja проживу кілька років, то збуду jіх jак небудь, хоч і гіркенько мені збувати jіх по чужих хатах і на чужих мовах. А далі в мене не було j нема в цій справі нijакого особистого інтересу. Спорився ja з Вами, бороньучи прінціп та Вашу власну репутацію. Попробуjу одповісти Вам останній раз. Дивно мені, jак Ви можете не зрозуміти, шчо Зоря написала брехньу, сказавши, шчо NN статьті не будуть напечатані по волі автора, а не по волі самоjі редакції та j Вас. Навіть залишивши історіjу з моjім листом (в котрій же безспорно редакція j Ви продали мене Партицькому), ja ж Вам шче ранішче, ніж Ви обjавили про моjі статьті, написав, шчо

дам їх тільки тоді, коли редактор Калит. напише мені і Волкову, як того потребує приличність, запросини до сотрудництва і коли редакція зробить декларацію, шчо Зоря буде науково-літ. органом усіх Русинів самостійників без огльаду на їх політ. переконаньнья. Ви мені виразно приобіцьали те і друге (та Ви і не мали права инакше об'явльяти, шчо дасте моїі статьті). Мало того, Ви сами тільки під умовоју такоїі деклараціїі могли, без страху виявитись ренегатом товаришам і ідеям, стати соредактором Зорі. Тим часом я не бачив ні декларациї, ні листу од Кал. Дивно, шчо після того Ви шче кажете, шчо Ви трохи не земльу били, шчоб моїі статьті були в „Зорі“.

Не менше дивно, шчо Ви кажете, буцім то Зоря не Ваша газета, а Ви не народовець. Як давати, проти моєїі волі, моју замітку в Зорьу і печатати там до мене запросини, шчоб давав далі статьті, а потім перенъяти в проспект моїі слова з листів до Вас, — то і Ваша газета, а як додержати слово, прийняти на себе одвічальність, то і не В а ш а! Також само як же Ви не народовець, коли Ви появляєтесь сотрудником і співредактором в народовських газетах і навіть підписуєте в них народовські думки, діаметрально противні тим, котрі Ви писали перше? Шчо Ви при тому скажете проти народовців в якому „Kraju“, або в приватному листі, то діла не переміня, або шче наводить на Вас, шчо Ви тим паче народовець, бо не маєте, як вони (по Вашим же словам про них) нійаких сталих прінціпів. Протестуйте, скільки хочете, а Ви записали себе самі в народовці і можете звідти виписатись хиба рішучим виступом на зовсім нову дорогу.

К слову одповім Вам і на Ваші слова про примітку до Льуборадських. Ви так і не пояснили мені, од чого В и „м у с и л и“ підписатись під

примітку, а тільки питаєте: не вже ја на віки осоромив себе тим? Ја не богослов і не буду казати про вічні гріхи або покаяніје і т. д., а скажу тільки, шчо шуткувати з льудьми та з самим собоју до добра не доводить. От Ви кајались після Оди прапорові В. Барв-ого, тепер підписали те, шчо противне Вашим же печатним словам. Льуди це бачать же, шче ј у Вас слід цього в душі зостајетьсьа. А це вже два наростка на ухах, котрі по троху, дивись, загнутьсьа, јак у песиголовцьа, а далі ј мова льудська почне заміньатись в собачу і страх! виједе цілиј кинокефал, јак Партицькиј або Вахньанин. То ј вони починали так само. А тепер попробујте переробити јіх знову на льудеј! Навіть тој ангел, шчо зробив з Репроби св. Христофора, нічого не вдіје.

Звістки Ваші з Кијіва дуже інтересні і в суммі не такі навіть сумні, јак ја ждав, бо хоч в ідејах там тьма, так все таки хоч совість јесть. Најгірше, шчо льуде проміж собоју сварьатьсьа, јак Ви кажете, з за особистих річеј. Ви не пишете, чи були Ви в Одессі. Не пишете також на моји запити: а) хто писав лист до мене, шчо привезла Т-ха і б) шчо означа лист Musicus'a? Хотів би ја знати також: хто ті троје, котрі мусьать писати мені одповідь?

Чи бачили Ви моју сестру, а також Јак. Шульгина? Ја б радиј був, поздоровивши Вас з шльубом, просити Вас рекомендувати мене Вашій жінці, та бојусь, шчо вона не дуже то зльубить мене за моји остатні листи до Вас, а новому чоловікови не зрозуміти, скільки вони коштујуть і мені.

Ваш покірниј слуга

М. Драгоманов.

По троху посилатиму Вам книги дльа К-го. Цими дньами пошльу брушурку в тім роді, јак

бажа К-ий. Ja jiji написав шче jак Ви були в Київі. Тепер бачу, шчо прийшлась до часу. Решту vederemo. Jак будете посилати мені книги од К., то будьте ласкаві довідайтесь про рахунок, бо Ваші дороги jакось чудно рахують кошти, так шчо Eilgut виходить дорошче ніж навіть поштоjу. Оце получив лист од сестри. Пише: Видѣла здѣсь Ф., клянется; что розмолвка его (зо мноjу) одно недоразумѣніе. Вообще онъ своими разъясненіями успѣлъ сдѣлать впечатлѣніе, что его народовцы, „какіе би они не были“, все таки найближе к нам“. З останнього ja шче раз бачу, шчо Ви і в Київі jавились народовцем, а початкові слова доказуjуть, шчо Ви зовсім невірно передали суть нашоjі „размолвки“. В ній не було нijакого „недоразумѣнія“, ja Вам jасно казав, чого ja хочу і не хочу, і Ви свідомо пішли напроти, ламаjучи натіть те, шчо обіцьали. Післьа всього, шчо случилось, особливо післьа переписки „Дѣла“ (А. П. въ К.) і листу сестри ja мушу печатно росказати всьу справу. Мині це дуже гірко, та ja не винуватиj. Ja навіть не маjу права держати непорушеноjу цьу хмару брехні, котра зібралась над громадоjу в цій справі.

N. 53. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14, 19 Іюльа 1886.

Добродіjу!

Перш усього дуже дьакуjу Вашій жінці за фотографіjу j добре слово. Своjу фотографіjу рад би послати, та в мене тепер нема, та наврьад чи скоро j буде. Рejса Ви певно вже получили. По кр. м. з Парижа мені пишуть, шчо він висланиj. Ваші гульдени зовсім не потрібні, бо рахуjучи Рejса в 170 фр., пересилку в 13 фр. ja шче вихожу Вам винниj 42 фр, котрі Вам і послав ман-

датом. (Ви мені вислали 110 гульд. = 220 фр., та ja рахую Вам видати на посилку мого манускрипту в Кіjів 5 фр., всього 225 фр.). Шче раз дуже дьакую за все. Пожалуjста, не забудьте відписати в Кијів, звідки прijшли були Ваші гроші, шчо ja вже довг свій очистив.

Присьагши не вести далі полемики про „розмолвку“, ja тепер замічу тільки, шчо слов Вашого остатнього листу, шчо між нами вијшла „особиста ріжница“, ja шче менше розумію, ніж „недоразумѣніе“. В решті в сих дньах ja пришлю Вам печатанij листок, до котрого ja змушенij конечне подлим забігом „Дѣла“. Хај все судить громада.

Шчо Ви видались сестрі заступником народовців і шчо вијіхали з Кијіва навіть без тоjі піддержки Вашij прогрессівнij половині, jакоjі бажали, це цілком натурально при стані, котрij Ви заньали, і при стані річеj. Ja зовсім не радив, jак Ви кажете, Кијанам, шчоб вони розірвали з Галичиною. (Навіть колиб ja jак небудь недоладно написав jаке слово, то дивно мені, jак Ви не вбачили, шчо написати мені таку думку, значилоб одректись од того, шчо ja казав і робив 15—25 років). Напроти того ja радив дужчого натиску на Галичину і виступу з jасним программом. Ja тільки радив воспротивитись песиголовцьам, спинити jіх доноси, і jак не послухаjуть, розірвати з ними. Инакше ja радив поновити те, шчо було роблено в 1873—77 рр. і шчо тоді дало добрі овочі. Тоді самі народовці мусили одректись од Качалиноjі Staatsrechtlichkeit, а далі, побачивши себе ізольованими од Украjіни і своjеjі молодіжи, мусили податись на перед. Це зовсім натуральнij псіхологічнij процес, — і jак би Кијане видержали Барвінців шче на діеті, та jак би j Ваша компанија не пішла назад, то тепер би до Пелепа не дијшло і мені нічого б було писати таких листів, jак тоj, шчо Ви возили. Jак би Ви шче то-

рік, коли були в Кіївіві, поставили там справу так: мовльав, песиголовці нам жити не дають, поможіть! — то шче можна було б поправити. А тепер Ви јавилисъ в Кијів фактичним адвокатом згоди з песиголовцьами — і не то не добилисъ не тілько того, шчо ја хотів (Ви того ј сами не хотіли, би виразно казали мені: дајте Ваш лист, а ја скажу своје, audiatur et altera pars), а навіть того, шчо ј Ви хотіли. Ви вже самим фактом сојузу з песиголовцьами показували, шчо ј тепер діло стојіть не погано, і через те вмовльали, навіть без всьаких слов, шчо потреби переміньать јого нема. Ну, Кијане ј најшли, шчо „каковы они ни на есть народовцы", і т. д.

А окрім того не треба забувати, шчо старі Кијане самі дуже мало Европејці і дуже богато вјалі. Був колись з них Европејцем і енергічним А-ч, та був кінь та зјіздивсь. Тепер нема в Кијіві більш шкідливого дльа укр. прогрессу чоловіка, јак він, хоч він і вчить льудеј укр. археологіји. (Примір, јакі луни тепер плодить потухше сонце А-ча, хај буде Вам Багалій, котриј навіть бојітьсьа назвати Слобідську Украјіну по імені, а вве јіјі Юговосточна Украјіна Московського государства!!). Шче будучи в Кијіві, ја звав А-ча „камень прибѣжище заяцемъ", а тепер він просто стојіть на тому, шчоб нішчо ј ніхто не піднімавсь висше тіјеји політичноји і моральноји мірки, котру він держить, а вона низче 0. Між молодими јесть льуде енергічнішчі і в суммі більш образовані, ніж старші, та образовані вони все на петербурських журналах і через це все таки не Европејці, а Россіјани, ј украјінства в них не багато. Вони скорше потьагнуть до јакого небудь „русскаго народничества", ніж до Галичини. Од того ја завше Вам і казав, шчоб надіјалисъ најбільш на себе. Тільки в Галичині можуть природно вирости льуди, котрі будуть і Европејці

і Украјінці і потьагти до себе ј росс. Украјінців прогрессивних інстинктів. Такі льуде було почали рости в Вашому кружку, та на лихо перше збарвінились, а потім спелешились. Тепер треба ждати молодших, хоч може не один шче сход кінчить також, јак Ваш скінчив. Тепер навіть соблазнів буде більше, бо Челеші будуть де далі все енергічнішче напирати, бо за ними тепер јесть сила, котра сама на них напира.

Прикладају список книг дльа Ков-аго. Попросіть спішити, бо час не жде. Не памјатају, чи в попередньому списку ја прохав Халанскаго, Великорусскія былины кіевскаго цикла. (Варшава 1885). Коли це вже в Вас јесть, то пришліть окремо од всеји посилки під бандерольу. Коли нема, то просіть јак скорше выслати. В усьакім разі напишіть мені, чи јесть, чи нема.

Ше раз попрошу Вас вишукати мені книг, шчо дльа Эгногр. кружка ја посилав:

1) Ефименковоји. 2) Якушкина, Обычное право. 3) Записки. И. Р. Геогр. Общ. по отд. Эгнографіи, т. VIII (по обычному праву). 4) Зарудный, Законы и жизнь.

Ви казали: требувать через П-ка, а П-к каже, шчо не може нічого поробить.

Готовиј служити М. Драг.

До Вас обернетьсьа за книгами Б. Бачинськиј, гимназист з Стрија. Дајте јому. Шчо знајете про процесс Добровльанців? Чи так за них ніхто ј не заступитьсьа? Так і кінчить сьа на статтьах Н. Пр. і Діла? Аже ж це тілько початок. Треба Вашим виробить јаку формулу погльаду на такі речі.

Цеј список перепишіть.

Славянорусскія рукописи Ундольскаго. Москва 1870.

Горскій и Невоструевъ. Описаніе слав. рукописей Синодальной библіотеки.

Описаніе рукописей соловецкой библіотеки. Казань.

Строевъ, Описаніе рукописей Царскаго.

Бычковъ, Описаніе слав. и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публ. библіотеки.

Описаніе рукописей Румянцевск. Музея.

Срезневскій, Свѣдѣнія о малоизв. и неизв. памятникахъ.

Каратаевъ, Опис. славяно-русскихъ книгъ. Изд. 2-е 1885.

Костомаровъ, Русская Исторія. изд. 2-е. id. Холуй, id. Черниговка, id. Эллины Таврін. id. Твори Јер. Галки, id. Очерки Богучарова.

Данилевскій, Княжна Тараканова, Уманская Рѣзня, id. Украинскія сказки Спб. 1886.

Куліш, Байда, Нова Громада.

Сементовскій, Малорусскія и гал. загадки Спб. 1872.

Скальковскій, Истор. Нов. Сѣчи 2. изд.

Н. Петровъ, О происхожденіи славяно-русскаго печатнаго Пролога. Кіевъ. 1875.

Яковлевъ, Древнекіевскія рел. сказанія 1875.

Янчукъ, Малорусская сватьба в сѣдлецкой губерніи. Москва 1885 (изданіе общества антроп. и этногр.)

Ключевскій, Древнеруск. житія святыхъ, какъ истории. источники. М. 1876.

Халанскій, Великор. былины южнорусскаго происхожденія. Варшава 1885.

Русскій Филолог. Вѣстникъ 1884—1885.

N. 54. ДО СУДУ ЗЕМЛЬАКІВ.[1])

Hodie tibi, cras mihi.

В 51-му числі львівської газети „Дѣло“ ц. р. в „Переписках Редакціи“ напечатано: „Вп. А. П. въ К. Письмо п. М. Драгоманова надбслане зъ Женевы „Нов. Проломова“ мѣстило въ собѣ, якъ намъ говорено, напасти на нелюбыхъ ему галицкихъ народовцѣвъ, а особливо на часопись „Зорю“. „Нов. Проломъ“ очевидно для того не умѣстивъ того письма, бо оно выйшло бы не на руку всѣмъ тымъ гавкунамъ, въ котрыхъ интересѣ идентификувати галицкихъ народовцѣвъ съ п. „Драхманбвымъ“, якъ его прозывають. На всякій спосббъ рѣчъ то цѣкава, що той п. Драгомановъ прійшовъ съ чолобитіемъ навѣть до такого п. Маркова, щобъ тблько кольнути народовцѣвъ и въ додатку ще дбставъ коша!“

Дуже характеризує мораль кружка „Дѣла“ те, шчо повисші слова напечатані скоро після статьті „Як. Головацкій и Пант. Кулѣшъ“, в котрій д. Гол—ому справедливо докоряєтьсьа, шчо він опублікував субєктивно перекручені витьаги з листу до нього д. К—ша. А тепер „Дѣло“ пре-паруює, јак хоче, мій лист, котрого воно ј не бачило ј котрого навіть „Н. Проломъ“ не отмітив мојім повним именем.

В усьакім разі ја вдьачнај „Дѣлу“, шчо воно даје мені нагоду розказати цьу справу докладно ј тим сповнити, хоч дуже мені прикру, та, јак бачу, необхідну дезінфекцијну завдачу.

Ја дијсно послав був до „Н. Пролома“ листок з поводу ось јаких слов редакції „Зорі“

---

[1]) Отся брошурка була надрукована в Женеві в червні 1886 р. Вона тепер рідкість і тому передруковую її тут, дякуючи при тім д. М. Павликови за вивичене примірника.

І. Ф.

(ч. 7, 1886) „Оповѣщаемо, що обѣщани нами въ проспектѣ працѣ: Коскена Про европейски казки и Укр. думы зъ рукоп. зборника 1808 року, по волѣ автора ихъ, не будуть помѣщени въ „Зорѣ“.

В Галичинѣ і Россіі је чимало льудеј, котрим звісно авторство названних в цих словах праць, а через те слова ті кидајуть тінь на того автора, буцім то він сам, з власноі волі, не тільки не хоче помогти „јединій літературно-науковій галицько-украјінській газеті“, а шче ј задержује публікацију важних дльа нашоі народньоі історіі документів, інтересних дльа льудеј всьаких фракцій. Листом своім до „Н. Пролома“ тој автор објавльав, шчо названі праці, јак і другі подібні, пріобіцьані јім в листах до сотрудника „Зорі“, д. Ів. Франка, на звісних умовах, не будуть напечатані в „Зорѣ“ не по волі автора, а скорше по волі д. Франка ј редакціі „Зорі“, котрі не сповнили тих умов і своіх обіцьанок. Шчоб усунути всьакі непорозуміньња, автор додавав, шчо „ті умови ј обіцьанки не мали в собі нічого політичного, а належали цілком до елементарних литературних приличіј“.

От јакі „напасти“ були в мојому „чолобитію до д. Маркова!“

Тепер ја мушу росказати діло докладнішче, — з початку.

В 1883 р. смерть Ів. Серг. Тургенева викликала в галицькоруськіј печаті нові розмови про потребу осібноі гал. украјінськоі літератури по при россіјськіј, — при чому слава знаменитого россіјського письменника вживалась звісноју фракцијеју проти гал. укр. літератури. Ја пригадав, шчо в мене јесть лист Тургенева, писанј до мене з поводу виданих мноју Повістеј Ос. Федьковича, јак раз противнј тій агітаціі, јак раз прихильнј дльа народнього гал.-украјінського лі-

тературного напрьамку, — і подумав, шчо буде до часу опублікувати той лист. Ја одіслав копію з того листу, з коротким поjасненьньам, в редакцію „Дѣла“, котру перед тим обньав д. Ів. Белej, — бувшиj сотрудник „Друга“ (1876 – 1877) і редактор „Світа“, — од котрого ја мав резон сподіватись закінченьня парахвіального узколобія і безчесних клевет і доносів, з котрими односились перед тим львівські „народовські“ (lucus a non lucendo!) органи до мене і до моjих літературно-політичних товаришчів. На моје диво, „Дѣло“ не напечатало листу Тургенева, — очевидно не через шчо инше, jак через те, шчо той лист писаниj був до „нельубого“ патронам „Дѣла“ чоловіка. (Коли не так, — то хаj редактор „Дѣла“ скаже сам причину!).

Ја попрохав д. Ів. Франка взьати мій манускріпт з редакції і переслати мені. Д. Франко предложив мені напечатати jого в „Зорѣ“ д. Партицького. Ја найвиразнішче воспротивився тому, нагадавши д. Франку с в і д о м у б р е х н ь у, вмішчену в „Газ. Школьнôй“ д. Партицького про моjі стосунки в 1876—1877 р. з львівськими народовцьами, з котрими ја тоді, в имені своjему і численних т о в а р и ш ч і в з Россіjської Украjіни, котрі мені п о р у ч и л и редакцију звісних публікацій за кордоном, рішуче розірвав усьаку взаjемність через jіх обскурантизм і зневагу до народу[1]), — а потім вмішченьнье д. П—им в тій же „Зорѣ“ витьагів з пасквіля на мене, зложенного одним прихвостнем росс. революціонерів-централістів і напечатанного польськими шовіністами в одплату мені за моjі публікації в оборону украjінства і федерализма, — а порьад з тим

---

[1]) До тіjеjі брехні д. П. додав шче остроумну догадку, чи не сам росс. урьад вислав мене за кордон, шчоб скомпроментувати украjінськиj рух?

печатаньнa в „Зорѣ“ ж брехливого реферату про моє виданьнa „Маріі“ Шевченка, в якому рефераті, — наслідованному потім „Кіевлянинномъ“, — „Зоря“ остерегала свою публику проти полонізаторських цілів мого виданьнa!!

Кілька разів після того я прохав д. Франка вернути мені мій манускріпт, — коли це несподівано бачу його напечатаним в 21 ч. „Зорі“ 1885 р., підписаній все тим же д. Партицьким, — а внизу замітку, підписану И. Ф., в котрій мене (поміченого ініціалами М. Д.) кличуть дати в „Зорю“ д. П—ого моі дальші спомини про Тургенева. Натурально, я м у с и в послати в редакцію „Зорі“ лист, в котрім заявльав, шчо моя рукопись дісталась в „Зорю“ проти моєї волі, і одповідав на примітку И. Ф., шчо я не можу нічого давати в журнал д. П—ого, бо це б значило вводити в нашу молоду літературу норови компаніі Гоголевого Ноздрева, котрому сьогодні вирвуть бакенбарду, а завтра „и онъ ничего, и ему ничего!“ Але редакція „Зорі“ не тілько не напечатала мого листу, зоставльаючи мене перед світом своім сотрудником, а шче обявила в проспектах про будушчі моі дльа неї праці.

Треба сказати, шчо цей казус случився в середині переписки, яку зачав зо мною д. Франко про моє і, за моїм посередництвом, і иншиx льудей сотрудництво в „Зорѣ“.

Я одверто признававсь д. Франкові, — як тепер признаюсь перед всіма земльаками, — якиі я маю о с о б и с т и і и н т е р е с писати до газети, подібноі до „Зорѣ“. Рьад счастливих пригод звів до рук моіх багато матерялу дльа історіі нашоі народньоі культури, зібраного більш як за сотню років працею десьатків льудей; мені самому посчастило обговорьувати цей матерял з первими авторітетами цеі речі на Украіні і за-грьаницею і обробльати його по бі-

бліотекам в Россіїі і Европі, — і тепер ја б раднішчиј був збути цеј матерјал в скільки небудь обробленому виді в печать вже з одного страху, шчоб він јак небудь не розвијавсь, — јак це було стільки раз з збірками і працьами в нашому несчастному письменстві. Далі ја бажав би подати до памјати земльаків моји спомини про кількох знаменитих льудеј, котрих посчастило мені знати, і котрі мали стосунки до украјінських справ: Пирогова, Костомарова, Тургенева, з листами, котрі ја од них мају. Накінець дльа самоји редакціјі ја бравсь обробльувати теперішним европејським порівньајучим методом усьакиј матерјал по народнеј словесности (folk-lore), јакиј до неји дијде зо сторони, і увести гал.-украјінську газету в близькі взајемини з европејським фолькльористичним рухом. — Ради таких своји „особистих інтересів“, ја згожувавсьа сховати своје имја (з котрого крики і брехньа дд. В. Плошчаньських, В. Барвинських, Ом. Партицьких і т. п., більше ніж поліціја, зрабили јакесь пугало в Австріјі), згожувавсь но всьакі цензурні і инші уступки, аби тільки вони не порушали наукового прінціпу і льудського достојінства. З остатнього погльаду ја виразно писав д. Франку, шчо поки д. Партицькиј буде підписуватись редактором „Зорі“, ја не можу туди дати ні рьадка, ні других јіднати до такого безчольного і противутоварискього поступованьња, — хиба д. П—ј публично одкличе написане јім проти мене і мого товариства.

Д. П—ј не тілько того не зробив, а јак сказано, навіть не напечатав мого висше згаданного листу, — шчо він мусив зробити по всім літературним звичајам. Під кінець 1885 р. д. Франко звістив мене, шчо д. П—ј не буде вже підписуватись під „Зорею“, — і ја згодивсь давати туди своји праці, тільки ж ось на јаких умовах:

1. Публікація новоју редакцієју мого листу,

2. Заява, шчо „Зоря“ стаје науково-літературним органом всіх Русинів-Украјінців, котрі признајуть самостійність гал. укр. національности, без огльаду на јіх політичні ј философські погльади,

3. Формальні запросини до сотрудництва, листами од нового редактора до мене, а також і до другого проживајушчого в Швејцарији украјінського письменника, звісного многими науковими працьами, котриј маје цінні матерјали по нашій етнографији, по історији козацтва, нар. колонізацији ј т. п., але також, јак і ја, проскрібованиј в Россији поліцијеју, а в Галичині партијностьу. Ја бажав таких же запросин і до одного письменника Галичанина, котриј теж досить зајавив себе печатними працьами ј у котрого тепер лежать в рукописьах такі речі, јак напр. Про господарскі товариства на Украјіні, переклад Ланге — Робітницька справа, Тіле — Історија релігиј, Рекльу Географија Россији, але котрого торік „Дѣло“ „внелімінувало із суспільности“ (!!!) за те, шчо він був на світських похоронах (дозволених в Австрији законом!) члена-основателя „Просьвіти“ ј „Тов. ім. Шевченка“, Нарольского, од котрих постидно втекли товаришчі покијника. Та цеј Галичанин, — очевидно, ліпше мене знакомиј з львівськими норовами, — сам одклонив предложену мноју комбінацију.

Замічу, шчо заjава, предложена мноју в пункті 2-ому, не тільки давала б моральне право і льудьам такого стану, јак д. Франко, буги сотрудниками „Зорі“, не зрікајучись того, шчо вони ранішче писали, — а просто обовјазкова дльа газети, котра перејшла на власність „Тов. ім. Шевченка“, — бо коли те товариство основувалось, за ініціативоју з россијськоји Украјіни коло типографији, купленоји на

гроші, прислані звідти (12.000 руб.), то виразно ставилась умова такого духу.

Д. Франко оговорьував мені трудность помістити в „Зорѣ“ мій лист, а надто в *його формі*, шчоб не вразити члена „Тов. ім. Шевченка“, II—го.[1]) Ја згодився лишити форму мого листу *bonae fidei* д. Фр. ј редактора, — аби тільки суть того листу, котрій ја давав пріпціпіальну вагу, була зоставлена. На дві инші умови моїі д. Франко згожувавсь, а про 2-у писав мені найвиразнішче: „Шчо до „Зорі“, то ја з свого боку радо згожујусь на те, шчоб зајавити јеїі коаліціјнпј і безтенденціјнпј характер і надіјусь. шчо і Кал. (редактор) на те пристане“. (Лист 4 Јанв. 1886). Ні за шчо инше, јак за знак згоди на моїі умови, можна було признати те, шчо в новому проспекті „Зорѣ“ споминались моїі прац котрі ја обіцьав в листах до д. Франка не инак ше, јак на тих умовах.

Тим часом редакціја „Зорі“ тільки напечатала в ч. 2-му 1886 р. таке *Заявленє* про мій лист, звідки ј сам Соломон не розібрав би, про шчо там ішло, — других же умов і не думала сповньати. Мало того, јак раз противно умові 2-ій і словам д. Франка, в примітці д. Івана Франка до „Льуборадських“ (в котрій покликујутьсьа ј на мене) і в статьті „Нові матерјали до історіи Уніи“ д. Ка. нові редактори јавно показали вузьку уніатсько-клерікальну тенденцију, навіть з перекручуваньньам фактів на манер еп. Пелеша, котрого саме тоді львівські народовські політикани виголосили керманичем народної по-

---

[1]) От це зветьсьа: „в своїій хаті, своја правда, і сила і вольа!“ Д II—ому вольно в усьакій формі кидати болотом і брехнеју на других, між инчим і на того, кому ініціатори „Тов. ім. Ш—ка“ поручали участь в редакціїі основ уставу Товариства, — основ, котрі львівські газди тіјеїі „народньоїі хати“ зараз же вламали, захопивши јіїі в своїі руки!

літики Русинів. Мені тим паче не зоставалось нічого, як звістити д. Франка, шчо коли так, то ја не можу давати своїх праць в „Зорю“. Після кількох моїх листів, в котрих ја виразно појасньав д. Ф—у мотіви свого зреченьня, — „Зоря“ накінець објавила јого публично, але так, шчо буцім то ја зламав слово. Ја мусив обернутись до „Н. Пролома“. Цеј не печатаје мого листу, одповідајучи, шчо бојітьсја, колиб „предводители моеји (!?!) партіји“, се б то народовців, — не „воспользовались письмомъ для своихъ личныхъ цѣлей“. А тепер орган тіеји партіји підклада „Н. Пролому“ инші мотіви ј усилујетьсја шче мене ж і обсмијати.

Најцікавішче, шчо таке все витворьајуть з нами ті самісінькі льуде, котрі слізно описујуть поступки старих Левицьких з предками народовців, та жалијутьсја на партијність напр. адміністрації „Народного дома“ до јіх товаришчів.

„Оттака правда на цім світі, у львівськім повіті!“ Інтересно буде дознатись, чи чесні земльаки знајдуть јіјі пожиточноју дльа інтересів нашоји літератури і јак довго вони терпітимуть таку правду?

М. Драгоманов.

Женева 20 Јуньа 1886 р.

N. 55. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 14. 24/VI 1886.

Добродіју,

Пишучи Вам останнїј раз, ја не мав під рукоју Вашого листу (котрого ј доси не розшукав) і через те пропустив написати Вам про виданьнье Шевченка. Мені дуже дивно, шчо в Кијіві не знајуть, скільки треба на викінченьнье Кобзарьа. Ја послав туди двома кінцьами рахунок, котрј і те-

пер Вам посилаю. Вдвоје гірко, коли подумаєш, шчо ј гроші јесть в Шевченковському фонді, а вгајано стільки часу з Февральа, коли могло б уже бути готове виданьнья, котре тепер саме літом, коли Россіјане јіздьать по заграницьам, могло б уже розходитись. Ја не знају, чи можете Ви тепер переказати в Кијів посилаємиј рахунок. Ја пережду літо, та коли не буде ні звідки грошеј, то почну виданьнья на свіј страх. Ја певнісінькиј, шчо збанкручусь з ним, бо в теперішнііј час добровольного холопства Галичан і Россіјан Шевченко писатель не оппортунниј, — та все таки безпремінно треба „поставити слово јого на сторожі“ хоч коло молодчих льудеј, тих, шчо шче по гімназіјах вчатьсьа, коли вже старші спелешились. А то історіја зовсім перејде через нас до дневного порьадку.

Ваш шчиријј слуга
М. Др.

Посилаю Вам 100 екз. брошьури, Коц. 25. Скільки можете, перешліть в Россіју. Решту роздавајте, або продавајте по 10 кр.

N. 56. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
28. Јунья 1886.

Добродіју,

Ніколи ја Вас злодіјем не робив, јак в цім Ви могли б допевнитись самі, јак би подумали над фразоју, котру ж сами цітујете: „розікрали (кружковці) книжки“, а шчо тіі добродіјі розікрали, це факт, за котриј свідчить те: 1) шчо книг нема 2) шчо на вернутих Вами книгах намісць мого имена написані чијісь чужі. Ја цеј факт розказав К-ому при случају, бо він, в рьаду других, між ничим і всього поступованья кружк-

ковців зо мною характеризує галицьке варварство, або инакше цівілізацію по польских лакейських хатах та попівських кухньах. В такі прояви цівілізації треба частішче тикати пальцем, то може вони потроху почнуть счезати. Окрім того ja обернувсь до К-ого, чи не може він помогти одшукати дейакі книжки, бо П-к написав мені, шчо йому це зовсім неможливо при його відносинах з льубими земльаками (додаючи: уперед наука мені і Вам не давати книг Галичанам), а Ви мені писали не дуже давно jак і тепер: звольте требувати од П-ка. Коли вже об тім зайшла розмова, то ja Вам нагадаю, шчо Ви просили мене послати книги на Ваше імя j П-ка, — то ja думав, шчо вони дійдуть до одного, не кажучи вже, шчо j по товарискому один би мусив помогти другому. А Ви недавно, jак і тепер, одрізуєте: „звольте обернутись до П-ка — передав П-ку“. Шчоб Ви впjать не розгнівались на мене за те, чого ja не говорив і не думав, ja добавлю, шчо в такому Вашому одрізуваньу бачу ja зовсім не „злодійство“, а звичajну Вашу неохоту додержати одвічальність в рішучу хвильу, — хоч напр. в остатньому листу, одіславши мене до П-ка, Ви j прибавльajете, шчо де книги прислали на Ваші руки, там Ви j одповідajете. Рада за раду, не кидajте j Ви злегка словами (ja не кидаю, j без Вашої ради, jак бачите) — і на доказ того одшукajте мені в Россії Якушкина „Обычное право“, то ja заплачу за те гроші на jаку небудь бурсу, котру Ви вкажете.

Київських книг з віденьского Speditions-Bureau ja не получив і звісток не маю. Шче раз кажу, шчо найліпшиj (найскоршиj, найдешевшиj і найменше клопотниj дльа одправщика j получателя) спосіб посилати книги, це пакетами поштовими по 5 кільо за 1 франк між Німеччиною, Австрійеjу і Швajцарійеjу.

Картку Вовку передав.

Ваших книг у мене тепер: 1) 2 старинні з збору Зубрицкого, 2) Kolberg, Pokucie, 3) idem. Mazowsze I, 4) idem, Lud. XVI, XVII.

Колиб можно було, ja просив би Вас зоставити мені ці книги, написавши, скільки вони коштують, ja верну гроші, бо читаючи ja мушу робити замітки на польах, а потім на своїому екземпльару мені прийшлось би переписувати наново.

3 Гульа.

Написав оцей листок, та противно було j одсилати. Одначе приходиться послати, бо не одповісти Вам не можна, а одповісти теж не можна инакше. Тим часом одшукав поміж паперами перше написанпй лист, котрпй ja думав шчо послав. Од Вас же получив Халанского, котрпй мені потрібнпй був до зарізу через те, шчо він говорить про Буньаку, про котрого j ja написав монографію. Бачу, шчо Халанскпй „по Гороховой (улицьа в Петербурзі) пошолъ и гороху не нашолъ“, jак співають в одному водевілі.

Дуже жалко, шчо ні од кого з Галичини не маjу звістки про дрогобицьких „богохульців“. Мені шчось в цьому процесі пахне початком свого роду штунди, тілько більше штучне, тільки радікальнішче; на цьому не стане, а діло піде дальше. Тільки jак же буде держати себе „народольубива“ інтеллігенціja до цього руху?

Так, jак „Н. Проломъ“ та „Дѣло“? Мені здаjетьсьа, шчо навіть суд не мав права обвинуватити льудеj за таке „богохульство“, так шчо увесь процесс возможнпй тільки в Галичині з усіjеj Зап. Европ. Не вже навіть між Вашими „молодими“ не знаjдетьсьа ніхто, шчоб оступивсь за засужденних у віденьских газетах?? До jакого

шче сорому ми доживемо з такою „інтеліґенцією“ ?

N. 57. Лист до невідомого Галичанина[1]*), 20 Іюня 1886.*

Шановнпй Добродію.

Ја трохи спізнився одповідьдьу на Ваш лист, бо хотів послати з ним брошурку (справді листок, в котрому обговорьују ј галицькі справи). Та типографіја все одтьага, а тим часом наближаєтьсьа 1 Јульа. Коли сьогодні листок буде готовиј, то вложу з цим письмом. Про книги ја писав Франкові. Од нього получите, шчо треба. Гроші, коли схочете заплатити, то скинувши 30% з ціни, котра написана в списку книг, шчо на сорочці наших публікаціј, можете дати тому ж Фр-кові; коли ж схочете послати просто мені, — то можете або в рекомендованому листу, або т. зв. почтовим мандатом.

Про народовців тепер з Вами споритись не буду. Прɔ јіх говорьу досить в листку. Скажу тілько, шчо видати нового Шевченка було б јіх обовјазком, а власне Товариства ім. Ш-ка. Тим часом так вијшло, шчо ј у 1876 р. јого мусили видавати в Празі, бо тоді Тов. ім. Ш-ка (заложене за 12.000 рублів, подарованих з Россіји) ставило такі трудности в умовах, шчо ми мусили обернутись в Прагу (по правді, Львовјане бојались Кобзарьа), а тепер јак народовці ховајутьсьа од правдивого Шевченка, Ви самі можете бачити. (Подумајте тільки: еп. Пелеш — „Керманич Руси“, — і Шевченко!). Тепер львівські

---

[1]) Не пригадую докладно, до кого був писаний сей лист і як опинив ся у мене його автоґраф. На листї зазначено иншою рукою: „2 лист“. *І. Ф.*

нар. газети не хотьать навіть бібліографічними об'явими помогти мені зібрати гроші на видань-ня Кобзарьа.

Ja j сам знаю, шчо між народовцьами јесть льуде, котрі більш розумійуть, ніж львівські јіх проводирі, — та шчо ж з того, шчо вони јесть, коли вони нічим себе публично не пројавльајуть! Все рівно, шчо јіх нема, або шче гірше; приміром свого мовчаньня j покірливости обскурантам вони тільки сіјуть деморалізацију. Оце недавно ја мусів перегльанути старі гал. видань-ня, — так шче нагльадніше зобачив, шчо навіть „Правда“, сама „Зорьа“ j „Дѣло“ кілька років нараз були прогрессівнішчі ніж теперішні писань-ня народовців. А хто тепер пише в них: Белеји та Франки, сама молодіж, котрі недавно були недовольні обскурностьу Барвінських і Вахньаннів!

Не раз ја думав над причиноју такоји нетвердости Галичан в своји́х думках. Мені здајетьсьа, шчо одна з причин — дуже поверховна попівсько-адвокатська школа, котру вони проходьать. В усіх писань-ньах Галичан видно, шчо вони не льубльать доходити до сирого мньаса фактів, не вмијуть виводити з тих фактів широких виводів, — а так усе скачуть по верхам, фразујуть дльа тенденциј, дльа партиј, дльа сьогоднішнього дня, — і не диво, коли потім скачуть од партиј до партиј, од прапора до прапора. Одна надија на будучі поколіньня, котрі приготовльатьсьа позитивноју наукоју за помічьчу европејських літератур. Цікавоб мені знати, чи Ваші товаришчі вчатьсьа франц. та англијській мові? Дуже б ја радиј був, коли б Ваші брались за внучку англ. письменства j житьтьа. Там усе робитьсьа солідно, глибоко, шчиро. Там вмијуть „числитись з обставинами“, не зрікајучись прінціпів (поступатись по потребі в скількости прінціпа, а не в јаковости).

Моє виданьнна Ш-ка буде самиј текст з короткоју передмовоју. Комментарій печатати треба окремо. Та од себе ја сказав маіже все, шчо міг, в II т. Громади. Хто хоче знати моіі думки про Ш-ка, може прочитати там. Ја там попробував було об'єктивно, історично подивитись на Шевченка, показати евольуцію іого думок і місце, јаке вони заімаіуть в евольуції нашоіі громади. Та в Галичині діждавсь тільки лајки за такиј замір та перекручуваньнна того, шчо ја говорив (недавно так поперекручував навіть молодиј писатель, д. Кокорудза, котриј богато взьав з моіеіі статьті, не назвавши іііі). Галичанам все хочетьсьа дивитись на Шевченка абсольутно, по попівському, кланьатись іому та перекручувати на свіј лад, јак це роблъать вони 1800 років з Христом. Дуже мене зацікавили звістки про процесси добровльанських сельан. Не вже за „богохульство" возможна така строга кара? Шчо там було надто шче? Чи не можна добути копіі з обвиньајучого акту? Чи не знајете Ви чого докладніішчого про цьу справу, ніж написане в Н. Проломѣ, а особливо в „Дѣлѣ", котре подло не знајшло слова оступитись за льудеј. Такі случаіі — проба шчирости народольубства Ваших партій. Очевидно, шчо справа цьа — тільо початок руху, котриј подібниј до нашоіі штунди, тільки радікальнішчиј. Вському народольубу треба випробити собі јакусь формулу погльаду на цеј рух. Доси галицькі газети показали тільки поліцеіську формулу. Чи так і зостанетьсьа на далі?

Питајете Ви мене про моіі обставини шчо до літератури? Шчо Вам на це сказати? Тепер ја најбільше заньатиј нар. словесностьу. Хочетьсьа скінчити друк хоч XVIII в. наших політичних пісень (Ви може знајете, шчо ја вже видав тут 2-випуски і зоставсь третіј, — кінець козацкоіі Січі, Чорноморје) та обробити нар. новелли (сатир.,

релігійні ј. т. п.) по европейському порівньајучому способу. Трудна це робота тут, де не тільки треба всьаку славјанську книжку купувати самому, а ще теж робити з европейськими книгами, бо тут мајже ніхто не зајмајетьсьа цим сьужетом (в Парижі друге діло). Та цеј бік ще сьак так налагоженнј. Ја зібрав досить велику бібліотеку, јесть добрі льуде в Парижі ј Лондоні, шчо робльать виписки. Најпорадніше ввјти з сијеју працеју в світ. В наші „народні хати“ мене не пускајуть,[1]) в Россију дуже тепер трудно подати роботу звідси, печатати на свій кошт — нема за шчо. Дльа того робота јде дуже нескоро. Ну, та нічого робити. Треба тьагти гуж, коли взьавсьа. Може дальше буде ліпше.

Бажају Вам всього доброго.

Чи не мали б Ви вакацијами случају збирати етногр. матерјал? Дльа мене најбільш булиб інтересні пісні політичні ј новелли (про бога, свьатих, попів, панів, царів, чужих льудеј і т. д.). Коли бисте були ласкаві записати шчо, то прошу переписати кожнј N-р на окремому листку, фонетичним письмом і з поміткоју, коли, де, од кого (чоловіка, жінки, јакого віку, профессији, чи письменнвј) записано. Попросіть про теж і товаришів.

N. 58. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14, 27 Јульа 1886.

Добродију.

До того мені огидло споритись, та шче без усьакоји нужди ј результату, шчо треба мені по-

---

[1]) Најгірше, шчо через це ја не мају галицьких дописів, котріб мені посилали льуде, јак би знали, шчо ја про них публікују.

бороти себе, шчоб одповідати на Ваш передостатній лист. Чи те саме „неохота держати одвічальність“, шчо злодійство, чи не те, тільки в усякім разі „злодійство“ видумали Ви самі, ja про нього не говорив. Неохоту і пр. ja не видумав, а бачив в справах важних, jак в скандалі, під котрий Ви підвели мене в Етн. Кружку j потім в Зорі. Може ja j помилився, побачивши теж саме в справі з книгами, та тільки фактом jесть те, шчо Ви перше написали мені: шліть книги на моje имja, а jак вийду, на П-ка, а потім одрізали: звольте обернутись до П-ка, тоді jак навіть і в иншому случаjу Вам з П-ком легче все покінчити, ніж мені за 2000 кілометрів. Ja ж Вам писав, шчо книги потрібні дльа роботи одному чоловікові, і думав, шчо це діло таке просте, аж вийшло на 8 місьаців, та шче з процессами jакимись: звольте туди jти, ja не можу говорити з К. Левицьким і т. д. Та вже дajмо цій справі покій. Зарудного ja Вам вернув на адрес Коц-ого. Вмісті з тим послав ja j Халанского, бо на другий день, jак дістав од Вас, получив з jакогось провінціональноrо місточка у Франції екземпльар Халанского j нових творів Потебні од jакогось таінственного незнакомцьа, певно Харківцьа, без жадного листу чи картки! Коц-ому ж послав і комплет Громади дльа Вас. Jак шчо після розділу з К-им або з Бач-им не стане, напишіть, ja вишльу шче.

Про Кобзарьа ja не знajу вже шчо j писати Ков-му, коли він питаje те, шчо ja вже писав 10 раз і коли Ви j самі ж після остатнье посланого листка печатного не можете одповісти jому. Потребуjу шче раз одповісти на запитанья? І. Jаке це виданьнье? Стереотипне по приміру, jакий посилався при рахунку і jакий шче раз посилаjу (останньу сторону).

II. Jак упорьадковане? В хронологічнім порьадку зведено 2 томи пражські з додатками по рукописьам, јакі були під рукоју Вовка після закінченьња Пражського Кобзарьа. В початку буде коротке переднье слово про джерела виданьња, а також про історичну точність Шевченка (по реферату Антоновича в „Трудѣ“). Дехто хоче, шчоб додати біографійку Ш-ка, а з Галичини хотьать навіть і оцінки Ш-ка, та ја думав би обійтись без того. III. Шчоб видати 2000 екз., треба грошеј 2000 франків.

Тепер до Васпросьба. Певно то Ви писали в „Зорѣ“ замітку про нашого Кобзарьа (N4, 1886). Напишіть мені:

I. По јаким резонам Полуботка, Гарно твоја кобза граје, До Н. Н. уважајете Ви не за Шевченкові?

II. Де напечатані Хустина ј пропушчені місцьа Катерини? (перепишіть текст з увагами).

Ја довго не зајмајусь Шевченкологијеју і тепер взьавсь за викінченьнье Кобзарьа (не мају печатних видань і не мају рукописів), аби тільки скінчити це діло. Бојусь наробити помилок.

Посилају Вам листок До суду земльаків. Не ја винен, шчо він напечатанај. На цім ја далі вмивају руки. Хај льуде думајуть і робльать, шчо хотьать. Ваш покірнај слуга М. Д.

Посилају шче списочок книг. Обидві попередні посилки книг получив. Спасибі за клопоти.

N. 59. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14, 12 Окт. 1886.

Добродіју,

Простіть, шчо аж тепер одповідају Вам. Ја не був дома коло трьох тижнів і тільки цими дньами міг прочитати Ваш лист.

З Ваших звісток — про болість Коц. дуже мене занеспокоїла. Страх жалко було б стратити такого робітника. Пишіть, б. л., більше про його стан, він мусить бути вже в Львові.

Книжок, простіть, і тепер не посилаю, буквально не маю на це франків, бо жалуванньне своє получив тільки за Јунь-Август: за літературу не дополучив шче за тој семестр, за роботу в К. Ст. теж нічого не прислали, та мабуть і не пришльуть, на шчо впрочім ја ј нарікати не сьмију, бо спасибі шчо хоч друкујуть моје писаньнье.

Про Ваше покликаньнье в „Дѣло“ ја чув од Коц., тај сам не міг собі пригадати, јак то воно буде. Аж вијшло ні на шчо. Мені тільки одно дивно: звідки львівські песиголовці набірајутьсьа смілости? Аже ж навіть з остатніх віч видно, шчо ј „народ“ і дејакі робітники дльа них занадто радікальні, та многі навіть з народовців зовсім не „Дѣла“ з јого бездільством хотьать. Сподівајусь, шчо такі віча одчиньать очи свіжішчим льудім і вони примусьать песиголовців хоч не душити тих, хто здібниј працьувати назустріч потребам народу. „Поступу“ буду ждати, хоч по правді кажучи дивльусь на нього не без скептицизму, бо јак бачу, в Ваших сторонах окрім прінціпів мајуть силу ј особисті мілочі, далеко більшу, ніж де-инде. З свого боку ја готовиј взьати в ділі таку участь, јакоји захоче сама редакција. З поводу описанного Вами проспекту „Поступу“ ја тільки замічу, шчо не слід би врізувати беллетристику. Перш усього це Ваша особисто најбільша сила, а в друге: ј на публику беллетристика робить најбільше вражіньнья. Треба, значить, пустити в ход одповідну беллетристику. Ја навіть думају, шчо треба в „Поступі“ літерат. критики, котра б раз на завше вбила в голову гал. публиці, по кр. мірі хоч передовіј, прінціпи реалізму чи „натуральноји шко-

ли“, а то їй богу, як візьмеш в руки гал. писаньнье (окрім Вас та почасти Федьковича), то думаєш, шчо читаєш писанину XVIII ст. А з Станиславова з поводу „Ревуть воли“ пишуть мені прьамо, шчо мовльав у нас публика до реалізму не звикла. А де нема реалізму поетичного, там нема і у загалі позітівної думки, нема і науки.

О боги! шчо таке пише Огоновський в остатніх N. N. Зорі! То втаскав в укр. літ. трохи не все, шчо по церковному писалось в усіх Русьах (і в Новгороді і Москві), а тепер так спрепарував історію Украйіни, шчо тільки сміх і горе, — і все во славу патріотизма. Нехай він часто не має джерела, окрім россійських гімназіческих підручників та унів. прелекцій, але в N. 18-му він часто на Костомарова покликуєтьсьа. Не вже він не розуміє, шчо читає? Чи це вже така заправка голови, шчо і дивитьсьа чоловік, та не бачить? В усьакім разі ждіть великого сорому од критики в Россії, як вийде цілком твір Огон-ого. Жінці Вашій передайте наш поклон. Шчо нового в Київі? Як пропали книги? Чи не окошилось це на кому небудь особисто? Ваш М. Др.

Получив листок од молодого приятельа з Стрия. Каже, шчо готовить довшій лист до мене, а мене просить писати йому багато, та рідко і не з Женеви. Чи не можете переказати йому, шчо ja листа його шче не получив і жду на нього? Книги які можно буде йому дати, Ви вділите йому, як ja Вам вишльу. Чи не могли б Ви написати стислу історію Р. Кр. Заведенія? Ja б їїі вопхнув в росс. печать.

N. 60. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 7. Нов. 1886.

Вчора получив программу Поступу. Ja теж думки Павлика, шчо вона дуже подрібна, але

коли Ви думаєте, шчо так і треба, то напирати на мою думку не буду, раджу тільки перегльанути, шчоб не було хоч по двічі теж саме. Шчо ж до початку, то ja думаю, шчо він не тільки дуже вже подрібниj (напр. поіменуваньнья журналів, де Ваші писали навіть не так значне), а таки трохи хвастливиj і не зовсім вірниj, бо ставить діло так, буцім то світ почався од Ваших льудej. Ja б радив переробити вступ так, шчо, мовльав, звісні історичні причини поставили наш народ в прикриj стан політичниj, соціальниj і культурниj, але шчо боротьба за наше національне відродженьнье стоjіть в повніj згоді з прогрессивними змаганьами передових народів світа і шчо коли погльанути на все тревале, міцне, шчо зроблено дльа того відродженьнья од самого jого початку, то виjде, шчо воно робилось в тій згоді, хоч би j не свідомо, а інстинктовно. Од недавних років зріст серед нашоjі громади льудej ново-европеjськоjі осьвіти почав повертати ту роботу свідомо на европеjськиj, прогрессивниj грунт. В остатні 10 років число таких льудej настільки вбільшилось, шчо могло вже зложити з себе компактну, свідомо прогрессивну партіjу. От тут можна спомjанути працьу прогрессистів, — а далі показати некорисги jіх дезорганізаціjі, блуканьнья по чужим хатам і потребу свого органу.

Программа хаj вбереже свій переважно галицькиj характер і через те уступ про росс. Украjіну ja б радив поставити зовсім на кінець. Тут, сказавши про важність росс. Украjіни дльа Галичини, про потребу всеукр. программи і про те, шчо в основі своjій вона не може ріжнитись од Вашоjі, слід би сказати, шчо Ви оддаjете детальну виробку jіjі самим Россіjанам. Це, думаю, буде і резонно і тактично, бо jак Ваша программа навіть не стільки літературна, скільки практично-

політична, то хто його шче зна, шчо скажуть Россіяни, котрі тепер держатьсьа політики струсів.

За ціми замітками бажаю Вам всьакого вспіху, — тільки надіjтесь на власні сили більш ніж на россійські. Особливо не раджу покладатись на Одессу, там льуде шче менш аккуратні, ніж в Киjіві. Спогадаjте напр. хоч те, jак вони вислали П-на[1]) в Женеву і не видержали обіщаньньа навіть один місьаць.

Історіjа з Солодким[2]) до того кумедна, шчо jа б зовсім годивсьа думати, шчо вона видумана Кон-им. Але jа сам бачив два приміра таких штук, устроjенних харковськими украjнофілами, і бачу в Солодкому типічні ознаки цього роду двуногих і вірьу, шчо такиj індівід jесть на світі j навіть був у Галичині.

Тільки хоч jакиj jа невеликиj прихильник наших украjінофілів, а все таки раджу Вам не розширьати всіх ознаків Солодкого на увесь genus украjнофілів: це species Charkovo-poltavica.

Коли можна, пришліть мені статьтьу Костомарова в журналі Лівчака j Климковича. Може jа напишу длья „Поступу“ про Костомарова „політика“. Спасибі за книжки. Тільки 1 части творів Пан. Мирного jа не маjу. Коли Вам прислано з Россіjі кілька екземпльарів, то вділіть мені один і напишіть в Киjів, шчо будете держатись і наперед такоjі ж політики. А то сміх курам: Мирниj мій спеціальниj приjатель, книги видано вла-

---

[1]) П-н, Украïнець, що лїтом 1886 р. їздив заграницю для поратованя здоровля, в порученя одеськоï громади мав якийсь час жити в Женеві і памагати Д-ву в його паукових працях, та мусів швидко вертати ся в браку гроший. *І. Ф.*

[2]) Про якогось Солодкого писав менї Коиський, що він як делеґат Украïнців був у Львові, все бачив, що тут дїеть ся, і висловив у київській громадї острий суд між иншим і про мене, а тимчасом анї я, анї нїхто з Львовян не бачив його — хиба з ним бачив ся дехто секретно. *І. Ф.*

сне київською громадою, а екземпльара ја не маю! Та чи не можна здобути ј кумедију Конiського? По рецензіїі Ом. Огон. думаю, шчо це мусить бути велика дурниця в роді Соколиків, — та треба самому подивитись. От јак би Ви заложили в „Поступі“ основи релігіозної критики! Це одна з перших потреб.

Книг все таки не посилаю, бо грошеј ні звідки не маю, звісток про послані роботи теж не маю. На запроси других робот, напр. перекладів романів, теж ніхто не одповіда ні з Києва, ні з Петербурга. „Вони з холери повмирали“.

Ваш М. Драг.

Вашій жінці, П-ку і Коц. кланьајтесь. Скажіть мені, шчо воно таке Василь Лукич? Ја кинув другу роботу і написав невинну статејку про вірші і почасти про одну пасхальну віршу, котру порівньав з західними драмами. Послав статьтьу, — і одповіді не получив. Тепер бачу в „Дѣлѣ“ список матеріалів альманаха, і своєјї статьті не бачу! Јак собі хочете, а невозможне племја населья Вашу сторону.

N. 61. Лист до І. Ф. 25 Нов. 1886. Chemin Dancet. 14.

Сьогодні в ранці получив ја Вашу программу. Вона таки вијшла дуже подрібна, — ј жалко, шчо Ви викинули про неприличність партијної полеміки в Галичині, не заміннвши Вашого уступу старого нијаким другим про те, шчо Ви станете независимо од теперішніх партій львівських (по мојому це conditio sine qua non нового журнала ј новоји партіји). Та тепер вже нічого робити. Тепер треба вже думати про самиј журнал.

Не розумію ja гаразд, чому Ви не хочете помістити Читалень Павлика, тим паче, шчо ja певнісінькиj, шчо окремо вони ніколи не виjдуть. Колиб вже дуже була б то велика працьа, то чи не можна б було скоротити jiji одклавши напр. таблиці на прилогу, котру б можна було пустити при окремих одбитках (а jix певно б читальні купували). Посудіть Ви про це шче раз з П-ом. Ja хочу перш усього влагодить дльа Вас статьтьу про Костомарова-політика, котра може піде на 2—3 NN (невеличкими частинами). Ви тільки здобудьте мені NN. Пролому, де була статьтьа Скабичевского Украинофильство Костомарова (NN. ці названі в показчику в „Зорѣ“). Пришльу також кілька бібліографічних заміток, а може j статейку з поводу болгарськоjі катавасіjі. Напишіть мені тільки, коли власне думаjете випустити 1-иj N.?

Ту роботу, котру Ви мені думаjете дати доперегльаду політ. статей, — ja згожуjусь взьати. Окрім того ja радиj взьати редакцію фольклористичного матерjалу. З того, шчо в мене jесть, ja б радиj був обробити полународні вірші. Jак би мені тільки знати, шчо зробив Вас. Лукич з тіjеjу статьтеjу, котру ja jому послав. Чи не можете jого запитати при случаjу? Поспішаjусь одіслати цеj лист і через те про инші роботи не пишу, але будьте певні, шчо скорше ja перепишу ніж недопишу, коли тільки журнал буде держатись хоч тихо, та безповоротно поступовоjі дороги.

Шчо кажуть про „Поступ“ Станіславовці? Слід би jix притьагти до роботи. Вони тепер в близьких стосунках з народом.

Ваш М. Др.

Програмових листів пришліть з десьаток (коли можно) під крайцбандом.

N. 62. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 3 Дек. 1886.

Получив Ваш лист і проспекти, а Скабич. нема. Проспекти перешлю дєяким льудцьам, в тім числі і Вовку, котрий тепер в Італіїи, в San Remo. Ja йому напишу про те, шчоб він узьав роботу в Поступі, а Ви самі напишіть йому дльа порьадку. В його јесть дуже інтересне оповіданьнья задунајського Січовика, та головно, він може ј инші речі виготовити, напр. про італьјанськиј хлопськиј рух.

Грижевського допис і ја читају. Дуже інтересниј. Про те, шчо Лукич напечата моју статьтьу, Ви мені не написали до остатнього. Дивно ж мені тільки, шчо в проспекті Альманаха та статьтьа не названа, хотьать „сьурприз" на свьата зробити, чи шчо?! Шчо уступ про полемику гал. партіј викинуто за радоју дєяких прихильних льудеј, шче більш жаль, ніж коли б був він викинутиј случајно. З цих рад ніколи добра не бува, јак це звісно шче з бајки Asinus vulgi; не бува звичајно добра і з тих діл, котрі починајутьсьа з уступок vulgo. А тут шче ј софізм в раді, — бо уступ про нечесність полеміки істнујучих партіј власне не полеміка, а зајава прінціпа, котроји коли бојатись, то ліпше вже ј зовсім программу викинути, бо коли так, то ј усе одна полеміка.

Своједу уступкоју Ви поставили себе тільки в роль будірујушчого сина тіјеји ж таки народовськоји парахвіји, тоді јак Вам треба виступати зовсім новим чоловіком, бо инакше шкода ј заходу. В усьакім разі Ви, јак бачу і з Ваших слів, поки шчо нічого не виграли Вашоју уступкоју в народовців, а мені одно діло спортили, котре ја був почав, покладајучись на те, шчо викинутиј параграф зостанетьсьа. Ja з дуру взьав був виписав

його та ї послав у Россію, шчо ось мовльав буде, а тепер і позичай очей у Сірка!

Інтересно мені буде взнати, як на кінець Ви встроїлись з Читальньами ї П-ом в загалі. Оце перечитавши Ваші три остатні листи, ја бачу, шчо Поступ і П-к зостајутьсја кожний сам по собі. Кумедна це річ: Вас, можливих працьовників „Поступу", всього 4 чоловіка і нијак Ви не погодитесь: Коц. сам не хоче, П-ка певно Ви самі не хочете (в числі закидів про П-ка ја чув і такий, шчо він би то написав пасквіль на Терлецького і через те тим паче його треба держати далеко од усјакого діла), та ї він таки тјажковатий чоловік. Јак же воно ітиме діло? Ја не знају, чи мајете Ви переписку з Кијівом і чи легка та переписка. Тим часом мені треба б передати туди два запити. І) Громадьанам, чи буде мені јака одповідь на мій лист, в котрому ја між иншим питав, шчо мені робити з типографијеју ї складом, бо позајак мені скінчилась пенсија громадська, ја мушу шукати собі де небуть зарібка ї вирватись з Женеви? ІІ) Ковалевському, чи вишле він і коли 350 р., шчо зоставсь винен за роботу по історији укр. літератури за кінчајушчијсја рік і чи буде і в јакі строки він висплати 600 р. на тој рік, бо наближајетьсја 1. Јанварја, коли ја мушу платити довги, або хоч шчо небудь сказати своїм кредіторам. Хотів би ја запитати ї А-ча про те, јак мені бути з К. Ст.? Він сам мені написав про те, шчо К. Ст. буде платити за роботу (громадьане теж прохали облегчити јіх бьуджет роботоју в росс. журналах, котру вони брались влагодити), а тим часом ја за остатню роботу не получив нічого, і одповіді не мају на запит. Та бојусь ја, коли-б А-ча не перельакати моїми запитами, а сам він очевидно не додумајетьсја довідатись, јак сповньајутьсја ї чи навіть сповньајутьсја ті умови, котрі сам же він пред-

ложив. Зоставльаю ці всі речі на Ваше всмотріньнье і коли можно шчо зробити, не шкодьучи нікому, то зробіть, а коли не можна, то киньте.

Дуже мені жалко і навіть дивно, шчо Ви не знаєте навіть, шчо думаюуть Станіславовці про „Поступ“. Ja бачу тут omen длька „Поступу“.

Jак памjатаjете може, коли ми торік пропонували подібну газету, то ja знаjучи, шчо на богато льудеj не можна рахувати, радив Вам поставити газету чисто теоретичну, т. j. таку, котра б тільки готовила наукові підстави длька будушчоjі політ. партіjі. Тепер Ви написали проспект вже готовоjі партіjі, — проспект детально-практичнij. Ja думав, шчо Ви вмовились з льудьми, шчоб розробити цеj проспект шче детальнішче. Аж виходить, шчо з найбільш організуваноjу купоjу з льудеj, котрі близько стоjать до народу j крajевих справ, у вас нема зовсім нijаких звjазків, не то умови. Jак же Ви будете сповньати свij проспект, котриj справді більш программа новоjі партіjі, ніж новоjі газети?? Прijдетьсьа Вам або нальагти, шчоб одшукать льудеj по провінціjам, а поки самому львівському Вашому кружку розсипатьсьа по крajу студіjувати матерjал, та одьагти в мjасо скелет Вашоjі программи, або дати газету зовсім не таку, jаку обішчала та программа.

Ви мені нічого не одповідали на запит, коли власне вијде 1. N. Поступу і на jакиj день ja мушу прислати свою роботу? Також не написали мені нічого, чи можете ж тепер прислати Мирного I т. творів? Перемудрив jого зовсім дурна штука, навіть дурнішча од „На кожумjаках“ і М. Богуславки Нечуjа. Чи не можна б було получити на час Юзова (Каблица) Интеллигенція и народъ?

Ваш М. Др.

Ja б готовиj був критично перегльанути новішчу беллетристику з украjінського житьтьа,

українську і россійську, та не знаю, чи це буде Вам на руку, бо прийдетьсьа дешчо, напр. Горовенка і др,, осудити за надто гостро, зо страхом „перепудити починаючі таланти“, јак казав мені колись один молодиј народовець. Добре зробили шчо напечатали „Ліс шумить“. Іде на нас „украјнофілів“ нова сила: беллетристи з украјінського життьа розумнішчі ј цівілізованішчі од нас. Оттут чи вспіјемо „цѣнкоснимательствомъ“ та „Перемудрили“?

N. 63. Лист І. Ф. Chemin Dancet 14, 20 Дец. 1886.

Шановниј Добродију,

Лист Ваш зо звісткоју про смерть „Поступу“ получив ја вже днів з 5 назад, та за клопотом і хоробоју одповідају тілько тепер. Звісно, Вам ліпше можна судити про Поступ, — тільки ж мені резони до јого прикінченьња во чреві матері не видајутьсьа так уже непремінними, шчоб треба було піти на такиј сором дльа всіх нас. Конфіскати напр. ја ј сам ждав і в загалі думав, шчо виступ з проспектом не літературно-науковим, јак ми вмовились торік було, а практичнополітичним був помилкоју і закликував на конфіскату ј цензурні трудности. Тільки ж взьавшись до гуж, треба ж було хоч раз сіпнути, а в усьакім разі треба було перед судом попробовати оборонити хоч самиј проспект, при чому Ви б могли поставити питаньња о самоволі галицькоји цензури проти самого австрійського закону ј практики других австр. провінцій. Коли б суд затвердив кофніскату, Ви б мали резон зајавити, шчо коли у Вас нема зовсім правовоји опори, то ј не будете видавати свого журналу. А тепер податись назад по першій пригрозі поліцејського

пальцьа, — це такиј сором, шчо ні в казці сказать, ні пером описать, — сором дльа всіх нас, а не тільки дльа Вас самих.

Альманах — не журнал. Та окрім того ja напр. нігде не бачу гарантіїі, шчоб і з Альманахом не сталось шчо небудь подібне, jак з журналом і через те радиј би зовсім усунутись од нього і тільки за дльа того, шчоб зньати з себе усьаку тінь наріканьнья, шчо мовльав не хотів запомогти все таки доброму ділу на ріднij ниві, готовиј дати туди своjу працьу. Тільки ж позвольте мені дати працьу не современно політичну, а історичну, а власне напр. про наші старі вірші релігійно-церковні (I. голова) j політичні (II. голова) (треба мені знати, коли власне појавитьсьа альманах В. Лукича), а також про нову працьу Ренана (L'origine de la Bible).

Тепер позвольте Вам сказати кілька слів про моjу особисту справу. Мене звішчаjуть з Галичини, шчо там робить зле вражіньнья моja переписка про грошеві справи і про мij фінансовиј стан. Правду сказавши, мені завше було дивно, почому моjі листи в Россіjу в тих справах сталисьа публичним достоjанієм, — так шчо мені про це писали навіть льуде, котрих ja ніколи не бачив і котрі, при всіj шчирости до мене, не могли знати сушчности моjіх відносин до моjіх украjінських товаришчів. Тепер ja мушу звернути увагу Вашу j тих, кому моjі листи стали відомі, на те, шчо перше — ja тільки тим писав про грошеві справи, котрі зроблені були не мною, посередниками в тих справах між мною j товаришчами; в друге, шчо ja писав не просьби, а запитаньнья про висилки грошеj, не мною назначенних, і найбільш тоді, коли можна було думати, шчо вислані гроші пропали, або тоді, коли грозила небезпечність громадському добру, тіпографіjі через неплату

по вексельам, котрі ја давав покладајучись на обіцьанку вислати звісну сумму на звіснїј строк (напр. в Јульу, коли ја не получив і в Декабрі); а в третье, шчо всі моји фінансові відносини з товаришчами не мали в собі ні крихти філантропічноїі і вийшли без всьакоїі моїеїі ініціативи ј навіть після довгоїі моїеїі опори против. Почались вони справді після того, јак мене вигнано во служби в К. университеті. Тільки ж уся служба ніколи не була ні моєју головноју цільју, навіть особистоју, ні виключним джерелом мого прожитку, бо ја не ставив на першиј план добиватись докторату, шчоб заньати місце ординарного профессора (між иичим і з 3000 р. жалуваньња замісць 1200), а сповньав усьакі громадські служби, в тім числі виданьнье Истр. П., казок і др. і находив собі зарібок осібниј од казенного жалуваньња, шчоб прожити. Саме моје прогнаньнье з университету (замітьте, перше тільки кијівського, а потім тільки трьох јужних, котре ја сам длья принціпу викликав тим, шчо не захотів подати одставку) не значило зовсім прогнаньнье навіть з служби в Россіјі, де прогнаньнье по т. зв. 3-му пункту значить тільки прогнаньнье з одного міністерства; коли шеф у другому прииме прогнанного, то все ј кінчајетьсја. В мене јесть документи, з котрих Ви побачите, шчо мені предлагали місце в мін. јустиціјі (на першиј раз на 3500 р. жалуваньња). Зараз же після того, јак мені дали одставку з университета, мені предлагали місце діректора кантори транспортів на нижніј Волзі з 10.000 р. жалуваньња. Окрім того літер. мого заробку одставка не тикала ј навіть вже будучи в Відні ја получив од Суворина (тоді ліберального) предложеньнье взьати в јого часть иностр. політики за 4000 р. Јак бачите, тут не було місцја філантропіјі. А мені предложила громада гарантіју 1200 р. пенсіјі, шчоб ја виключно

займався укр. літер. справами. Ja подьакував і займався ними j без пенсіїі, держучись зарібком літер. в Петербурзі, і шче за остатній семестр 1875 викінчив і Федьковича, Про козаків і Турків і Малор. нар. преданія, котрі j лишив на користь громадьанам (М. Н. Пр. роспродані до одного екземпльара). Тільки коли товаришчі задумали виданьня за границеjу і послали туди мене, ja згодився узьати пенсіjу, котру назначили мені 1600 р., але котроjі ja ні одного року не брав на себе, а остатніми роками, од 1879 р. ніодного року сповна j не получав (були роки, коли приходило всього по 800 р. Не кажу вже про те, шчо jак ja jіхав з Россіjі, то рубль був 330, а тепер впав до 230, а в часи вijни був і 218 сентимів). Але ja ніколи не тільки не жалівсь, а навіть не докучав товаришчам моjіми рахунками, а справльавсь зарібками на боці, при чому навіть сам поповньав екстраордінарні росходи (напр. на Волів мені прислано 1000 фр., а виданьня коштувало до 2000). Аж недавно, коли мені всьакі бокові зарібки врізались і коли ja вліз у довги, ja почав добиватись принаjмні точности рахунків. Вліз же ja в довги не тільки через упадок курса рубльа, неаккуратність висилок, потребу помогати товаришчам, а правда j з власноjі вини: з того, шчо ja задумав давати своjім дітьам вишче образованьня, та з несчастьа, слабости своjеjі жінки, котра не може сама без прислуги вправльатись дома та потребуje хоч місьацьа гірного воздуха, — та шче з дурноjі думки, шчо ja вчениj і мушу „двигати науку“ про мij рідниj крај, купувати цілу бібліотеку (тут не дістанеш не тільки словjанських книг, а j потрібних мені европеjських) та сидіти за фольклорами, мов jакиj член академіjі, або маркіз бретанськиj. Цьу останньу вину моjу треба впрочім поділити з моjіми зем-

льаками і чужими навіть, котрі завше хвалили проби моїх праць „академічних“ і казали про потребу таких праць. Ви самі знаєте, шчо ја получав за серију таких праць — всего 50 руб. А тепер взнајте, шчо ціла купа таких праць зостајетьсьа по редакторським текам в Россіји, а шче більше в мене. Обіцьанка ж товаришчів в звісному Вам листі пристројувати такі праці, зосталась пустоју. На просьби усьаким льудьам, најбільш впрочім украјнофілам, знајти мені јаку небудь сталу роботу, напр. хоч переводити романи, не получив ја нијакоји відповіді.

При такому стані мені нічого не зостајетьсьа окрім ліквідаціји. Таквј ліквідаційнај характер мали моји фінансові запитаньнья і в остатньому листу до Вас. Тут ја вже ліквідујусь: старша дочка перервала своју роботу до баккалавреату ès lettres, котрај один міг би дати јіјі право бути регульарноју студенткоју, або дістати порьадне місце (тут жіночих гімназіј нема), напр. у Франціји, јак думалось, і почала давати уроки сама (звісно, јак недовчена, то ј не бог зна јакі); меншу перестали вчити artes liberales; ја вже рік прожив без росс. наукових журналів і нових книг (мій капитал в складі Стасьулевича, зароблена літер. працеју, зкінчився), тепер з новим роком зостанусь і без тутешніх (јак Archivio per lo Studio de la letteratura populara, Archiv. f. die Slav. Phil. etc. і навіть без Société de lecture). Чи најду јаку поденну роботу, ја не знају, — через те јак проживу, не знају теж, та це вже моје діло, раз ја признанај ні на вішчо не потрібним земльакам мојім.

Ја тільки не хотів би, шчоб моја ліквідація повела за собоју втрату громадськоји власности і складу книг, між котрими всеж јесть Волн, котрі ј песнголовці хвальать, — Політ. пісні, в котрих јесть же матерјал, окрім моїх непотрібних

уваг, стереотипи Кобзарьа ј т. п., а також манускріпти пісень. (Ја писав у својому листу: хто береть сьа јіх обробити ј не розгубити, јак це сталось навіть у самого Вл. Б. Ант., але одповіді не получив). От Вам стан діла. Коли хто може докорити мене за моји розмови про нього, хај кине каменем в мене! Ја більше нічого говорити не буду. Докладају копију з листу од Музики Миколи. Коли Ви показували мій лист кому, то покажіть і цьу копију. Вашу жінку прошу перевезти конвертик до Музики Миколи од мене і привезти одповідь, звісно, коли це можна безпечно. Инакше прошу порвати мій конвертик.

Ваш М. Др.

Ја дуже бојусь, чи не написали Ви про К. Ст. од мене, а не од Кузьмичевського, Галичанина.

Оповістка.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки:

В першій серії:

		Ціна в короновій вал.
1.	**С. Ковалів.** Девертир і иньші оповіданя . . .	1·60 К·
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60 „
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповіданя .	1·40 „
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика панї і иньші оповіданя	1·30 „
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40 „
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповіданя .	1·60 „
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20 „
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезії . . .	1·60 „
9.	**С. Ковалів.** Громадські промисловцї, опов. .	1·60 „
10.	**У. Шекспір.** Гамлет, принц данський . . .	1·80 „
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповіданя .	1·40 „
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	1·20 „
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60 „
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60 „
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гострyха	1·40 „
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40 „
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20 „
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60 „
19.	**К. Ґуцков.** Уріель Акоста	1·40 „
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80 „
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60 „
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90 „
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60 „
24.	**М. Коцюбинський.** По людському.	2·00 „
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00 „
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60 „
27.	**У. Шекспір.** Юлїй Цезар	1·60 „
28.	**Л. Толстой.** Відродженє, (3 томи)	3·60 „
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезій . . .	1·60 „
30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина	1·80 „

31. **І. Франко.** Коваль Бассім . . . . . 1·60 К.
32. **У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра . . . . . 1·80 „
33. **Е. Тимченко.** Калевала, фінська епопея . . 3·00 „
34. **О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповідання . 1·40 „
35. **У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля . . . 1·60 „
36. **Іван Франко.** Сім казок, новелї . . . . . 1·40 „
37. **С. Воробкевич.** Над Прутом, поезії . . . . 1·60 „
38. **У. Шекспір.** Ромео і Джульєта . . . . . 1·80 „
39. **К. Сроковський.** Оповідання . . . . . 1·40 „
40. **А. Кримський.** Пальмове гилля, (3·00) . . 2·00 „
41. **О. Конiський.** Молодий вік Макс. Одинця . 2·00 „
42. **Ґю де Мопасан.** Горля́ і иньші оповідання . 1·30 „
43. **В. Кравченко.** Буденне житє. Оповідання . . 2·00 „
44. **У. Шекспір.** Король Лїр . . . . . 1·80 „
45. **Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість . . . 3·00 „
46. **Г. Гайне.** Подорож на Гарц . . . . . 1·20 „
47. **І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр. 1·60 „
48. **У. Шекспір.** Міра за міру. . . . . 1·40 „
49. **М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. опов. . . 2·00 „
50. **О. Стороженко.** Марко проклятий, поема . . 1·40 „
51. **С. Ковалів** Риболови. . . . . 2·00 „
52. **Марко Вовчок.** Народнї оповідання. т. І. (1·60) 2·00 „
53. **П. Мирний.** Серед степів. Оповідання . . . . 3·00 „
54. **Е. Ярошинська.** Перекиньчики . . . . . 2·60 „
55. **В. Винниченко.** Повісти й оповід. . . . . 3·00 „
56. **Л. Мартович.** Хитрий Панько . . . . . 1·50 „
57. **В. Вересаєв.** Записки лїкаря . . . . . 3·00 „
58. **М. Вовчок** Народнї оповідання Т. ІІ. (1.60) . 2·00 „
59. **М. Ґорький.** Мальва і иньші опов. . . . . 2·50 „
60. **М. Дерлиця.** Композитор і иньші опов. . . 2·00 „
61. **Ю. Заєр.** Легенди. . . . . 2·40 „
62. **А. Чехов.** Змора і инь. опов. . . . . 2·40 „
63. **Н. Кобринська.** Ядзя і Катруся та инь. опов. 1·80 „
64. **Д. Лукіянович.** Від кривди, повість . . . . 2·00 „
65. **А. Чайковський.** Оповідання . . . . . 2·00 „
66. **Марко Вовчок.** Народнї оповідання, т. ІІІ. . 3·80 „
67—68. **І. Левицький.** Хмари. . . . . 4·80 „
69—70. **Е. Золя.** Жерміналь . . . . . 6·00 „
71. **О. Маковей.** Оповідання . . . . . 3·00 „
72. **І. Франко.** На лонї природи. . . . . 3·60 „
73. **Кароль Кавцкі.** Народність і її початки (0·60) 1·00 „
74. **Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах. . . . (0·50) 0·90 „
75. **Фр. Енґельс.** Початки родини, . . . (1·50) 1·90 „
76. **Ш. Сеньобо́.** Австрия в XIX столїтю (0·80) 1·20 „
77. **В. Будзиновський.** Хлопська посїлість (2·00) 2·40 „
78. **К. Флямаріон.** Про небо . . . . . (2·00) 2·40 „
79. **М. Драгоманів.** Переписка (вичерпано) . . 1·80 „

80. **С. Степняк.** Підземна Росія . . . . . (3·00) 3·40 „
81. **Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах (1·00) 1·40 „
82. **І. Тен.** Фільософія штуки . . . . . (1·00) 1·40 „
83. **Дж. Інґрем.** Історія політ. економії . . . . 4·00 „
84. **Е. Феррієр.** Дарвінїзм. . . . . (1·30) 1·70 „
85. **Й. Конрад.** Національна економія . . (1·90) 2·30 „
86. **В. Стефаник.** Моє слово, оповіданя . . (3·60) 4·00 „
87. **Ж. Масперо.** Старинна історія східних народів т. I. . . . . (2·40) 2·80 „
88. **М. Коцюбинський.** У гріпний сьвіт . . (1·60) 2·00 „
89. **М. Карєєв.** Фільософія культурної й соціяльної історії XIX ст. . . . . (2·40) 2·80 „
90. **О. Кобилянська.** До сьвіта. Новелї і нар. (2·40) 2·80 „
91. **О. Авдиковичъ.** Моя популярність . . (2·20) 2·60 „
92. **Е. Фрас.** Нарис ґеольоґії . . . . . (1·20) 1·60 „
93. **Б. Лепкий.** Кара та иньші оповіданя . (2·00) 2·40 „
94—95. **П. Стороженко.** Історія західно-европейських літератур до кінця XVIII ст. . (4·00) 4·40 „
96. **Ґ. Байрон.** Чайльд Гарольд . . . . (1·40) 1·80 „
97. **М. Драгоманів.** Шевченко, українофіли й соціялїзм . . . . . (1·60) 2·00 „
98. **Марк Твайн.** Том Соєр . . . . . (2·60) 3·— „
99—100. **Е. Шірер.** Політична історія Палест. (3·10) 3·50 „
101. **І. Франко.** Місія. Чума. Казки і сатири (2.40) 2·80 „
102. **З. Ґінтер.** Істория ґеоґр. відкрить у XV—XVI ст. . . . . (1·80) 2.20 „
103. **Л. Толстой.** Козаки . . . . . (2 00) 2·40 „
104—105. **М. Драгоманов.** Листи до Ів. Франка і иньших, т. I . . . . . (3.00) 3·40 „
106. **В. Самійленко.** Поезії (друкують ся)
107. **Др. А. Форель.** Ґіґієна нервів (друкуєть ся)
108. **І. Франко.** Маніпулянтка . . . . . (2.00) 2·40 „

Книжки під чч. 73—85 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Ціни в скобках подані за брошуровані примірники.

У другій серії вийшли:

1. **М. Грушевський.** Б. Хмельницький . . . 0.20 Кор.
2. **Курцій Руф.** Фільотас . . . . . 0·20 „
3. **В. Наумович.** Величина звіздяного сьвіта. . 0·15 „
4. **Панас Мирний.** Лови . . . . . 0·06 „
5. **І. Пулюй.** Непропаща сила . . . . . 0·20 „
6. **М. Грушевський.** Бех-Аль-Джугур. . . . . 0·10 „
7. **І. Раковський.** Вік нашої земді . . . . . 0·10 „
8. **А. Чехов.** Каштанка . . . . . 0·15 „
9. **М. Драгоманів.** Мик. Ів. Костомарів . . . 0·15 „
10. **Е. Золя.** Напад на млин . . . . . 0·20 „
11. **І. Пулюй.** Нові і перемінні звізди . . . . . 0·15 „
12. **Г. Квітка.** Маруся . . . . . 0·50 „
13. **М. Левицький.** Умова для селян. спіл[illegible] . 0·20 „
14. **П. Куліш.** Орися. . . . . 0·06 „
15. **М. Кистяковська.** Іван Гус . . . . . 0·20 „
16. **О. Стороженко.** Оповідання. І. . . . . 0·20 „
17. **В. Барвінський.** Досліди з поля статист[illegible] 0·20 „
18. **В. Короленко.** Ліс шумить . . . . . 0·20 „
19. **І. Франко.** Шевченко в польській рев. легенді 0·40 „
20. **В. Гіґо.** Кльод Ґе . . . . . 0·25 „
21. **Е. Еґан.** Руські селяни на Угорщині . . . 0 25 „
22. **П. Мирний.** Лихий попутав . . . . . 0·40 „
23. **А. Д. Уайт.** Розвій географічних поглядів. . 0·30 „
24. **Ів. Франко.** Украдене щасте . . . . . 0·50 „
25. **С. Єфремов.** Національне питанє в Норвегії 0·30 „
26. **П. Нїщинський.** Гомерова Іліяда (1 пісня) . 0·30 „
27. **М. Драгоманів.** Два учителї . . . . . 0·40 „
28. **Е. Золя.** Повінь . . . . . 0·30 „
29. **С. Томашівський.** Київська козаччина 1855 р. 0·10 „
30. **П. Нїщинський.** Гомерова Іліяда (2 пісня) . 0·35 „
31. **Т. Масарик.** Ідеали гуманности . . . . . 0·35 „
32. **Люкіян.** Юпітер у клопотах . . . . . 0·30 „
33. **М. Костомарів.** Письмо до ред. „Колокола“ 0·20 „
34. **М. Гоголь.** Вій... . . . . 0·40 „
35. **І. Раковський.** Вулькани . . . . . 0·20 „
36. **Ґ. Фльобер.** Іродіяда . . . . . 0·30 „
37. **О. Терлецький.** Москвофіли й народовці . 0·30 „
38—39. **І. Турґенєв.** Ася . . . . . 0·40 „
40 **Л Боровиковський.** Маруся. . . . . 0·25 „
41—42. **Данте Алїґері.** Пекло, пісня I—X . . . 0·40 „
43—45. **В. Олехнович.** Раси Европи . . . . . 0·70 „
46—48. **Л. Толстой.** Крайцерова соната . . . . 0·95 „

49—50. **О. Бодянський.** Українські казки . . . 0·55 К.
51. **Е. Золя.** Смерть Оліві Бекайля . . . . . 0·20 „
52. **А. Уайт.** Розвій астроном. поглядів . . . . 0·45 „
53. **П. Нїщинський.** Гомерова Іліяда (3 пісня) . 0·25 „
54. **А. Міцкевич.** Лист до гал. приятелів . . . 0·45 „
55—56. **Л. Толстой.** Смерть Івана Ілїча . . . . 0·50 „
57. **В. Брайтенбах.** Біольогія в XIX в . . . . 0·20 „
58—59. **М. Горкий.** На дні житя. . . . . 0·70 „
60—61. **М. Вери.** Бібліїя, студія . . . . . 0·45 „
62—63. **Г. Кляйст.** Маркіза О.... . . . . 0·40 „
34. **М. Карєєв.** Фільософія історії . . . . . 0·20 „
65—67. **Ф. Достоєвский.** Грач . . . . . 1·50 „
68. **Ш. Сеньобо.** Міжнародні революційні партії 0·41 „
69—71. **І. Турґенєв.** Весняні води. . . . . 0·90 „
72. **А. Д. Уайт.** Розвій поглядів на лихву . . . 0·33 „
73.—74. **П. Кулїш.** Українські оповідання. . . . 0·50 „
75. **Ф. Ляссаль.** Про суть конституції . . . . . 0·30 „
76—77. **А. Шаміссо** Петро Шлєміль. . . . . 0·70 „
79. **М. Драгоманів.** Лїт.-сусп. партії в Галичині 0·40 „
78. **Д. Мордовець.** Оповідання . . . . . 0·60 „
80. **О. Конїський.** Листи про Ірляндію . . . . 0·45 „
81—82. **І. Левицький.** Гуморески . . . . . 0·75 „
83. **Ю. Візнер.** Житє ростин у морі . . . . . 0·15 „
84—85. **П. Нїщинський.** Гомерова Іліяда, IV—VI 0·80 „
86. **В. Антонович.** Поль.-українські відносини 0·40 „
87. **І. Турґенєв.** Муму . . . . . 0·30 „
88—90. **А. Кримський.** Мусулманство і його будучність . . . . . 1·70 „
91—92. **О. Стороженко.** Оповідання. II. . . . . 1·10 „
93. **А. Д. Уайт.** Розмови з Л. Толстим . . . . 0·30 „
94—96. **Ф. Купер.** Зьвіробийник . . . . . 1·00 „
97—98. **О. Вайсмаєр.** Про туберкульову . . . 0·90 „
99—100. **О. Стороженко.** Оповідання III. . . . . 0.85 „
101. **Л. Толстой.** Схаменїть ся . . . . . 0.20 „
102—103. **В. Гаршин.** З війська. Оповідання . . 0·80 „
104—105. **Л. Фер.** Будда і Буддізм . . . . . 0·80 „
106—107. **С. Круть.** Записки з рос.-тур. війни 1·10 „
108. **М. Кос.** Про полові справи . . . . . 0·30 „
109—110. **О. Козловський.** Мірти й кипариси 0·90 „
111. **Моріс Вери.** Євангеліє, студія . . . . . 0·40 „
112—113. **Л. Толстой.** Севастопольські оповідання 1 20 „
114. **В. Антонович.** Чари на Україні. . . . . 0·45 „
115—117. Тисяча й одна ніч. I. . . . . 1·60 „
118. **І. Тен.** Нариси із старинного сьвіта . . . 0·65 „
119—120. **О. Стороженко.** Оповідання. IV. . . 0 80 „
121. **М. Драгоманів.** Коваки . . . . . 0·30 „
122. **П. Кулїш.** Листи з хутора . . . . . 0·50 „

123. **Ф. Сїрко.** Тарас Шевченко і його думки про громадське житє . . . . . 0·60 К.
124.—126. Тисяча й одна ніч, II. . . . . 1·40 „
127 **Ш. Сеньобо.** Церква й католицькі партії в XIX ст. . . . . 0.45 „
128—129. **Лев Толстой.** Кавказькі оповідання . 1.00 „
130. **Л. Маячанець.** Про шлюб на Украіні-Руси в XVI—XVII ст. . . . . 0·35 „
131—132. **І. Турґенєв.** Кляра Мілїч . . . . 0·60 „
133—134. **Е. Цеклєр.** Єзуіти . . . . . 0.75 „
135—136 **І. Франко.** Semper tiro (поезиї) (1·60) 1·00 „
137—138. **А. Д. Уайт.** Розвій поглядів на вселенну (друкуєть ся).

Передплата на II серію Літературно-Наукової Бібліотеки виносить у сім році з причини її розширеня 7 кор. Хто вложив менше, най дішле решту проте.

Крім того можна набувати в Видавничій Спілці отсї видані окремо, або набуті твори:

1. **АКОРДИ, антольоґія української поезиї від смерти Шевченка до найновійших часів** під ред. д-ра **Ів. Франка,** з ілюстраціями **Ю. Панкевича,** люксусове видане, по ціні **6, 7.50, 8, 8·50 і . . . . . 10·— К.**
2. **В. Забіла.** Пісні крізь сльози . . . . 0.80 К.
3. **А. Кримський.** Андрій Лаговський, повість 3·00 К.
4. **М. Яцків:** Огні горять . . . . . 2·50 К.
5. **Петербурська Академія Наук** у справі знесеня заборони українського слова . . . . . 0·60 К.
6. **О. Вишневський.** На переломі . . . 1·20 К.
7. **С. Томашівський.** Володимир Антонович 1·00 К.
8. **Задачі статистичного досліду австрійської України** . . . . . 0·30 К.

Всї видання Видавничої Спілки продає й висилає також Книгарня Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, ул. Театральна ч. 1 (до Росії висилає по ціні коло 45 коп. за одну корону).

Українсько-руська Видавнича Спілка

видала своїм накладом отсї друки, які можна тільки в неї замовляти:

	Контракти купна і продажі:	Ціна ліври
1.	Вз. I. На білім папері	1·— К.
2.	„ II. „ „ „	1·— „
3.	„ III. „ „ „ . . .	1·— „
4.	„ I. На сірім папері . . .	0·80 „
5.	„ II. „ „ „	0·80 „
6.	„ III. „ „ „	0·80 „
	Табулярні друки:	
7.	I. Б. Табулярний скрипт . . .	0·80 „
8.	II. Б. „ „ . . .	0.80 „
9.	I. Б. Рубрум до таб. скр. . . .	0·40 „
10.	II. Б. „ „ „ „ . . .	0·40 „
	Друки до процесу:	
11.	I. Повновласть до процесу . . .	0·40 „
12	II. Позви дрібні	0·60 „
13.	III. „ о нак. заплати . . .	0·80 „
14.	IV. „ о екзекуцію на движ. . .	0·80 „
15.	V. „ „ „ „ недвиж. .	0·80 „
16	Рубрум до позву II.	0·40 „
17.	„ „ „ III.	0·40 „
18.	„ „ „ IV.	0·40 „
19.	„ „ „ V.	0·40 „
20.	Рахунок із канцелярії адвоката . .	0·40 „

372194
2269